

НАРОДНИЙ КОМІСАРІЯТ ОСВІТИ
ГОЛОВНИЙ КОМІТЕТ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

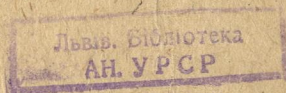
ПОРАДНИК

ПО

Соціальному Вихованню

ВИПУСК I-й

ІІ ПЕРЕРОБЛЕНЕ
І ДОПОВНЕНЕ
УКРАЇНСЬКЕ
ВИДАННЯ

ВИДАННЯ ГОЛОВСОЦВИХУ Н. К. О.
ХАРКІВ—1923

10
НАРОДНИЙ КОМІСАРІЯТ ОСВІТИ.
ГОЛОВНИЙ КОМІТЕТ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ.

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

ПОРАДНИК ПО Соціальному Вихованню.

ВИПУСК I-й.

ІІ ПЕРЕРОБЛЕНЕ
І ДОПОВНЕНЕ
УКРАЇНСЬКЕ
ВИДАННЯ.

ВИДАННЯ ГОЛОВСОЦВИХУ Н. К. О.

Харків, 1923.

430,2

ДРУКАРНЯ
НАРОДНЬОГО КОМІСАРІЯТУ
ОСВІТИ.

Деріаська державна
наукова бібліотека
№ 4721

Від Головсоцвиху Наркомосвіти УСРР.

Ми переживаємо час, коли всі органи й діячі соціального виховання, всі, хто так чи инакше має відношення до дитини, до «дитячого питання», все комуністичне суспільство—напружено та з живою цікавістю шукає шляхів до найдоцільнішого розв'язання питання про встановлення тривкої системи виховання нашого дитячого населення, про форми, методи, напрямок та зміст виховання й навчання наростаючого покоління.

Головсоцвих, як орган, що керує справою виховання дітей в цілому, ще перед роком видав свій перший „Порадник по соціальному вихованню“ (Харків 1921 р.).

«Порадник» мав за своє завдання формулювати для загального відому нову «робочу гіпотезу» в галузі соціального виховання, точно й гостро поставивши саму проблему—об'єднати розпорошені зусилля окремих шукателів в «дитячій справі» довкола найгостріших моментів проблеми соцвиху, що висунуло її життя.

Офіційні матер'яли, а також провідні статті соціально-педагогічного та методологічного характеру, що ввійшли в I видання «Порадника по соціальному вихованню», були наслідками спостереження та вивчення того, що робилось в галузі соціального виховання на місцях, а також збирання громадсько-педагогічної думки й живого досвіду місць—в напрямі від старої зруйнованої вже школи до нової „організації дитячого життя“. Це й було найголовнішим завданням нашого «Порадника».

Таким чином, це було першою спробою дати ясну відповідь на пекучі наболілі питання життя, дати провідну нитку для переходу складного лабіринту нового комуністичного виховання, що твориться в процесі будування нового суспільства.

І ми були певні, що хто щиро піклується про долю дитини, долю дитинства,—не буде байдужим до нашої книжки.

Ми зазначали тоді, що не боїмося найжорстокішої критики. Навпаки: ми щиро хотіли її. Що більше людей розсердить наш „Порадник“,—зазначали ми в передмові до його I видання, тим більше, значить, зробить він в справі руйнування старої шкільно-педагогічної інерції-рутини, тим більше виникне необхідного для перебудови всієї системи соцвиховання матер'ялу.

І ми не помилилися: кожна нарада по соціальному вихованню—від Всеукраїнської до волосних та районних,—кожна інституція для підготування соцвихників—від одномісячних курсів до факсоцвихів ІНО—протягом року студіювали, обговорювали, переглядали, злісно критикували чи захоплювались нашим „Порадником“... „Робоча гіпотеза“ протягом року прикладалась та перевірялась практично, практика ця збиралась, вивчалась,—і в наслідках цієї роботи виходить II видання того ж „Порадника“.

Життя внесло в нього значні й незначні зміни, додатки, корективи. До рук соцвихника дається нова й—гадаємо—далеко міцніша наука, й дається вже, як щось далеко більш обов'язкове, ніж „робоча гіпотеза“ того року.

Нехай життя з часом знову змінить—виправить і нашу систему соцвиху, й наш єдиний освітньо-виховальний план і т. д., але зараз треба єдиним фронтом уперто продовжувати нашу організацію соціального виховання, треба—з другого боку—продовжувати скупчення по єдиному плану й критерію живого фактичного матер'ялу, що здібний був би як найповніше, як найясніше освітити той чи інший куточок соціально-педагогічної проблеми.

Таким чином, удруге оголошуючи свою „гіпотезу“ в галузі виховання, Головоцвих має її за обов'язковий закон для всіх апаратів, органів та інституцій соцвиху: „робочу гіпотезу“ треба всюди перевести в життя,—і тільки тоді ясно буде, де саме потрібні корективи чи додатки до неї.

Весь матер'ял цього II видання поділяється на 3 випуски: 1) офіційні матер'яли, 2) статті про педагогічну

працю в дитячих установах—по типах останніх: дитячий будинок, дит. садок, школа й т. и.—й 3) методологічні вказівки в окремих моментах виховального процесу: праця, гра, мистецтво, соціальні звички, інтелектуальний розвиток, фізичний розвиток й т. и.

Цей збірник (випуск I) дає офіційний матер'ял, що в першу чергу потрібний для організаторів та практичних робітників по соцвихові, зі вступною статтею, яка є не що інше, як витяг з великої статті Наркома Освіти т. Гринька, що вміщена в I числі журналу „Путь Просвещения“. Як додаток до I-го випуску, дається покажчик літератури.

Що до випусків II-го та III-го, то вони зараз готуються до друку і незабаром будуть Головсоцвихом видані.

Головсоцвих УСРР.

Харків 15—ix, 1922 р.

ЧАСТИНА ПЕРША.

ALFRED HITCHCOCK

Соціяльне виховання дітей.

Дитяча, або, як інакше говорять, початкова школа, без сумніву, переживає величезну кризу. Число шкіл, що функціонує в даний час і особливо по містах, значно зменшилось, коли рівняти з до-військовим часом. Але й у більшості з тих, що вціліли, зіпсувались помешкання, зник або зносився освітній інвентарь, розійшлись, підчас найбільше цінні, педагоґи, а тих, що залишились, разом з дітьми-школярами одоліли злидні. Не треба вишукувати гіперболичних малюнків; дійсне становище й без того досить важке. І ясно, що воно являється одним з наслідків загальної господарської руїни, порушення функцій старого громадського організму й неналагоджености нового, воно само собою виникає із загальних зрушень в масовій свідомості й масовій психиці.

Ця залежність цілком зрозуміла для всякого, хто замишлювався над сучасним станом державного життя, і, навпаки, було-б чудом, коли-б на ґрунті цілковитого господарського виснаження вже тепер пишно росцвіла масова школа. Але тут важно зовсім інше. Поскілки школа в буржуазній громаді була єдиною організаційною формою навчання дітей, єдиною формою державного піклування про дітей, то криза школи в очах широких мас затіняє всю проблему дитинства, всі нові заходи в цій області. От-же, в значній мірі цим і пояснюється звичка дивитися, на жаль, з вульгарним песимизмом, на розвиток і майбутнє соцвиху. В масовому обсягові відбувається помилковий процес думок, який надзвичайно трудно виправити,—батьки, що по суті справи складають в цьому питанні громадську думку, безпосередне задіті цією кризою школи, але ні одна велика група дорослого населення не відчуває тих зусиль, які вживаються для врятування бездоглядних дітей.

Переживання останнього часу, що випали на долю школи, сильніше пригнічують громадську думку, ніж усі зусилля й досягнення в боротьбі з дитячою бездоглядністю. Батьки психолоґічно навчання своєї дитини ставлять вище над врятування кількох сиріт, що зовсім викинуті на вулицю. Відціля та роздратована нетерплячість і той песимизм,

що так часто закривають правдиву перспективу в розвитку соцвиху. Через це конче потрібно ще раз і багато раз ставити цю проблему у всьому її зрості і безнастанно її пропагувати.

І. Дитяче населення в буржуазній громаді.

Коли розглядати питання не в площі педагогічної техніки, а згідно державної системи виховання й навчання, згідно освітньої політики, то найхарактернішою рисою становища дітей в буржуазній громаді являється відсутність безпосередніх відношень між державою та всім дитячим населенням, відсутність між ними прямого й трівого звязку. Діти—їх розвиток і напрямок їхнього життя—приватне діло індивідуалістичної родини. І доля дітей визначається соціальним станом, культурним рівнем, сталістю в боротьбі за існування тільки цієї ж самої родини. Тому життя дітей, розвиток і виховання підпадають всім хибам та ваганням капіталістичного ринку, вони цілковито відбивають в собі всю анархію, хаотичність і несталість буржуазної громади.

Дитяче населення перш за все відбиває в собі класовий розподіл цієї громади, глибоку безодню між пануючими й пригнобленими класами, всю нетрівку строкатість проміжних ґруп. Коли зверху капіталістичної громадської піраміди діти стоять вже занадто довго по-за практичним життям, які серед свого ситого життя користають з усіх можливостей шляхетського виховання й науки, то діти пригноблених мас, навпаки, ростуть без систематичного виховання й занадто рано попадають до хижої експлоатації.

Для промежних ґруп характерним є напружене, хоч часто й безпорадне поривання позбавити дітей участі тих, хто опинився в пригнобленому стані, і завоювати для них хоч перші ступні привілейованого існування.

Але внутрі цих ґруп дитяче населення відбиває в собі ту конкуренцію, що тяжить над індивідуалістичною родиною, яка то підіймається на де-який рівень над усіма останніми, то знов падає під ударами долі, як напр., втрата матер'яльних підвалин життя, хвороба й передчасна смерть батьків, або, нарешті, всякі несподіванки церковно-власницького шлюбу. Такі несподівані й без усякого реґулювання переходи від цілковитого задоволення й виховання в «своїй рідній» родині до важкої долі по «чужих» людях або до оганьбленого життя в притулку—це все є й найбільш яскравим помітним виявленням звичайної масової й глибокої несталості дитячого існування в умовах капіталізму.

Індивідуалістична родина—головний опір дитини в цій громаді; вихід з неї—втрата ласки, часом кінець навчання, а іноді й загибель. Громадські корективи, як «притулки», «пансіони» і т. и, мізерні по своїй кількості, вбогі по змісту, і що найголовніше—в очах пануючої громадської думки являються хоробливими порушеннями «нормального» ладу життя. Для буржуазної громади притулки—це з'явище такого ж порядку, як і давання жебракам. Система «усиновлення», щоб-то прийняття сиріт, або взагалі бездоглядних дітей у «власну» родину—далеко більше зрозуміла для буржуазного ладу й більше йому відповідає, бо приватно-власницький побут звичайно турбується лише про те, що являється «власним» в тій чи іншій формі.

Проте, буржуазна держава має свої претензії до дитячого населення, вона тримає в своїх руках керму його навчання й кваліфікації. Державній владі належить розподіл тих привілеїв і прав, що зв'язані з певними ступнями освіти. Отже, відціла—система шкіл, що не тільки і навіть не стільки беруть на себе обов'язки перед дітьми, скільки од них (або од їхніх родин) вимагають обов'язків відносно себе.

Школи ці носять, очевидно, класовий характер, і в середині кожної з громадських груп вони мають на увазі перш за все найбільш забезпечений елемент. Школа ж фактично приймає до себе лише частину тих дітей, яких вже в годовому вигляді посилає родина. І біля самих воріт школи йде й продовжується жорстока конкуренція між індивідуалістичними родинами за переважний вступ «свої» дитини. Треба зуміти підготувати дитину, зодягти, постачити книжками, шкільними підручниками, треба гарантувати регулярність постачання й науки, щоби всунути свою дитину в стіни школи. В тій стадії капіталістичного розвитку, що стояла до-революційна Росія, масова школа не була ще активною що до охоплення великих груп дітей, а була активною, відбираючи лише найсильніших в соціальній боротьбі за існування.

Ця система ігнорувала кволе дитяче населення, все бездоглядне дитинство. Крім школи, як основної й єдиної форми відношення буржуазної держави до дітей, не було ніяких інших типів виховально-освітніх установ, а коли й були, то вони заслуговували найменшої уваги. Надзвичайно характерним для всієї буржуазної системи є той факт, що „притулки“ не входили в сітку освітніх установ. Вони були установами захисту, щоб-то формою свого роду буржуазного „соціального забезпечення“ дітей, що стоять по-за „нормальними й здоровими“ умовами виховання в родині й школі. По суті буржуазної громади це, можна сказати,

були установи презирства буржуа до дітей, що опинились по-за родиною. Але по-за межами офіційної системи освіти стояло так само й те дитинство, яке виховувалось на фабриках і заводах, в ремісництві та на вулиці. Успіхи буржуазної держави в справі навчання дітей могли бути дуже великими, але тільки відносно тих дітей, що опиралися на міцну матеріальну основу своєї сталої родини. Лише в цій лінії брала держава на себе додаткові обов'язки по навчанню дітей.

В таких умовах, очевидно, не може бути єдності виховального процесу. Діти роскидані серед родин, що конкурують між собою в боротьбі за існування. Діти розподілені по-між родиною й школою, родина кохає й виховує їх, а школа—вчить. Ізольовані й замкнуті родини роз'єднують, значить, і дітей, а роз'єднання це продовжується і в школі, де діти зустрічаються, сидять на одній лаві, випадково товаришують, а здебільшого чужими й лишаються. Родина й школа—сполучені організації, одна без одної не існують, це два уклади, два кити практики виховання й навчання дітей в буржуазній громаді.

Але така-ж і педагогічна теорія. Заховуючи коріння свої десь у глибині дуалістичного світогляду середньовіччя і базуючи передумови й висновки свої на традиційній практиці виховання переважно дітей діличів та буржуазії, вона виходить, як із вічного твердження, з розподілу дітей по-між родиною та школою. Педагогічна теорія майже зовсім ще не відбирала вражіннь від тих громадських груп, в яких родина слабшає, руйнується й трансформується під ударами капіталістичного розвитку. Життя дитини по-за дитиною, проблема бездоглядного дитинства, проблема дитячого колективу не з точки зору педагогічної утопії, а як пекуча практична необхідність, як єдиний засіб врятування дітей, — невідомі для буржуазної педагогічної теорії. Вона лише відбиває й „вінчає“ практику, що має свої традиції. І тому „родина й школа“—межа буржуазної педагогічної мудрости й улюблене гасло педагогічних журналів.

Цілком зрозуміло, що і в практиці навчання й виховання і в педагогічній теорії зовсім бракує уявлення про дитинство в цілому, нема проблеми його організації, воно не окреслено навіть сталими рямцями що до віку дітей. Класові суперечливості і в цьому відношенні визначають величезні невідповідності, а саме: діти робітничого класу певного віку вже беруть участь у важкій праці підпадають навчанню в процесі експлоатації, а буржуазні діти виховуються в розумінні буржуазної педагогіки, як діти

Таким чином, розкидана по-між замкнутими індивідуалістичними родинами, розрізнена по-між родинами й школою дитяча царина, що не має простих і сталих відношень з державою, що відбиває в своїй долі всю хиткість матеріального існування родини, всю несталість особистих зв'язків у ній, всю тимчасовість і випадковість зв'язків у школі, глибоку анархію й вагання капіталістичної громади—це є система, що утворила буржуазна доба і що вона міцно зафіксувала в педагогічній теорії, яка оздоблена всіма фарбами науки й філософії.

Отже ясно, що ця система всі державні ресурси віддавала дитячим кадрам сталих родин (переважно заможних), і байдуже проходила повз бездоглядного дитинства, хоч його кадри поступово зростали,—повз дітей робітничої родини, хоч вона поступово слабшала під тиском капіталістичного розвитку. В цьому відношенні теорія була солідарна з практикою. Міцна віра в приватню власність і на віки вічні непорушну родинну організацію затінювала шлях для поставлення широкої проблеми громадського виховання дітей. Тільки революція здібна зворухнути й розбити такі уклади в людській свідомості і поставити проблему в новому світлі.

2. Теорія єдиної трудової школи.

Як же було поставлено це питання на початку пролетарської революції? Якими ж шляхами й якими силами руйнувалася система виховання, що так довго складалася?

Коли правда, що в області освіти дореволюційного періоду взагалі були дуже слабо розроблені програми й тактика руйнації старої й будови нової системи, то це твердження є правдивим також і зглядно спеціальної області виховання дітей.

Неясність гасел, абстрактність нових планів, а через це й фактичне панування старої інерції в перший період революції пояснювались, безумовно, слабкістю попереднього теоретичного підготовлення. Всі ж напрямки, що розв'язували питання й завдання в області виховання дітей, визначались по суті справи старою, переважно німецькою соціал-демократичною літературою, що в цьому питанні, безумовно, йшла шляхом реформізму. Бо коли взяти найцінніші роботи, що дійсно заслуговують уваги як, скажемо Роберта Зейделя про „Трудове виховання, як соціальну й педагогічну необхідність“, про „Ручну працю, як основу

гармонійного розвитку“ й инш., „Шкільну реформу соціал-демократії“ Генриха Шульца,—то нам стане ясно, що вони цілком ґрунуються навколо двох ґрунтовних тем. Перша з них, що з особливим талантом і впевненістю розвиває Зейдель,—це зв'язок освітньої системи з соціально-економічним ладом країни, відмінність освіти за зміною громадського ладу, а в зв'язку з цим—історична неминучість трудового виховання в процесі перетворення капіталістичного ладу в соціалістичний.

Кращі сторінки в роботах Зейделя присвячені аналізу цього процесу зміни систем і методів освіти за зміною історичних епох, і в цьому величезне його значіння. Друга тема—роля ручної праці в процесі виховання й науки дитини, значіння ручної праці, як методу пізнання, розвитку здібностей, зміцнення волі. Цей бік справи Зейдель освітив зі справжнім ентузіазмом, як майстер своєї справи. Але цікаво, що всі ці питання ставляться й розв'язуються в рямцях готової шкільної організації. Генрих Шульц поставив перед собою питання переважно практичної шкільної реформи соціал-демократії ще в умовах капіталізму. Тут треба зауважити, що шкільна реформа приваблює Шульца перш за все постільки, поскільки реформована під тисненням соціал-демократії школа в капіталістичній громаді зміцнює стан робітника в його громадській боротьбі. Шульц в своїх реформаторських планах і твердженнях стоїть на ґрунті шкільної організації, хоча торкається, між иншим, і проблеми дитячих будинків для бездоглядних.

Зовсім окремо стоїть книга т. Крупської „Народня освіта й демократія“. Але й вона також ставить завданням своїм „простежити виникнення й розвиток серед демократії поглядів на необхідність сполучення продуктивної праці з інтелектуальним розвитком в справі народньої освіти“. Самою постановкою питання ця робота не виходить за межі теми про історичну необхідність трудового виховання.

Отже, найбільше популярні марксистські праці про трудове виховання дітей написані або згідно з поглядом соціально-історичної необхідности трудового виховання, або на тему про педагогічне значіння трудового методу в процесі навчання й виховання. І те й друге освітлення питання дається знов таки в рямцях готової шкільної організації. Але ніде теоретично не розроблялися питання про те, чого доведеться додержуватися і з чого починати роботу на другий день після пролетарської революції. Всі на різні лади впевняли, що трудова школа здійсниться лише в со-

ціалістичній громаді, але ніхто не передбачив і не освітлив напрямку, шляхів і тактики будівництва в самому ході пролетарської революції.

Принаймні, в області виховання й освіти не було й натяку на ту ясність програму й тактики, з якою вступали в революцію в аграрному і взагалі в господарському питанні, як і в питаннях про завойовання політичної влади.

В цілковитій згоді з таким передреволюційним підготовленням пройшла ціла смуга дальшої практичної діяльності й формулювання ґрунтовних гасел в справі виховання дітей на другий же день після пролетарської революції. „Декларація“ й „Положення про єдину трудову школу“ являються в цьому відношенні основними документами,—вони стали прапором цілої доби, вони визначають тон і напрямок початкового руху. Пропаганда революційної необхідності єдиної трудової школи, історичної неминучості й великого її значіння заповнила собою увесь початковий період. Але ця пропаганда йшла поруч з напруженими шуканнями практичних способів здійснити трудовий метод в школі, якою вона була. В цьому розумінні й „Декларація“ й „Положення“ дуже характерні й цілком закінчені. Весь програм, що наведено в них, виходить з готової шкільної організації, кладе її за підвалину й ставить завдання реформувати її в двох напрямках, по-перше,—зробити її єдиною, зруйнувавши соціальні переїони, по-друге,—замінити в ній словесний метод навчання трудовим. „Положення про єдину трудову школу“—це офіційний статут шкільної організації, а „Декларація“—це пояснення до нього. «Переродження нашої школи-страждаєльниці в справжню народню школу»—так неясно з погляду змісту, але цілком ясно, що до організаційної форми, визначає завдання сама „Декларація“. Все, що в області дитинства, дитячих потреб і дитячих установ лежить за межами школи, абсолютно не відбилося в „Декларації“. В зв'язку з цим в ній, так само як і в „Положенні“, говорить від початку до кінця про учнів, учителя, про дисципліни, шкільний день і т. и., інакше кажучи, думка держиться в сфері розумінь традиційної шкільної організації.

3. Від єдиної школи до системи Соцвиху.

На початку 1920 року Наркомосвіти України, приступаючи після знищення денікинщини до визначення певних підвалин освітньої політики в загально-українському обсягові, не перевидавав (як це, звичайно, робиться в окремих ча-

стинах РСФРР) «Декларації і положення про єдину трудову школу», а замінив їх своєю «Декларацією про соціальне виховання дітей». В Наркомосвіті Радянської Росії часто розглядали цей крок або як незначну зміну слів, або як свого роду «собезовське» ухилення в справі виховання. Де-хто навіть побоювався, гадаючи, що тут є відмовлення від самого трудового методу. Але всі ці страхи цілком неправдиві.

Появлення «Декларації про соціальне виховання дітей» пояснюється не пустою зміною слів, не «собезовським» ухиленням і не відмовленням від трудового методу. Не в цих напрямках треба бачати різницю між цими двома «Деклараціями». Їх різниця—в формулюванні гасел масової роботи і в визначенню плану практичної діяльності в області виховання. З різних пунктів дивляться вони на дитяче населення і по різному підходять до нього. Перша—від початку до кінця, від першої до останньої сторінки розглядає дітей крізь призму школи, трактує виключно про школу, дисципліни, окремі галузі ручної праці, про способи трудового виховання. Вона цілком вміщує питання педагогічної техніки, переповнена нічим не звязаними вказівками про трудові корективи до словесного навчання в школі, якою вона була.

Але, читаючи цю «Декларацію», не почуваш присутності дитячого населення, не чуєш і вагань в стані дитинства, в його окремих кільцях. Школярів, а не дитяче населення країни видно через призму цієї «Декларації». Очевидно, що це було неминучим в той період, коли вона складалась, ще міцною була інерція буржуазної шкільної конструкції, занадто слабим було попереднє розроблення питань революційної перебудови виховальної системи, а з другого боку—ще не було сильних непосредних вражень від практичної долі дітей в умовах велетенської громадської революції.

Зовсім інші засади в «Декларації про соціальне виховання дітей». Вона виходить з глибокої кризи родини, від нечуваного зросту бездоглядности, вона силкується охопити все дитяче населення й систему виховання (цебто всю суму державних турбот) пристосувати до його найбільше пекучих потреб. Ось чому підвалиною соціального виховання тут являється, так звана, охорона дитинства, що в свою чергу ставить такі завдання: 1) облічити всіх дітей до 15 років кожного району як тих, що вже увійшли в систему соціального виховання, організованих, так і не організованих, що не знають ні школи, ні дитячого будинку, ні якої іншої дитячої установи

соціального виховання; 2) вжити всіх засобів до того, щоб забезпечити кожній дитині всі її права на матеріальне забезпечення, на виховання, на охорону її здоров'я, так звані, «юридичні» права (педагогічне розв'язання справ правопорушення неповнолітніх й т. и.; 3) взяти дитину з вулиці, з базарю, з вокзалу, безпритульну дитину, яка тим чи иншим способом утратила свою родину й шукає тепер нової родини, єдиної могутньої родини всіх трудящих, взяти цю дитину в так званий колектор або розподільник, а звідти передати до відповідної дитячої установи для соціального виховання; 4) допомогти й захистити права й тієї дитини, що живе в родині, але потребує в тій чи иншій формі соціальної (державної) допомоги. Таким чином, школа тут не відпадає, турботи про неї цілком залишаються, але вона увиходить тільки частиною в складніший різноманітний ланцюг міроприємств і заходів, що мають на меті охопити все дитинство, встановити до нього нові відношення нової держави. З цього погляду трудовий метод, як метод навчання й виховання, як спосіб педагогічної техніки, не підлягав ні сумніву, ні обмеженням. Навпаки, «Декларація про соціальне виховання дітей» відтворює його на непомірно ширшому ґрунті. Всяка декларація постільки має рацію, оскільки вона мобілізує свідомість широких мас і оскільки дає напрямок масовим змаганням і масовій психиці. Заміна «Декларації про єдину трудову школу» «Декларацією про соціальне виховання дітей» проводилась під впливом необхідности зламати стару інерцію шкільного підходу до дитячого населення й поставити проблему в ширшому обсягові.

Які-ж обставини й аргументи ґрунтують цей перегляд?

Перш за все не випадково виник цей перегляд на Україні. Тут особливо напружено розгорнулась горожанська війна, особливо гостро в процесі багатьох змін режимів виявилися протиріччя, потьмарилось і зблідло багато традиційних вартостей. Доба Центральної Ради—перша смуга Радянської влади; наступ німецького імперіялізму й гетьманщина, знищення її Червоною армією й повстанцями—друга смуга радянського будівництва; чорна доба денікинщини, безупинна боротьба з петлюровщиною, з невпинною внутрішньою партизанщиною—все це лише зовнішні ознаки внутрішньої боротьби, величезного напруження, жорстоких війн, масових рухів. Ще нема хоч приблизно точного цифрового обрахунку того, як відмінилась Україна в цій нечувано-тяжкій і великій боротьбі. Проте лише на обрахункові всіх цих відмін, на живому розумінню їх тільки й

можна збудувати якийсь реальний план роботи взагалі з'окрема в області виховання.

Перше, що прикувало до себе увагу в області освіти Радянської Держави, як тільки вона підійшла в 1920 році до якогось систематичного будівництва,—це хистке становище дітей, що надзвичайно гостро виявилось в останні часи. Великі робітничі центри, райони масових єврейських погромів, батрацькі верстви села, що не раз витримали бої з поміщицькою реакцією, різко відзначили цей процес. Що до розпаду робітничої родини й хисткого стану дитячого життя, то жорстока горожанська війна продовжила, значно збільшила й вип'яла той процес, що початки свої ховає, звичайно, ще в капіталістичній добі. Ці явища в 1920 році дістали величезного напруження і в такому великому розмахові майже відразу повстали перед Радянською державою. Вже перша поверхова спроба перейнятися цією дійсністю дала 40000 круглих сиріт в Донбасі, хоч обрахунок робився ще не удосконаленим апаратом. Це велике число скоро потім зросло до 60000 і продовжує рости далі; в кількох повітах Волині—20000; над 30000—в Київщині, а всього на Україні їх зразу довелось рахувати сотнями тисяч. Коли до цього додати ще великі кадри напівсиріт, що перебувають майже в однаковому стані з круглими сиротами, хоч їх і трудніше обрахувати, то виходить, що 337.600.000 дітей України (рахуючи й село з його міцнішим побутом), восьма частина їх в безпорадному вигляді стояла безпосередне перед державною владою, що тільки формувалась. Коли ж не торкатися села де старі відношення міцніші, а зосередити увагу на робітн. центрах, то цей відсоток у великій мірі підвищиться, а разом з тим пропорційно збільшиться й удільна вага завдання й нагальности його розв'язання. Це завдання майже стихійно, не будучи в перші часи сформульованим, почало повставати всюди—в робітничих організаціях, на масових зібраннях, в радянських органах.

Одначе фізична руйнація родини (сироти й напівсироти)—це ще тільки одна частина ширшого й складнішого процесу. Треба ж уявити собі, що робітнича родина дуже знесилювалася взагалі,—це трудно підлягає цифровому обрахункові, хоча від того не губиться значіння цього твердження. Часті масові евакуації й реевакуації, так само часті мобілізації, жахливі пошести, голод і, нарешті, загальне господарське зубожіння й виснаження, що поступово набувають більшого розміру,—все це робило родину все менше й менше сталою формою звичайного забезпечення дітей, не кажучи вже про їхнє виховання. Сила-силенна

дітей кинули індивідуалістичні родини з причин господарського зубожіння. Коли в кого виникне якийсь сумнів що до цього, або хто вимагав би в сучасних умовах точних цифрових даних, треба послати його в перший, який він захоче, робітничий центр України або на звичайне зібрання жінок-робітниць. Тому ж, хто й там цього не відчуватиме, не допоможуть і найточніші цифри.

Це фізична (повна або частинна) руйнація й господарське знесилення родини ще далеко не висчерпує всього процесу. Велике значіння має й другий бік справи. Вдобу масових рухів і масової боротьби, в умовах нечуваної руйнації всього ладу життя, неминуче відбувається величезне переміщення уваги з області вузько-родинних інтересів до питань і завдань колосальної боротьби й нового будівництва. Найактивніші й сильні члени родини, коли не фізично, то психологічно виходять з неї. Родина знесилюється не тільки економічно: вона гасне як джерело виховальних впливів. І треба признатись, що діти кидають родини не тільки з причин господарських, — вони (особливо діти старшого віку) не знаходять в ній задоволення своїм запитам і пориванням і слідом за дорослими стихійно тягнуться назустріч якомусь-то своєму колективному життю, своїм колективним формам. Ніколи вулиця так сильно не володіла дітьми, ніколи ще так різноманітно й підчас дивовижно не виявлявся процес самоорганізації дитинства на вулиці, де з хоробливістю чутливо відтворюються форми й способи масових рухів і масової боротьби дорослих. Цей бік справи також трудно обрахувати але від того не втрачає він свого глибокого інтересу й величезного значіння.

Отже, за ці три роки невпинної горожанської війни на Україні (особливо в її робітничих центрах, єврейських містечках і серед незаможного селянства) величезного напруження досяг надзвичайно складний процес фізичної руйнації й господарського виснаження родини і згасання її, як джерела виховальних впливів. Перед державою безпосередньо повстали величезні кадри дитячого населення. Ясно, що не цифровим викладанням міряється ступінь напруженості цього процесу. Про нього свідчать, крім числа сиріт і напівсиріт, крім нечуваного зросту бездоглядності, також і збільшення влади вулиці над дітьми, збільшення відсотку дітей, що не відвідують школи з причин знесилення родини, нарешті, та нервово-хороблива чутливість, з якою реагують на всі ці питання на своїх зборах робітники, особливо на зборах жінок-робітниць. За це

говорять і масові спроби (що проводяться з великим захопленням) фабричних комосередків, фабрзавкомів, профспілок і т. и. колективом влаштувати дітей (садки, майдани, будинки і т. и.). З початком цієї роботи вона з факту відразу стає агітаційною справою і все ширше й глибше наближується до організації дитинства.

Чи можна й чи потрібно було в таких умовах просто повторити „Декларацію про єдину трудову школу“ й ствердити потім за її інерцією, що освятила вона своїми твердженнями? Чи, навпаки, категорично треба було широко піти назустріч цим тенденціям життя, усвідомити й сформулювати новий життєвий досвід і спробувати ширше й повніше поставити питання?

Але перш за все додамо кілька уваг про школу, про ту шкільну спадщину, що в 1920 році перейняла на Україні Радянська держава. Говоримо про дітей 15 років. Ця школа утворилась, як організація, що сполучена з індивідуалістичною родиною. З другого боку, вона відчула на собі всю вагу тиснення реакційної державної влади. Не парадоксом буде твердження, що в дітей і родини було більш обов'язків до школи, ніж навпаки. Вона всією своєю внутрішньою структурою розрахована на якийсь середній рівень забезпеченості, підготовлення й розвитку. Все, що під цей рівень не підходить, або механічно виштовхувалося зі школи, або вся вага роботи над такими елементами падала на родину (зубріння вдома, репетитори, переїспити і т. и.). Школа, що розбита на класи та розподілена на дисципліни, не творила дитячого колективу й не ставилася завданням оволодіти його. Школа виявляла свою активність не стільки в розвитку, скільки в придушенні активності дитячої істоти й колективу, бо вона базувалась не тільки на встарілій, але й мертвій педагогічній теорії. Цілком природно, що їй було не під силу розвиватися поруч з революційною боротьбою й будівництвом. На Україні, де так часто змінювались режими, школа засвоїла собі тактику зовнішнього пристосування до всяких режимів, але тим часом заховувала в собі недоторкану внутрішню організацію. В перші два роки горожанської війни вона відчувала лише прості й побічні удари й не знала систематичного революційного ламання й нового керівництва. В 1920 році Радянська влада найшла школу в стані якогось остовпіння, пригнічену новизною, розмірами й неминучістю завдань, що відразу насунулись на неї. Нема сумніву в тому, що ця шкільна організація в процесі горожанської війни ніяк не стала міцнішою, як осередок громадського виховання, і ні в якій мірі не підхопила того, що втрачала зглядно дітей родина. Більш того,

в період горожанської війни, в процесі знесилення родини й зростання влади вулиці над дітьми, школа сама багато втрачала з того, чим вона опановувала думками й волею дітей. За буржуазного режиму вона не вміла й кроку ступити без індивідуалістичної родини, а підчас горожанської війни вона не стала й не могла стати активним організатором дитинства. Як це не дивно, але школа за часів революції затримала в своїх стінах лише забезпечені кадри дітей, а незаможні—розгубила. Сучасна школа, як колодник до тачки, прикута до родини й відбиває її долю. Все, що втрачали родина й школа відносно дітей, підхоплювала вулиця. Її складний (що одночасно й дезорганізує й поновому організує) вплив, її влада над дітьми надмірно зростає: і саме тут, на вулиці, Радянська держава вперше безпосереднє зустрічається з дітьми. Тут повстає практична проблема охорони, соціального виховання й організації дитинства... Декларація про єдину трудову школу цього завдання не тільки не охоплює, а навіть і не ставить. Ось чому треба відмовитися від неї на певному стані революції, ось чому неминучі спроби збудувати новий програм діяльності.

4. Соцвих, як система охорони, організації й виховання дитинства.

Попереду—де-кілька уваг про об'єкт соціального виховання, про межі віку дітей, що до них вже зараз практично ця система мусить проводитися. Вище вже було зазначено, що капіталістична держава на практиці рішала це питання в залежності від класового стану дитини. Радянська республіка цю ознаку цілком усуває й цілою низкою положень установлює кінечний вік, що до нього діти мають в відношенні до держави тільки права й вимоги, але ніяких обов'язків. Закони про працю встановлюють зріст в 14 років, як межу, нижче від якої дітей обов'язково знімають з роботи. До 16 літ визначається скорочений робочий день і полекшуються умови праці. Карний закон в межах цього віку встановлює спеціальні норми й форми суда, що в них елемент кари заміняється педагогічним моментом. Нарешті, в самій системі освіти встановлюється вік, в 15 літ, як час переходу до професійної освіти, що вона вже визначає певні вимоги держави до юнацтва. Данні психо-фізіології й наукової педагогіки дають приблизно той самий вік в 14—16 років (в залежності від оточення, спадковості і т. д.)—вік, як переломовий період перетворення дитини на юнака

(час полової зрілості й зв'язані з ним глибокі зміни в психиці, вдачі і т. п.). Всі ці умови дозволяють визначити 15 літній зріст, як лінію (пересічну статистичну) розподілу дитинства й юнацтва. Суворе життя ще довго й часто, очевидно, буде вагати й ламати цю лінію, вриваючись з трудовими обов'язками або професійною освітою в межі ніжного дитинства. Але це тим більше зобов'язує ясно вбачити мету руху й твердо йти до неї.

Отже, широке й різноманітне море дітей до 15 літ є об'єктом системи соціального виховання. Їх на Україні біля 7.600.000. Тут діти міста й села, індустрії й сільського господарства, різних громадських груп, професій, традицій. Капіталістична доба з усіма її суперечностями, із ситим життям та жахливими злиднями, з усією внутрішньою фальшу культури, побуту й моралі, з пануванням переживань ще середньовіччя, — в різних колах по-різному, але всюди уперто й цупко тяжить вона над молодими паростками людскости. Доба імперіялізму та його війн, смуга горожанської боротьби, велетенських зворушень і масових змін глибоко зворушила, порушила стару рівновагу й примусила зарухатись це дитяче море. Таким стоїть воно, як величезна проблема, як невідкладне завдання перед робіничо-селянською державою, перед її системою соціального виховання. З подвійним критерієм треба підходити до цієї системи — з погляду сталості в життєвій боротьбі, стану й побуту різних кілець (груп) дитячого населення, а з другого боку — з погляду повноти рішення ґрунтовних педагогічних завдань.

Соціальне виховання у викінченому вигляді своєму є загальною організацією дитинства, упорядкування колективного життя всього дитячого населення. Це не вихідний погляд, а кінцева, остаточна мета розвитку соціуму. Це припускає цілковите знищення розкиданості дітей по-між індивідуалістичними родинами, що, очевидно, неможливо без організації соціалістичного господарства й відміни всього життєвого ладу. Так само ясно також і те, що різноманітність по-між сучасними дитячими установами не є випадковим явищем; ясно, що різні їх типи відбивають складність переходового періоду й означають різні етапи на шляху від теорії й практики „родини й школи“ до повного соціалістичного виховання. Буржуазна громада підходила до дитячого населення крізь призму школи, бо вона й не визнавала інших дітей, окрім тільки тих, що за ними стоїть міцна індивідуалістична родина. В умовах переходового періоду від капіталізму до комунізму, в обстановці нечуваного збільшення дитячої бездоглядности, такий під-

ход ще яскравіше означав би, що держава централізує свою увагу й турботи на проблемі виховання дітей заможного класу. Школа, в її традиційному розумінні, як осередок навчання, непотрібна бездоглядному дитинству, бо воно не може користати з її дарунків. Але ж і школа, в силу свого історичного зв'язку з матеріально міцною родиною, неминуче втратить своє значіння в міру того, як слабшатиме родина. Ось чому стає імперативним одночасне обхоплення дитячого населення з обох його кінців, обхоплення бездоглядних кілець поруч із тими, що за ними стоїть родина. Дитяче населення по своєму станові не є якоюсь одноманітною масою,—це довжелезний ланцюг, що його кільця (сироти, напівсироти, діти ослаблених родин, діти сталих родин) відрізняються по-між собою перш за все сумою своїх вимог до держави. Значить, треба збудувати також і відповідний ланцюг дитячих установ, що його окремі кільця (дитячий будинок, денний дитячий будинок, дитячий садок, школа) відрізняються одно від одного сумою обов'язків до дітей. Таким чином, перед Радянською владою зразу ж повстає далеко складніше й важче завдання, ніж те, що стояло перед буржуазною державою. На одному кінці дитячого населення треба підтримати й реформувати школу, на другому—врятувати величезні кадри бездоглядного дитинства. Але величність революції в тому й полягає, що саме врятування цих дітей стає вихідним моментом для утворення сітки дитячих установ, що відкривають нову сторінку соціального виховання. Для цього потрібно й засобів і організаторських сил значно більше, ніж раніше. Розмах і темп будівництва цієї комбінованої сітки та кожного з цих типів визначаються силою потреби, завзяттям будівничих та здібністю переборювати косну інерцію минулого. Але в процесі самого будівництва гарячими слідами утворення нових форм треба уважно студіювати, оскільки кожна нова готова форма є здатною здійснити трудове виховання. Однак, досвід революційного будівництва переконує, що в первісній стадії розвитку революції, що вийшла з найтяжчої світової війни й відбувалася в умовах нечувано-напруженої горожанської боротьби, центр ваги зусиль в області виховання дитинства лежить не стільки в удосконаленні педагогічної техніки, скільки в боротьбі за збільшення суми обов'язків виховальних установ до дітей. Справедливо судячи, лише в міру останнього рішається проблема трудового виховання.

Цим визначається й розуміння самої системи соціального виховання дітей вже в теперішніх перехідних умовах. Вона мусить бути репрезентована саме, як система різних

типів дитячих установ, що невпинно розвиваються. Цей розвиток єсть не що інше, як перетворення (одночасно стихійне й пляномірно-організоване) нижчих кілець системи на вищі, установи з обмеженими обов'язками щодо дітей на установи, що охоплюють життя дитини цілком. Вся система в її динаміці (з обліком готових організаційних ресурсів) мусить бути ось якою:

1. *Майдани різних типів.* Літньої пори, коли не треба турбуватись ні про складне обладнання, ні про помешкання й паливо, всі населені центри (особливо робітничі) покриваються сіткою відкритих дитячих майданів різних типів. Вони являються свого роду розвідкою, передніми частинами системи соціального виховання. Це тимчасові громадські станції в розкиданому дитячому морі, початковий пуп'янок (завязь) організованого виховання дітей. Було би помилкою підходити до цієї справи по бюрократичному й академічному, с. т. виходити в цій роботі з готового числа патентованих фребелічок або педагогів. Вирішає її той факт, що група дітей, які зібрані під керівництвом чесної й розумної робітниці, — це вже великий крок наперед в порівнянні з тими ж дітьми, що розкидані по вулицях.

Треба виразно визнати, що таке об'єднання має не тільки сили офіційальних керівників, але й величезну організаційну енергію самих дітей, а також і допомогу населення, що його оточує. Не треба тут боятись ні помилок, а ні непорозумінь навіть де-якої зовнішньої неорганізованості. Такі помилки, що їх всім видно, самі вимагають, щоб їх виправляли, менше небезпечні, ніж все те, що робиться по-тай, на-одинці на неорганізованій дитячій вулиці. Разом з тим, це перший крок до практичного обліку й вивчення дитячих кадрів кожного данного району, що найбільше потрібують громадського виховання й охоче на нього відгукуються. До кінця літньої пори з цих сезонних установ деякий відсоток обов'язково мусить відкришталізуватись для закріплення на зиму, для перетворення на постійну організацію (принаймні типу школи або садка неповного дня). Ієрархія тут практично майже неминуча, але не обов'язкова. Отже абсолютно необхідно, щоб у цьому перетворенні задовольнялись би діти найбільше слабих родин — соціальна функція мусить бути виконана в першу чергу. Не можна сумніватись в тому, що значіння такого „сезону“, що проведено не по бюрократичному та закінчено масовим дитячим святом всього району й викришталізуванням де-якого числа постійних установ, не обмежується тільки тим, що буде даний тимчасовий „притулок“ дітям. Перш за все це розбудить колективне почуття в дитячого населення. Потім,

навколо їх організації розбуркається інтерес, ініціатива, — вона захопить увесь район, вперше розкриються очі на можливість громадського виховання і, таким чином, буде проведена велика пропаганда не словом, а ділом, закладена підвалина для ширшого й повнішого проведення наступного „сезону“. Досвід говорить про те, як швидко зростає популярність (особливо в робітничих центрах) цієї організаційної форми. Треба зауважити, що це здебільшого самозародкові осередки соціального виховання дітей, що виникають майже без допомоги державних органів.

2. *Дитячий садок, школа-клуб неповного дня.* Зважаючи на те, що на певний період (і певно досить довгий) більшість дитячого населення залишиться ще в руках індивідуалістичних родин, Радянська республіка тим більше напосідливо повинна забезпечити постійні осередки систематичного громадського виховання й навчання. З цього погляду сітку шкіл, що вже існує, і клубів неповного дня не тільки не можна ігнорувати, а, навпаки, треба сприяти її розвитку й удосконаленню. Проте, тут доконче з особливою упертістю треба підкреслити, що головним моментом у цьому розвитку й удосконаленню є перш за все те, що не діти шукать школи, а, навпаки, школа шукає дітей. Коли шкільна організація не може далі бути тільки доповненням до родини, коли вона дійсно стає одним із кілець в системі соціального виховання, то мусить бути в корні відмінений порядок відношень між школою й дитячим населенням. В буржуазній громаді коло дверей школи йшла жорстока конкуренція індивідуалістичних родин і школу опановував найсильніший соціальний елемент. Не треба закривати очей на те, що ця інерція тягнеться й досі так само, як і раніше. Школа й тепер фактично обслуговує дітей міцної (с. т. заможної й косної) родини. Звичайна скарга — «до школи ходять діти кулаків і спекулянтів; діти бідноти сидять без взуття й одежі». Такі скарги чули й за часів Великої Французької Революції (заява в Конвенті в червні 1793 року з боку Лепелетє). Шкільна ж організація лише тоді стає одним з кілець системи соціального виховання, коли вона активно опановує дитяче населення свого району й визначає свій склад на підставі активного обліку й студіювання дитячих кадрів, що її оточують. З цього погляду шкільна сітка перестає бути такою одноманітною, як раніш. Шкільна організація, як одно з кілець системи соціального виховання, мусить втратити свою статичність, почати диферен-

ціюватись, ставати рухомою. Ця диференціація визначається ріжним станом дитячого населення, що оточує школу. І подібно до того, як із сітки сезонних майданів певна частина зміцняється й перетворюється на постійні установи, так постійно певна частина шкіл, під впливом змін в побуті дітей, що її комплектують та оточують, мусить переходити на вищу форму (принаймні школу цілого дня або денний дитячий будинок).

3. *Денний дитячий будинок, дитячий садок або школа цілого дня.* Сильне ослаблення родини (особливо робітничої) являється безсумнівним фактом. Родина перестає турбуватися про дітей, а в дітей росте сума вимог до держави, у установ мусить рости сума обов'язків що до дітей. Сезонні майдани й постійні дитячі установи неповного дня (школа й инш), коли вони є дійсно активними елементами системи соціального виховання, коли вони дійсно активні в своєму відношенні до дитячого населення, вони швидко визначають його найбільше слабкі кільця. Діти ослабленої родини—це ще не сироти, іноді це напівсироти, часто за ними стоять батько й мати. Але разом з тим вони вже майже не чують опори в родині. Отже дитяча установа цілого дня (школа, садок або денний будинок) разом з харчуванням та частковим постачанням мусить дати їм цей опір. Ця організація почасти виникає наново, почасти виростає з установ другої категорії шляхом збільшення робочого дня та їх обов'язків. Перш за все ця організація мусить задовольнити дітей ослаблених робітничих родин. Завдання керівництва полягає в тому, щоби примусити їх виконати перш за все соціальну функцію. З педагогічного погляду ця організація дуже різнобарвна. Подекуди визначаються великі досягнення, виростає справжній дитячий будинок. В багатьох випадках—це механичне об'єднання школи з клубом, зовнішнє сполучення різних організаційних форм, відсутність або брак обопільного преростання. Вплив родини значно зменшився, але все-таки ще досить великий. Найголовніша трудність в тому, що тільки здобуті організаційно-педагогічні досягнення так само скоро можуть і зникти. В тій мірі, в якій рішається основне завдання переведення цієї організації на служення дітям найбільш ослаблених родин,—мусить зміцнюватись також і внутрішня цільність (денний дитячий будинок). В цілому—ця організація відбиває в собі глибоку слабкість індивідуалістичної родини підчас переходового періоду, елементи практичної охорони дитинства й наростання соціалістичної системи виховання. Основна тенденція розвитку цієї форми—стати

закінченим дитячим будинком. Темн визначається загальним станом дитячого населення, що його обслуговує установа, готівкою ресурсів, завзяттям організаторів.

4. *Дитячі будинки.* Поруч з ослабленням родини йде також цілковита її руйнація. Кадри сиріт і напівсиріт говорять про цей процес. Рівнобіжно з цим виникає нова організація, що вона продовжує й вивершує систему соціального виховання, організація, що швидко зростає так в кількості, як і в якості,—це дитячі будинки. Вони організують усе життя дитини,—харчування, виховання, навчання, всі потреби задовольняють цілком дитячі будинки. Дитячі будинки повинні охоплювати що найбільш беззахисних дітей, тих з-по-між них, що втратили або відірвались від родини (сиріт, напівсиріт, тих, що їх покинуто, бездомних та инш.).

Попит на цю організацію збільшується у великій мірі й обганяє що найшвидкіше зріст самих будинків. Швидко росте й увага до дитячих будинків та піклування найширших робітничих мас, особливо жінок-робітниць, що вони справедливо вбачають в цій формі одночасно й рішення завдання порятунку дітей, і розкріпощення жінки. Навіть в неможливій частині села спостерігаємо в цьому відношенні якесь зрушення. Дрібно-буржуазні інтелігентські кола в відношенні до дитячих будинків вагаються між педагогічним романтизмом і „жалем“ чи „милосердям“ до „нещасних дітей“, що ще й досі живе в їхніх почуттях. В педагогічному відношенні дитячий будинок усуває роздвоєння дитини між родиною й школою, припиняє самотнє, ізольоване існування дитини, відкриває реальні можливості єдиного й суцільного керівництва її ростом, навчанням та вихованням. Тут утворюються умови для швидкого й яскравого зростання самодіяльності й широкої колективної творчості дітей, що направлені на впорядкування їхнього власного життя. Кожний дитячий будинок неминуче переживає дві стадії розвитку—стадію організаційно-господарчих зусиль і період поглиблення педагогічної роботи. Перша стадія—в повному розумінню слова є боротьбою за існування, боротьбою за помешкання, крам, за обладнання—це пора початкового оформлення, коли у колективу сила найважчих турбот. За цієї пори діти, що їх взято з вулиці, ще не зорганізовані, не знають один одного, не вірять вихователям, в них ще багато гідких звичок, що вони їх набули підчас вуличного життя. Це як раз той період в житті дитячих будинків, що його жахається поверховий спостерігач й ставить хреста над самою ідеєю дитячих установ. Але далі тільки кращають матер'яльні умови, закріплюється матер'

яльна база і відразу надзвичайно швидко й продуктивно розгортається педагогічна робота в дитячих будинках. Діти, що разом пережили важкий початковий період господарчо-організаційної боротьби, зживаються один з одним і з керівниками й до них ставляться вже з довірою. Утворюється дружний дитячий колектив, що стає сприятливим оточенням для розгортання педагогічних зусиль та досягнень. Відкриваються практичні можливості для руйнації традиційної, лекційної системи навчання й пристосовання її до природного ладу дитячого життя. Забезпечується безупинне й точне вивчення дитини. Педагогічні принципи мають не кабінетно-академічний, а масовий вжиток. Ця організація є єдиним засобом порятунку й виховання щонайслабших кілець дитячого населення і разом з тим вона являється щонайкращою й удосконаленою формою соціальної педагогіки.

5. *Дитячі містечка.* Зростання осередків громадського виховання дітей не кінчається утворенням дитячих будинків. Навпаки, вони виявляють великий потяг до свого рода федерування, до об'єднання в дитячі містечка. Цей процес ще не придбав широкого розмаху, але визначається він цілком певно. Йому сприяють різні моменти: звоювання помешкань в кращій частині міста, спроби утворення спільними зусиллями деяких центральних допоміжних установ (пралень, бань, кухонь, спільних горόδів, книгозбірень, клубів і т. д.), влаштування загальних свят і инш. Не можна перелічити всіх тих окремих зусиль та спроб, що врешті ведуть до виникнення й зростання дитячих містечок. Тут треба лише відзначити цю важну тенденцію в розвитку соціалу.

6. *Заходи й установи охорони дитинства.* Під цим трохи невизначеним ім'ям розгортаються установи й довгий та різномірний ланцюг заходів, що вони направлені на те, аби пройти глибше в гущину дитячого населення, ніж здатні зробити звичайні установи, аби охопити й ті одиниці або кадри дітей, що їх штовхнуло життя на шлях дитячої злочинності, жебракування, наймитування і т. ин. Розміщення голодних дітей серед населення, віддавання їх індивідуалістичним родинам ще більше надає значіння завданням обліку, спостереження й охорони. Ця молода форма діяльності в галузі соціального виховання дітей розвивається надзвичайно швидко й широко, охоплюючи своїми стаціонарними установами (колектори-росподільники, прийомники і т. д.) все більші кадри бездоглядних і пізнаючи, за допомогою братів та сестер соціальної допомоги, патронату, юридичної

допомоги, найглибші шари дитинства, що вибите з рямців сталого патріархального існування в міщій родині.

7. *Установи для дефективних дітей.* Разом із бездоглядністю, незабезпеченістю в житті дитинства фіксуємо й інші моменти в ньому. Спадковість, умови народження й розвитку, соціальне оточення, обстановка на перших кроках життя глибоко відрізняють дітей здібних, так званих нормальних від дефективних. І коли проблема здібної дитини практично ще не стоїть перед соціалом, то питання про дитячу дефективність стало невідкладним та пекучим, потреба в спеціальних дитячих установах стала дуже великою. Практична система соціалу диференціює дитяче населення не тільки з погляду потреби чи забезпеченості його окремих кілець, але й з погляду боротьби з найбільше важкою дефективністю.

8. *Масові дитячі походи, свята і т. д.* Вони з одного боку немов би закінчують і вивершують щоденну організаційну роботу дитячих установ усіх інших категорій, а з другого боку—являються початковою формою втягання в організоване життя дитячих кадрів, що стоять по-за всякими дитячими установами. Ця форма роботи розвивається з невпинною силою й має величезне виховальне значіння для дітей, а ще більше для дорослого населення,—на масових святах дитинство виявляється, як щось ціле, як велике завдання.

Такі елементи, ґрунтовні типові форми системи соціального виховання в перехідний період. Але це не значить, що ці елементи є статичними, що раз назавжди дані, якісь скам'янілі форми. Навпаки, вони мусять перебувати в невпинній динаміці, перетворюватись з нижчих кілець на вищі. Всі ці форми, від сезонного майдану до викінченого дитячого будинку й містечка, суть частинами єдиної системи й відрізняються одна від другої повнотою охоплення дитини й сумою обов'язків що до неї. З погляду соціальної педагогіки форма виховання тим досконаліша, чим повніше охоплює вона дитину, чим більше бере на себе обов'язків по впорядкованню її життя, а значить, чим менше допускає вона впливу індивідуалістичної родини. Сезонний майдан, школа неповного дня, дитяча установа повного дня, нарешті закінчений дитячий будинок або містечко в залежності саме від цієї ознаки стають на різні ступні системи. З другого боку, досвід радянського будівництва робить безсумнівним той факт, що найбільше повні й досконалі форми соціального виховання з невпинною силою виникають як раз на обслуговуванні слабих та незахищених

кілець дитячого населення. Цим висновком, що має величезну вагу, міряється життєздатність та революційна необхідність всієї системи соціального виховання. Вона мусить чутливо відбивати вагання й відміни в побуті різних кілець дитячого населення й знайти відповідний до цього темп свого загального зростання й швидкість перетворення своїх нижчих форм на вищі. Пульс всієї системи б'ється в унісон з соціальною дійсністю переходового часу.

5. Підсумки, можливості й перспективи.

Цей нарис не претендує на роллю викінченого дослідження в питаннях соціального виховання дітей. Таке складне завдання й не може бути поставленим перед окремим робітником в сучасному стані питання. Навпаки, потрібні численні дослідження з різних окремих поглядів раніш, чим можна буде підійти до найповнішої загальної трактовки проблеми соцівиху. Тут мали на увазі накреслити й з'ясувати основні лінії освітньої політики в області дитинства й головніші умови, що визначають напрямок, розмах і темп цієї політики. Наслідки доводиться зсумовувати в розгарті самої роботи, ґрунтовні висновки накреслювати на самому досвіді діяльності, що ще тільки розгортається, гарячими слідами зусиль, досягнень і помилок. До того-ж нема можливості опертися на яку-небудь літературу, яка-б в такій же площі ставила би й розв'язувала завдання, бо такої літератури немає. Отже, того погляду, що тут розвивається, не слід догматично засвоювати; він є стимулом для критичної перевірки, для дальшого студіювання питання в теорії й особливо на практиці, він надає більшу точність щоденному досвідові численних робітників та творців соцівиху. Не треба тільки боятись занадто сумарної трактовки питання тому, що вона пояснюється обстановкою й умовами практичної діяльності й безперечно відповідає практичному станові проблеми. Бо завжди треба мати на увазі, що у всякій такій роботі неминуче доводиться виходити не тільки й навіть не стільки від останніх досягнень буржуазної педагогічної науки, скільки від безпосередніх вражень практики соцівиху, що складається в ході пролетарської революції. Західно-європейські педагогічні журнали уміють в сучасних умовах з захопленням трактувати питання про те, на скільки вершків зменшити чи збільшити розміри кубиків для того чи иншого віку дітей. Ясно, що коли центр ваги виховальних зусиль переміщається на бездоглядне дитинство, коли провадиться печувано страшна боротьба за врятування сотень тисяч та мі-

ліонів дітей, коли натягуються нитки прямого зв'язку (а не через родину) дитячого населення з державою, найповнішу увагу відбирають та будять захоплення наше інші, більше загальні, пекучіші питання й сумніви. Перше, що треба відзначити, як основний висновок, як основну мораль з досвіду, що вже пережитий, а також з того, що ще переживається,—це те, що дитинство, дитяче населення в громадській свідомості і в уявленні маси людей виводиться із куточків родинного існування й підіймається на рівень самостійної громадської величини. Прислухайтесь до того, як говорять тепер про дітей, замисліться над тим, скільки часу, уваги й сил віддають найрізноморідніші державні органи й організації питанню про дітей, пригляньтесь до того, яке місце займають діти в громадських святах—і ви зрозумієте, що відбувається величезна й радикальна зміна в масовому прийманні. Не тільки в збірниках законодавчих актів, а в громадському побуті й практиці державної діяльності починає відчуватись присутність якоїсь великої хартії, урочистої декларації прав дитини й дітей. Це зробила революція. Про це не написано в жодних педагогічних працях, але це вже зафіксовується в побуті Радянської держави і це є найголовнішим вихідним моментом всієї справи соціального виховання дітей. Тисячами безпосередніх прямих ниток зв'язується з кождим новим днем все дужче дитяче населення з громадою й державою. За капіталістичної доби шкільні установи, немов би мертві твердині, стояли перед очима населення й закривали собою дітей. Тепер, навпаки, діти здаються більшими від своїх установ, їх безпосереднє відчуває громадська свідомість.

Але, запитаймо, чи встигає за цим педагогічна думка, чи підхоплює ці нові життєві явища педагогічна теорія та чи вона їх формулює й з'ясовує? На жаль, треба одверто визнати, що педагогічна думка, що йде старовинними координатами, спізняється, відстає від цих відношень, що наново складаються, і майже не вміє переказати їх мовою педагогічної теорії. В тій площі, що в її обсягу викладається тут питання, не буде парадоксом твердження, що на данному ступні розвитку практика соцвиху є сильнішою й яскравішою, ніж його теорія. Між практикою соцвиху, що твориться в суворих злиднях, та його теорією, що ледве тільки накреслюється, зіє безодня незакінчених проєктів, недодуманих замірів, неусвідомлених звичок. Передавального реміня ще не натягнуто, обопільне творче запліднення ще в рудиментарному стані.

І в значній мірі в зв'язку з цим, нові кадри робітників і творців соцвиху, роз'єднані піонери її великої справи та

старі процьовники дитячої школи йдуть нарізно, слабо об'єднані, ще занадто мало організовані, часто знесилоються в боротьбі, дужче почувають вагу перешкод, ніж радість досягнень. Численні кадри робітників соцвиху характеризуються надзвичайною різноманітністю світоглядів та справжньою вавилонською мішаниною понять в основних питаннях теорії й практики соцвиху. І нема ще тих могутніх силових станцій педагогічної думки, що були-б здатними не тільки міряти розміри кубиків, але й почувати, узагальняти, теоретично з'ясовувати й силою теоретичної думки направляти практику соцвиху, що її творить революція.

Багатосотлітній досвід буржуазної педагогічної культури, все багатство її техніки доконче треба що найдовше студіювати, бо вони мусять лягти в основу дальшої роботи. Але безперечним є те, що всього цього досвіду й удосконаленої техніки ще не досить для того, аби усвідомити ті нові умовини, що їх висуває революція в області дитинства, аби розв'язати ті завдання, що їх вона тут ставить. Для старої педагогічної науки навіки лишиться незрозумілим стихійне сплетення напружених зусиль, що направлені для врятування дітей від загибелі з розгортанням чи розвитком досконалих форм соціальної педагогіки. І тут особливо потрібне напосідливе творення нових силових станцій педагогічної теорії, справжніх центрів педагогічної електрофікації, що були би здатними усвідомити революційну практику соцвиху, перевести її на мову педагогічної теорії й силою нової педагогічної науки об'єднати й дисциплінувати велику армію невідомих працівників і героїв соцвиху, що ще свідомо не пізнали себе.

Особливо ж необхідно це в цій новій смузі революції, коли реставраційні переймання буйно розцвітають в душі освіченого та коли всю практику соцвиху, що відбиває в собі невидані ще зрушення в становищі дитячого населення, змагаються кваліфікувати як якусь романтику, що відцвітає разом із добою військового комунізму. При цьому величезною помилкою було би підтримувати або хоч би й тільки терпіти той широко розповсюджений погляд, що в умовах страшних злиднів, що їх переживають установи соцвиху, нема можливості розроблювати й широко пропагувати педагогічну теорію. Великі революційні кризи завжди дають величезні стимули для розвитку теоретичної думки, і тільки безнадійно сліпа людина не бачить, яка безодня нових імпульсів і вражінь, скільки нового натхнення відкриває для педагогічної теорії боротьба, страждання й досягнення пролетарської революції.

Друге, на чому діячам освіти слід спинити свою думку, це ті лінії застою й регресу одних установ та швидкого зростання других, що вже встигли досить яскраво визначитися протягом кількох літ революції. Безумовно, цьому сприяли найрізноманітніші, а часом і випадкові причини. Але не треба сумніватися в тому, що в цій процесі накреслюється певна закономірність, що доля й внутрішня логіка установ відбивають радикальні зміни в долі величезних кадрів дитячого населення. Безперечним є і те, що в порівнянні з дореволюційними часами державні зусилля та ресурси витрачаються на бездоглядне дитинство, що втратило родину. Це зрушення має свою непорушну внутрішню логіку. З самого початку це зрушення не було чимсь подібним до випадків виявлення милосердя, не носило характеру фальшованої практики „прізнєнія“,—це було широким державним проґрамом обхоплення, порятунку й виховання бездоглядного дитинства; цей проґрам диктує забирати дитину з вулишного болота й бруду, з вокзалу не для того, щоб заховати її в суточках притулку, а для того, щоб поставити її в свідомості державної влади, а також і всього радянського суспільства на одну лінію з червоноармійцем, коли це стосується до її прав на матер'яльне піклування і щоб пропустити її попереду червоноармійців на всенародньому святі. Цей рух одразу ж прикував до себе масову увагу, здійснював хвилю громадських симпатій, сам за себе агітує, сам пропаґує свої досягнення. Не можна описати всієї різноманітності практики соцвиху, що наново твориться. Але що-дня, на кожному кроці натягаються нові нитки прямого (а не через родину) зв'язку між дитячим населенням та громадою й державою, утворюються нові умови дитячого життя.

Як і все за часів великих революцій, ця справа провадиться не по детально розробленим проектам кабінетних учених, а стихійно в умовах кошмарних злиднів та нечуваних страждань, часто незграбними й невмілими руками. Шлях для нового виховання сотень дітей, що їх врятували й організували, втелили тисячі тих, що не діждались порятунку, що загинули від голоду, холоду й хвороб. Жахливий голод останнього року засіяв дитячими кладовищами деякі райони Радянської федерації. Але разом з тим, лише короткозорі не бачуть, що він ллє занадто сильну воду на млин соцвиху, що він дає його розвитку значно більші імпульси.

На це треба зважати практичним діячам освіти, але це саме слід зрозуміти також і теоретикам педагогічної науки. Їх наука складалась в іншому оточенні й інших

грамадських умовах. Вони робили висновки або з обмеженого досвіду шкільної організації, що співробітничувала з індивідуалістичною родиною, або з досвідів тепличних інтернатів. Але ніколи буржуазна педагогічна теорія не спускалась на дно бездоглядного дитинства, ніколи не черпала вона вражіннь від сотні тисяч дітей, що організовувались в колективи протягом що найкороччого терміну, що самі закладали підвалини свого дальшого існування; ніколи не здібувалася вона с десятком тисяч дітей, що нашвидку перевозились з одного кінця держави до другого, або з сотнями тисяч, що товпляться біля дверей харчових пунктів. А тепер всі ці величезної й суворой практики вже не можна поставити за межі освіти; вона назавжди ввійшла в галузь соцвиху, як один з ґрунтовних його елементів. Педагогічна теорія мусить знайти себе в цьому новому оточенню. Це тим більше необхідно, що саме тут, в цьому новому оточенню, на ґрунті бездоглядного дитинства, педагогічна теорія волею революції опиняється лицем до лица з масовими паростками що найдосконаліших форм соціальної педагогіки.

Таким чином є безперечним те положення, що буржуазна теорія й практика дивилась на дитячий світ через призму школи, що за школярами вона не вмiла бачити дитяче населення. Але було б ще більшим історичним гріхом і ще більшою непоправною практичною помилкою, коли б тепер, за гомоном будівництва установ на бездоглядному боці дитячого населення не звернути уваги на стару, за останні роки почасти розшматовану, але все ж таки велику шкільну сітку. Історична роля дитячої школи не тільки не закінчена, вона по суті тільки починається. Ще на дуже довгий час, час переходу від капіталізму до комунізму, сила дітей останеться розкиданою в рямцях родинного існування; діти ці будуть звязуватися між собою й з державою лише через шкільну організацію. Скупчення державної уваги й державних ресурсів в інтересах бездоглядного дитинства, включення останнього в систему виховання означає не відмовлення від шкільної організації, а будування поруч із нею нової низки установ та заходів, що виконували б иншу функцію, ніж школа. Проти цієї істини ще занадто часто грішать. І тут потрібно рішуче об'явити боротьбу з неправдивим поглядом, що обмежує поняття соцвиху лише сумою заходів та установ для бездоглядного дитинства й протиставляє їх школі. Цей погляд помилковий і шкідливий.

На сучасній стадії розвитку соцвих є програмом, що веде до загальної організації дитинства за допомогою всі

сукупности дитячих установ як тих, що перейшли від минулого, так і утворених наново. Загальна організація дитинства в системі закінчених дитячих установ та містечок—це кінцева мета в розвитку соцвиху, але вихідним моментом руху служить сума різнородних установ та заходів, що лише поволі складаються в єдину систему. Школа не протиставляється соцвиху й не знаходиться по-за його системою, навпаки, вона виконує одну з важніших функцій цієї системи до тих дітей, що за ними стоїть родина. І той не є діячем соцвиху, хто цього не розуміє, хто ігнорує це в своїй практичній роботі. Новина й трудність революційної позиції в тім і полягає, аби дивитися на дитяче населення не через призму школи, як це було за буржуазної доби, та не через призму тільки бездоглядного дитинства, як це іноді роблять молоді робітники. а з погляду тої теорії й практики соцвиху, що вміє бачити в майбутньому кінцеву мету загальної організації дитинства, що разом з тим уміє користати для досягнення своєї мети з усіх видів і форм дитячих установ. Тому піклування про розвиток педагогічної культури в школі, поруч із піклуванням про її матер'яльне відродження, є одним з найважливіших завдань практичної політики соцвиху. Треба тільки добиватися, аби школа не замикалась сама в собі, треба приєднати її до системи інших установ, аби вона познайомилася з досвідом тих установ, що працюють переважно над організацією дитинства. В сучасних умовах школа не знайде сил для розвитку й зростання, коли вона не навчиться утворювати дитячий колектив, налагоджувати організацію дитячого життя. Але ці звички культивуються не абстрактно, не теоретично, а в масовій практиці на роботі з бездоглядним дитинством. Школа мусить бути відновлена й підніметься вона лише як складова частина соцвиху, або вона ніколи не підніметься.

В тім процесі централізації піклування про бездоглядне дитинство, в тій несталій рівновазі, що в ній перебуває система соцвиху, під тисненням різних кілець дитячого населення, перед практичними діячами постійно виникає раз-у-раз фатальне питання,—що важніше, чи навчати десять дітей, що опираються на свою родину, чи рятувати від смерті одного бездоглядного? Що страшніше, чи хвиля дитячої неписьменности, що загроджує мільйонам, чи смерть, що вириває десятки або сотні тисяч дітей? При загальних злиднях, при страшному бракові засобів, практичним діячам що-дня й на кожному кроці доводиться робити такий вибір. Ті, хто несе на собі всю вагу безпосередніх спроб, мають право вимагати, принаймні, постановки й освітлення цього фатального питання, бо їх не задовольняють вказівки

на те, що обидва завдання однаково важливі. Не треба закривати очей на те, що такі самі фатальні питання повстають за кожної критичної революційної доби, ледве чи не в кожній галузі будівництва. Розв'язувати їх доводиться не абстрактно й не в площі чуття або абстрактних моральних стимулів. Життя само визначає пересічну практичну лінію поводження. Але поскільки воля свідомих організаторів відіграє роль у цьому визначенні, треба мати на увазі одно,— за часів імперіалістичної й горожанської війни прерошення населення скоротилося просто жахливо, майже на 50%. І, може статися, що в найближчі роки доведеться бути свідками сумного явища, коли загальне навчання в певний термін буде здійснено за допомогою лише тої сітки дитячих установ, що існуватиме тоді; ясно, що найменше радикальне поліпшення народнього господарства збільшить і прерошення населення до його природнього рівня. Але того, що втрачено за ці важкі роки, не зможе повернути жодна в світі сила. І з цього погляду збереження кожного окремого дитячого життя мусить розглядатись вже не тільки в площі загальногуманітарній, але й в світлі практичних народньогосподарчих завдань. На це мусить зважати кожний практичний діяч освіти, коли йому доведеться в складному конкретному оточенню ріпати ці важкі питання.

В загальному ряді питань, що цікавлять діячів освіти, протягом всієї революції, безперечно першим іде питання про трудову школу або загалом про трудовий метод виховання. Про нього ж тільки й говорили, він став прапором всього руху, навколо нього ж тільки обертались всі інтереси. Але трудова школа й трудовий метод виховання й досі ще лишаються загадкою. В цьому нарисові питання це не буде спеціально розглядатись, але все ж хоч кілька уваг тут треба зробити. Буржуазна педагогічна наука та її наслідувачі—реформатори поклали незрівняний відбиток половинчастости на ідею трудової школи такої, якою вона була розроблена перед революцією та якою вона ввійшла в саму революцію. Цим пояснювалось і багато помилок, і блукань за перших років революції. Лише з великими зусиллями революційна педагогічна практика вибивається на самостійний шлях та шукає реальних основ трудового виховання. Першими звільняються юнацькі установи. Це звільнення йде по лінії відмовлення від даремних спроб розвинути трудове виховання на базі старовинної офіційної словесної школи. Ці шукання трудового виховання знайшли ґрунт по тих групах установ, що подібно до шкіл фабрично-заводського учеництва та сітки професійно-технічних шкільних установ або зовсім не входили в дореволюційну систему виховання,

або були у неї на заднім плані. І те, що зовсім не прийнялося й не могло прищепитися в старій словесній школі, стало можливим навколо фабрично-заводського учеництва. Отже, аби знайти перші реальні стежки трудового виховання, треба було вирватись із душних стін так званої школи другого ступня, не кропити її святою водою реформаційної педагогіки та спуститись до практичних шкіл робітничої молоді, професійно-технічних шкіл.

Шлях реалізації трудової школи для юнацького віку де-далі став суворішим і не таким рівним, ніж це здавалося спочатку. Щось подібне відбувається й в області дитинства. Ясно, що провадження ручної праці по дитячих установах і зокрема по школах дає де-які наслідки, але воно в жодній мірі не стало ще масовим. Ледве чи буде хто сумніватись в тому, що лише там ця праця дає свої позитивні педагогічні наслідки, де вона носить в собі зародок доцільности й навіть де-якої суворості необхідности. Принаймні це так в сучасних умовах. І коли де-небудь з усієї суми дитячих установ праця має такі риси й провадиться до того в масовому масштабі, то це безумовно тільки по дитячих будинках. Було би великою помилкою й короткозорістю сверджувати, що ручна праця й трудове виховання ще не почали проростати в дитячих установах. Навпаки, є численні докази тому, що це проростання йде швидче, ніж здається здалека, і вже тепер дає очевидні й позитивні наслідки. Але цілком зрозуміло, що тим ґрунтом, що на ньому це проростання відбувається, являються дитячі будинки і, безперечно, праця тут являється перш за все зброєю, яку вони направляють на впорядкування свого життя. Те, чим в боротьбі за трудове виховання що до школи другого ступня є фабрично-заводське учеництво, в області дитинства трохи по-инакшому випадає на долю дитячих будинків. Таким чином, не через тонкі досягнення педагогічної техніки і не в умовах традиційної шкільної організації, а в суворій боротьбі за дитяче існування приходить трудове виховання в життя. І завдання полягає в тому, аби ці молоді наростки, що повстають в боротьбі й стражданнях, вчасно зігріти теплом справжньої педагогічної культури й викохати їх згідно всіх правил раціональної педагогіки.

Все, що попереду викладено треба закінчити де-якими бодай загальними й короткими увагами що до самої сучасної педагогічної науки.

Все те, що навіть тепер перед лицем нового життєвого досвіду в галузі виховання й освіти пропонують нам під назвою педагогічної науки, є справді різнобічним рі-

пенням одного завдання про те, як, якими методами, в яких формах одна доросла людина може передати хоч деяку суму знаннів, умінь, поглядів та звичок другій—маленькій. Крізь серпанок що найабстрактніших педагогічних міркувань все ще й досі уперто стоїть перед очима постать учителя й одного учня, що стоїть перед ним. І це є цілком природним, бо цілими століттями така саме обстановка й такі саме вражіння впливали на зростання й кристалювання педагогічної науки. Хай ніхто не подумає, що в цих увагах захована хоч найменша тінь нечування її великих досягнень. Але хіба не відчуває кожний спостерігач сучасності, що педагогічна наука, коли вона й далі буде пошуватись тими самими координатами, може згубити ключа до сучасної педагогічної практики, до того, що стихійно виникає й завзято оформляється в практичній дійсності виховання й освіти. Бо вже й зараз вихователі, що теоретично не вишколені, почувають, що виховальний процес склався по якихось нових законах колективного дитячого взаємодійства, громадських рефлексів, нових тиснень громадського оточення вдалеко більшій мірі, ніж це було раніше. І, безумовно, в області педагогічної теорії назріває момент великого перелому й корінного перегляду. В повітрі вже носиться нова наука педагогіки переходового періоду.

На підставі постанови Колегії Нар-
комосвіти УСРР від 6 вересня 1922
року—з а т в е р д ж у ю:

Народній Комісар Освіти
Гр. Гринько.

15 вересня 1922 р.

Система соціального виховання ді- тей УСРР.

Загальна частина.

1. В протилежність державі буржуазній, що вважала „дитяче діло“ в цілому приватною справою і перш за все справою родини, що цим віддавала дитину всяким випадковим впливам, страшенній анархії й ваганням капіталістичної громади, Робітниче-Селянська Держава йде до встановлення безпосередніх простих відносин з усім дитячим населенням, розв'язуючи „дитяче питання“ в напрямку організації соціального виховання всіх дітей Республіки до 15-літнього віку.

2. Таким чином, соціальне виховання є громадським вихованням по-перше через те, що воно організується с и л а м и громади. Процес розпаду родини, що почався ще в добу капіталістичну, з категоричною необхідністю розвивається й буде розвиватися й далі в процесі будівництва нової комуністичної громади. Тому то виховальна система Радянської Держави ні в якому разі не може орієнтуватися на родину.

3. Перед державою стоїть неминуче завдання: організувати всі державно-громадські елементи, об'єднати всі матер'яльні й нематер'яльні їхні ресурси, що призначені на справу виховання, й направити їх по єдиній стежці—по стежці соціального виховання.

4. Особливо гострою для нової громади являється необхідність узяти на себе піклування про дітей, що залишилися без родини, про так званих бездоглядних дітей, а також дітей пролетарської родини, що здебільшого не може віддатися цілком вихованню дітей. З другого боку—соціальне виховання є громадським і по своїй меті, як виховання для громади: основна мета його—виховання в дитині майбутньої нової людини—комуніста, цеб-то нормаль-

но розвиненої людської особи, що всією істотою зв'язана з трудовою комуністичною громадою, що ще тільки народжується, і що свідомо прагнула б жити в цій громаді, працювати для неї й боротися за її існування.

5. Нарешті, й по основному методові своєму соціальне виховання також є чисто-громадським: принцип колективізму являється вихідним і кінцевим пунктом всього нового виховального процесу, пронизує його червоною ниткою і по-за організацією дитячого колективу немає соціального виховання.

6. Разом з тим метод соціального виховання характеризується ще одною рисою, що органічно зв'язана з ним: він є активно-творчим (трудовим); і ця вимога абсолютно не стоїть в супереч з вимогами колективистичного підходу до дитини: активна особа вихованця, що нормально розвивається, з її індивідуальними творчо-трудовими стремліннями, виховуючися в формі колективізму, понесе всі скорби своєї індивідуальності до спільного життя колективу.

7. З такого опріділення мети й методу соціального виховання ясно, що родина, яка раніше була вихідним моментом виховання, ні в якій мірі не здібна задовольнити вимоги нової виховальної системи; по самій природі своїй різко-індивідуалістичні тенденції родини непримиримо суперечать з колективистичними тенденціями соціального виховання.

8. В чисто педагогічному відношенні система соціального виховання характеризується перш за все своєю п е д о ц е н т р и ч н і с т ю: осередком уваги й зусиллів системи є жива дитина, її природний зріст і нормальний розвиток, задоволення всіх психо-фізичних потреб дитини, як біологічної особи, як самодовільної істоти, що стоїть на певному ступні біологічних сходів; нарешті турботи про її права.

9. Зглядно системи соціального виховання кожний крок дитини береться на увагу, як крок її виховання, все життя дитини в цілому розглядається, як її соціальне виховання, і, таким чином, самий процес соціального виховання розуміється, як послідовна о р г а н і з а ц і я д и т я ч о г о ж и т т я в к о л е к т и в і, що відповідає природі дитини, а також і природі громадського й природнього оточення (принцип природоцільності соціального виховання).

10. З метою розв'язання зазначених біолого-педагогічних і соціально-педагогічних завдань—кожний дитячий колектив, що входить у систему соціального виховання, будь то школа, чи дитячий будинок або дитячий садок і т. и., будується перш за все, як виховальна установа в

найвідповідальнішому значінні цього слова: так звана „освіта“ лишається в ній лише функцією, або наслідком усього виховального процесу; виховання всіх боків єдиного психо-фізичного організму дитини—її загальне завдання.

11. Силою активно-творчого (трудового) виховання в колективі задовольняються й чисто познавальні, емоційно-вольові, і соціально-моральні, фізичні й естетичні потреби дитини—відповідно до єдиного виховального плану (див. „Єдиний виховально-учебний план і Положення про дитячі установи“.

12. Практичне завдання цього виховального плану полягає в організації дитячого життя в колективі, що цілком будується на принципі педоцентричної природоцільности, яка підготувала би дитину до дальшого її життя після досягнення нею 15 літнього віку, зокрема—до професійної освіти згідно з системою освіти У. С. Р. Р.

13. Все це разом накладає на систему соціального виховання печать гармонійної й органічно-зв'язаної єдності: єдності мети, завдань і методу всіх дитячих установ і, як висновку з цього,—неминучої еволюції й переходу менш досконалих форм соціального виховання в більш досконалі вищі форми.

14. В процесі здійснених завдань система соціального виховання є два шляхи, по яких ведеться будівництво системи:

з одного боку—охорона дитинства, з другого—соціальне виховання нормальної й дефективної дитини.

Визначенню цих шляхів присвячені нижченаведені «Статути».

А. Статути Охорони Дитинства.

Охорона дитинства — це сполучення всіх законодавчих постанов та практичних заходів, що спрямовані на утворення й забезпечення дітям нормальних умовин розвитку. Охопити все життя дитини, не покинувши по-за увагою ні одного з боків її існування, передбачити й захистити всі її права й інтереси, — таке завдання Охорони Дитинства.

Для досягнення цього завдання Охорона Дитинства встановлює цілу низку мір та установ, що переслідують якісь часткові завдання Охорони Дитинства, а в сумі складають єдину систему охорони дитинства, як складну частину всієї системи соціального виховання.

Ці установи й заходи такі:

1. Дитяча Інспекція.
2. Відкриті дитячі будинки.
3. Юридична допомога.
4. Облік і розподіл дітей.
5. Прийомні пункти (прийомники).
6. Колектори-розподільники.
7. Комісії в справах неповнолітніх правопорушників.
8. Патронат.

В дальшому викладі будуть накреслені функції кожної з цих установ і заходів.

І. С т а т у т

Дитячої Інспекції (брати й сестри соціальної допомоги).

1. З метою попередження й боротьби з дитячою бездоглядністю й правопорушеннями неповнолітніх відповідні органи соціального виховання на місцях організують інститути дитячої інспекції (брати й сестри соціальної допомоги).

2. Співробітником дитячої інспекції може бути кожний громадянин, що не молодший 21 року й не знаходиться під судом та слідством, не обмежений в правах по суду, з практичним стажем або добре підготовлений теоретично.

3. Обов'язком дитячої інспекції суть:

- а) обслідування умов життя дитячого населення;

б) організація дитячого населення на ґрунті втягнення його до культурно освітньої роботи;

в) відокремлення дітей бездоглядних, жебраків, тих, що стали на шлях проституції, спекуляції, правопорушення і инш., для чого встановлюється чергування на вокзалах, базарах, майданах, по кінематографах і инших місцях, де скупчуються люди;

г) відрядження їх під доглядом до прийомних пунктів;

ґ) відвідування кустарних, фабричних, ремісничких і инш. підприємств та установ для вияснення випадків експлоатації й жорстокого поводження з неповнолітніми;

д) клопоти про притягнення винуватців до відповідальности.

4. Дитяча інспекція обслуговує розподільні установи: прийомники, колектори-розподільники, відкриті дитячі будинки й Комісію в справах неповнолітніх.

5. Дитяча Інспекція, коли це потрібно, звертається за допомогою до міліції та инших органів, що обов'язані в якійсь спосіб допомагати їй.

ІІ. С т а т у т

відкритого дитячого будинку.

1. З метою боротьби з дитячою бездоглядністю й для попередження правопорушень—по всіх губерніяльних містах та великих промислових центрах улаштовуються відкриті дитячі будинки.

2. Відкриті дитячі будинки закладаються близько біля вокзалів, базарів, вони мусять бути розрахованими не менш, як на 50 душ дітей і функціонувати у всякий час дня й ночі.

3. Сюди мають вільний вхід всі неповнолітні з 10 до 15 років, що не мають трівкої внутрішньої дисциплінованости для того, щоб увійти до дитячого колективу, як жебраки, прибуди, діти, що відбилися від родини.

4. Найближчою метою відкритого дитячого будинку є:

а) зробити дітей без насильства більш-менш культурними дітьми;

б) пристосувати їх до умов життя організованого дитячого чи иншого колективу, і відповідно до цього будується й увесь внутрішній лад життя відкритого дитячого будинку. Неповнолітній мусить почувати щільний зв'язок з ним, а не бути випадковим гостем відкритого дитячого будинку.

5. З відкритого дитячого будинку діти пересилаються до нормального дитячого будинку, ставляться на роботу або

для них організуються спеціальні інтернати і т. и. Таким чином, відкритий дитячий будинок є для них переходовим етапом між вулицею й нормальними умовами життя.

6. Відкритий дитячий будинок опріч дортуарів та їдальні мусить мати:

а) Клубну кімнату з книгозбірнею й майстернею для занять ремеслами, а також б) ізолятор, ванну й дезинфекційну кімнату.

7. В певні часи в відкритому дитячому будинкові мусить бути гарячий чай і обід.

8. Відкритий дитячий будинок мусить обслуговуватися високо-кваліфікованим педагогічним персоналом, постійним лікарем, що входить у склад Педагогічної Ради, і запроханими в міру потреби фахівцями (малярами й т. и.). Всього персоналу в одкритому дитячому будинку (включаючи й технічний персонал)—один на кожні 5 душ дітей.

9. Відкритий дитячий будинок веде облік дітей (реєстраційні індивідуальні картки), дає їх характеристику і підсумовує всю роботу будинку (щоденник).

10. Справоздання про роботу відкритого дитячого будинку з зазначенням пересування дітей щомісячно пересилається до Соцвиху.

III. Статут

юридичної допомоги.

1. Для того, щоб полекшити неповнолітнім здійснити надані їм права, місцеві органи соціального виховання організують подачу юридичної допомоги.

Увага: Дитяча інспекція повідомляє про всі випадки порушення прав дітей, коли вона про те дізналась, а також обслідує згідно з їхніми завданнями певні установи (фабрики, заводи, дитячі установи і т. и.) або райони міста для з'ясування того, чи виконуються тут ті чи інші законодавства про дітей.

2. Для індивідуальної юридичної допомоги організуються Юридичні Консультації.

3. Консультація має на меті подавати юридичну допомогу дітям в яких би то не було питаннях; для дорослого-ж населення—виключно в питаннях дитячого права.

4. Допомога Консультації може бути такого роду: поради, складання всяких потрібних паперів і заяв, ведення судових процесів, охорона правових інтересів неповнолітніх в різних адміністративних та інших установах і т. и.

5. Відповідні органи соціального виховання мусять знімати питання про переслідування осіб та установ, що порушують правові закони про неповнолітніх, а також вживати заходів для охорони правових інтересів неповнолітніх; фактичне переведення цього покладається на консультацію.

6. Відповідні органи соціального виховання дітей клопочуться перед міліцією й іншими адміністративними установами про видання персональних посвідчень та свідоцтв на прожиття так тимчасових, як і постійних.

7. Відповідні органи Соцвиху обов'язані стежити за постановами, що видає місцева влада, коли вони торкаються до правових інтересів неповнолітніх, і на випадок порушення останніх повідомляти належні органи.

8. При звертанні до консультації обов'язані заповнювати окрему реєстраційну картку.

IV. Статут

обліку й розподілу дітей.

1. Основні завдання обліку й розподілу дітей суть: 1) охоплення всього дитячого населення шляхом обліку, 2) з'ясування умов його життя й потреб у державній допомозі й вживання відповідних заходів до найбільш доцільного їх задоволення.

2. Облік дитячого населення провадиться інспекцією (братами й сестрами соціальної допомоги) шляхом обслідування, перепису всіх дітей данної місцевості (міста, села і т. и.), заповнення персональної картки дитини.

3. Заповнені картки передаються до Охорони Дитинства для їх систематизації. На підставі цього матер'ялу дітей розподіляють по категоріям, відповідно до їх вигляду й потреб, і відокремлюють тих, хто потребує соціального виховання і соціального забезпечення.

4. Реєстри дітей, що потребують соціального забезпечення і зачислення до дитячого будинку, передаються разом з персональними картками й іншими матер'ялами в прийомну Комісію Соцвиху, що складається з представника Соціально-Правової Охорони Дитинства, женвідділу й профспілки, а вона вже остаточно санкціонує й установлює чергу їх задоволення. Реєстри-ж дітей, що належать до прийому у всі інші дитячі установи, крім дитячого будинку, безпосереднє надсилаються в розподільну комісію.

5. Діти, що з постанови прийомної комісії належать до зачислення в дитячі будинки, поперед усього пропускаються

через ізолятор і колектор-роspодільник, куди пересилають-ся й персональні картки, для карантину й педагогічного спостереження й студіювання. Тут заповнюється санітарний листок і картка колектора. Всі ці матер'яли з висновками педагогічної ради передаються на розгляд роspодільної комісії, що пересилає дітей по дитячим установам, ґрунтуючись на їхніх персональних картках і даних колектора.

6. В склад роspодільної комісії входять: представник од відповідного орґану, завідуючий колектором і представник тої категорії дитячих установ, куди пересилають дітей.

7. Санітарна й персональна картка надсилаються разом з дітьми в дитячу установу, а копії персональних карток залишаються у Відділі Соцвиху, де вони підсумовуються й систематизуються в дитячому адресному столі.

8. Адресний стіл має на меті дати в кожний мент точні відомости про кількість дітей, місце перебування кожної дитини й переміни, що відбулися в їхньому житті. Адресний стіл орґанізується в губерніяльних і повітових містах. Крім усіх дітей, що надсилаються до дитячої установи данної місцевости, сюди надходять відомости також і про всіх дітей, що перебувають в данній губернії чи повіті. Обов'язок надсилати такі відомости можна надати домкомам.

9. Картки дітей, що знаходяться в дитячих установах, розміщуються в алфавитному порядку по типах установ в окремих скриньках. Всі інші—також в алфавитному порядку, але по районам. Остання скринька мусить мати три Відділи: 1) діти, що загубили зв'язок з батьками, 2) діти, що евакуйовані з голодних місцевостів і віддані під патронат, 3) останні діти.

10. Копії карток дітей, що випадково попали в данну місцевість, які втратили або відбилися від батьків, пересилаються до центрального адресного столу НКО, а коли таких буде дуже багато, тоді треба складати реєстри дітей.

У. С т а т у т

дитячих прийомних пунктів (приймників).

1. По всіх губерніяльних і повітових містах, а також великих промислових центрах відповідні орґани соціального виховання для дітей до 16-літнього віку відкривають дитячі прийомні пункти.

В губерніяльних містах—як самостійні дитячі установи, в повітових і промислових центрах—при колекторах-роspодільниках (як цілком відокремлені установи).

2. Дитячий прийомний пункт являється пунктом скоршої соціальної допомоги, куди надсилають дітей, яким з тої чи иншої причини потрібний тимчасовий притулок.

3. Дитячий прийомний пункт є відчинений протягом цілої доби і у всякій час приймає всіх дітей, що туди приводять.

4. До прийомного пункту діти направляються співробітниками дитячої інспекції, міліцією і кожним громадянином, коли хто знаходить дитину в стані бездоглядности.

5. До прийомного пункту пересилаються:

- а) неповнолітні, що затримані за правопорушення;
 - б) неповнолітні, що жебракують, prostitують, спекулюють і инш., і діти, що потребують ізоляції в будинку;
 - в) діти, що затримані з випадкових причин, що заблудились, загубили батьків, що не мають притулку й инші.
- Прийомний пункт заміняє собою міліцейський участок у відношенню до неповнолітніх.

6. В прийомному пункті дитина попереду попадає до чергового співробітника дитячої інспекції, який допитує її та з'ясовує обставини, при яких вона затримана, складає короткий акт і заповнює персональну картку дитини.

7. В перший день, як тільки дитина попадає до прийомного пункту, треба зібрати всі потрібні відомості для в'яснення, хто вона така ця затримана дитина, відшукання рідні, освітлення заподіяного вчинку й инш. Всі відомості подаються відповідним органам соціального виховання або в Комісію, що відає справами неповнолітніх правопорушників.

8. В прийомному пункті діти перебувають 1—3 дні.

9. Прийомний пункт не переслідуює ні виховальної мети, ні мети спостережень. Він є місцем для перебування дітей, що в даний мент потребують інтернування. Діти тут не повинні марно гаяти часу; вони мусять відповідним чином заповнювати свій час. Керівниками запрошуються досвідчені педагоги-виховники.

10. З прийомного пункту дитяча інспекція направляє дітей:

- а) до колектора-роподільника згідно з постановою охорони дитинства, або до Комісії в справах неповнолітніх;
- б) передає батькам, коли вони відшукуються, коли дитина не заподіяла ніякого правопорушення і коли умови родинного життя такі, що дитину можна залишити в ній;
- в) до Комісії в справах неповнолітніх (правопорушників).

11. Приймний пункт мусить мати не менше 4-х виділів:

- 1) для хлопчиків, що заподіяли правопорушення;
- 2) для дівчаток тої ж категорії;
- 3) для хлопчиків, що затримані з причин випадкового характеру (заблудились то-що);
- 4) для дівчаток тої ж категорії.

12. Крім дортуарів, приймний пункт мусить мати окрему кімнату з книгозбірнею.

13. При прийомникові мусить обов'язково бути ізолятор, куди можна поміщати хворих дітей до часу переведення їх до лікарні, і ванна кімната або баня.

14. Приймник знаходиться під обов'язковим постійним доглядом лікаря.

VI. Статут колектора.

1. Колектори суть розподільні установи Соцвиху; в них провадиться попереднє індивідуальне студіювання дітей. Колектори організуються двох типів: одні для дітей, що призначені в дитячі будинки; другі—спеціально для дітей, що правопорушили, і справи їх належать до розгляду в Комісії.

2. До колекторів першого типу діти вступають безпосереднє з приймних пунктів; до другого типу—для правопорушників—за постановою Комісії.

3. Колектори треба розраховувати як найбільше на 50 душ дітей.

4. Час перебування їх в колекторі залежить від того, оскільки виявилась індивідуальність дитини, пересічно від 2-х до 3-х тижнів.

5. В колекторах мусить бути дезінфекційна камера, ванна, дортуари, їдальня, робочі кімнати, кімнати для ігор і ізолятор.

6. На шість душ дітей мусить бути один керовник, включаючи й технічний персонал; в колекторах для правопорушників штат можна поповнити ще двома особами технічного персоналу.

7. Керівники разом з лікарем-педіатром і невропатологом провадять персональне вивчення дитини; наслідки фіксуються на окремих індивідуальних картках, в щоденниках і т. п.

8. Після вивчення дітей висновки керівників і лікарів що до них з копією індивідуальної картки надсилаються до Соцвиху для переведу дітей у відповідні дитячі установи

або для віддачі їх під патронат, а для правопорушників— до Комісії в справах неповнолітніх.

9. Зважаючи на те, що до колекторів здебільшого попадають так звані „діти вулиці“, методи підходу до них для вияснення їх індивідуальности мусять відповідати їх духу.

VII. Інструкція

Губерніяльним і повітовим комісіям в справах неповнолітніх.

РОЗДІЛ I.

Загальна частина.

1. Всім судовим, слідчим і адміністративним установам, як напр.: народнім судам, ревтрибуналам, наслідчим, особливим народнім слідчим, надзвичайним комісіям і инш., негайно, в силу ст. I-ї постанови Раднаркому з 21 червня 1921 року, припинити провадження справ неповнолітніх до 16 літнього віку, що обвинувачуються в правопорушеннях; передати такі справи в силу тої ж статті вище наведеної постанови на розгляд комісії про неповнолітніх і надалі подібних справ до свого розгляду не приймати.

2. Ні одно місце ув'язнення не в праві приймати неповнолітніх без відповідної постанови комісії.

3. В компетенцію Комісії не входить розгляд цивільних позовів, що до їх кличуть малолітніх. Такі позови роз'язуються в порядку нормальної підсудности і пред'являються опікунам неповнолітніх.

4. Засоби впливу, що вживаються до неповнолітніх, є заходами лікарсько-педагогічними. Термин уживання їх в постановях комісії заздалегідь не встановлюється. Установи, що вживають засобів впливу, можуть звільнити неповнолітнього тоді, коли не зустрінуть мотивованого протесту з боку комісії, яку повідомляють про звільнення вчасно. Таких засобів вживають до осіб, що мають 21 рік включно.

5. Вияснення самого факту правопорушення, що його зробив неповнолітній, являється лише одним боком діяльности комісії. Для того, аби вжити того чи иншого засобу впливу, комісія з'ясовує всю сукупність психо-фізичних властивостей неповнолітнього і умови оточення.

6. Всі постанови й розпорядження комісії про неповнолітніх так в період розгляду справи, як і підчас перебування неповнолітнього під відповідальним доглядом обслу-

вача, є обов'язковими для окремих осіб і установ. За невиконання постанов комісії винуватці притягаються до судової відповідальности.

РОЗДІЛ II.

Організація комісій в справах неповнолітніх та допоміжних органів.

7. Комісія в справах неповнолітніх організується губернiальними й повітовими Відділами Народної Освіти при Губ. та Повітоцвихах в складі, що зазначений в 4-ій статті декрету Раднаркому від 12 червня 1920 року.*)

Примітка: Представником від Наросвіти призначається педагог, від Відділу охорони здоров'я—лікар, від юстиції—правник.

8. При комісії організується штат обслідувачів, що вони ведуть попереднє слідство в якійсь справі, провадять обслідування умов життя неповнолітніх; на них покладається відповідальний догляд над неповнолітніми за постановою комісії. Обслідувачі відряджаються до комісії Соціально-правовою Охороною Дитинства.

9. Допоміжні установи Комісії такі: а) прийомник, куди перш за все вступає неповнолітній правопорушник; б) допоміжний колектор-росподільник, де неповнолітніх всебічно обслідують та студіюють; в) станції спостережень, де досліджують що-найтрудніші випадки.

10. Обслідувачі утворюють колегію. За діяльністю обслідувачів стежить голова колегії; він же й росподіляє між ними працю.

11. В міру потреби Відділ Наросвіти може відкривати постійні чи тимчасові додаткові комісії в справах неповнолітніх в такому самому складі. Розмежування підсудности Комісій, що рівнобіжно функціонують, установлює Соціально-правова Охорона Дитинства.

12. Комісія в справах неповнолітніх в своїй роботі використовує апарат місцевих відділів Наросвіти. Порядок розгляду й провадження справ визначається вказівками, обіжниками й інструкціями центральної Комісії в справах неповнолітніх.

13. Відчити місцевих Комісій направляються через органи соцвиху Наросвіти до Всеукраїнської Комісії.

*) Згідно з ст. 18-ою Карного Кодексу з Компетенції Комісії в справах неповнолітніх вилучені: всі справи про відповідальність осіб, що мають більше 16 років, і справи про неповнолітніх від 14—16 літнього віку, що не підлягають медично-педагогічному впливові.

РОЗДІЛ III.

Провадження справ.

14. Комісії розглядають справи про правопорушення неповнолітніх так з власної ініціативи, як і за протоколами органів влади й заявами окремих осіб.

15. Всіх неповнолітніх, що затримані, направляють до Комісії, де голова Комісії встановлює засоби впливу, що до них треба вживати.

16. Коли підчас провадження справи неповнолітнього виясниться, що в правопорушенню брали участь також особи, що старші 16 років, то справи про них відокремлюються Комісією й передаються до суду, де розглядаються в звичайному карному порядку.

17. Підсудність справи неповнолітніх визначається місцем, де знаходяться останні.

Примітка: Коли це потрібно, то на місце правопорушення може бути відрядженим обслідувач.

18. Участь в розгляді справи лікаря, педагога й правника є обов'язковою.

19. Члени Комісії мусять добре познайомитися з неповнолітнім до розгляду його справи по суті, для чого повинні його особисто побачити, розмовляти з ним.

20. Засідання Комісії закриті. Особи, що цікавляться долею неповнолітнього, а також представники установ та громадських організацій можуть бути присутніми на засіданні з дозволу Комісії.

21. Неповнолітній може бути присутнім лише в важливих випадках.

22. Обвинувачення й захист не припускаються.

23. Постанови Комісії є остаточними.

24. Всеукраїнській Комісії в справах неповнолітніх надається право касування постанов місцевих Комісій в порядку контролю з передаванням таких справ до місцевих Комісій для нового розгляду.

25. Порядок провадження справ в Комісії встановлюється технічною інструкцією.

РОЗДІЛ IV.

Про засоби впливу.

26. Комісії вживають що до неповнолітніх-правопорушників засобів лікарсько-педагогічного впливу, приміром:
а) встановлення догляду, [що його покладають на батьків,

осіб, що їх заміняють, або вихователів-обслідувачів; догляд встановлюється за тими неповнолітніми, що їх Комісія ухвалює віддати чи залишити в родині; б) опрeдiлення на роботу під доглядом або без нього; в) відрядження неповнолітнього до відповідної установи Відділу Дефективного Дитинства; г) пересилання до рідного краю або до іншої місцевості, де на думку Комісії будуть кращі умови для раціональнішого впливу; про це повідомляють відповідну Комісію в справах неповнолітніх; г) уміщають до реформаторія.

Примітка: Неповнолітні, що виходять із дому при мусового виховання, віддаються під патронат.

РОЗДІЛ V.

Про річеві докази.

27. Річеві докази в справах неповнолітніх заховуються в Комісії під відповідальністю голови Комісії або передаються до іншої державної установи, де схованку цілком гарантовано.

Примітка: Коштовні речі віддають до державної скарбниці, поскільки це не шкодить провадженню справи.

28. За річеві докази вважають такі предмети: а) знаряддя правопорушення й речі, що здобуто правопорушенням; б) речі, що носять сліди правопорушень; в) речі, що при розгляді справи можуть допомогти встановленню фактів правопорушення.

29. По закінченню справи річеві докази повертають власникові або конфіскують і передають відповідним органам.

Примітка: На всі річеві докази, що їх здано Комісії, остання мусить мати при справі квитанції й списки.

VIII. Положення про патрунування.

1. Інститут патронату встановлюється для боротьби з бездоглядністю й правопорушеннями.

2. Патрунування вживається до двох категорій неповнолітніх:

а) до тих, що їх відпускають з будинків перевиховання дітей;

б) неповнолітні, що потребують відрядження до дитячих установ з інтернатом паколи там бракує місця.

3. Патрунування встановлюється й припиняється:

а) постановою педагогічної ради відповідної дитячої установи;

б) постановою Комісії в справах неповнолітніх;

в) постановою відповідних органів Наркомос'у.

4. Коли неповнолітні досягають 21 року, патрунування припиняється.

5. Патрунувати неповнолітнього може всякий громадянин, що задовольняє певні вимоги так з боку морального рівня, як і з боку матеріальних умов, що в них перебуватиме неповнолітній. Всебічне й пильне ознайомлення з зазначеними умовами та родиною на місці є необхідною попередньою умовою передавання неповнолітнього. При інших рівних умовах неповнолітнього віддають переважно на село.

Примітка: Перед відрядженням неповнолітнього оглядає лікар та дає висновок про стан його здоров'я.

6. Обов'язки патрона до неповнолітнього, що він йому доручається, такі: він мусить дати притулок (помешкання), їжу й одіж, а також можливість відвідувати школу й користуватись розумною розвагою, відповідно до його віку, опріч цілковитого виконання закону про охорону дитячої праці й усіх постанов, що охороняють інтереси неповнолітнього. Неповнолітній має бути рівноправним членом родини.

7. При встановленню патрунування, особа, що приймає неповнолітнього, дає зобов'язання на письмі.

8. За правильним здійсненням патрунування стежать окремі особи—опікуни, що вважаються за службовців при Комісії в справах неповнолітніх, відповідні органи Соцвих'у, дитячі установи й ті, що відповідають перед ними. Відвідувати дітей, що знаходяться під патронатом, потрібно не менше, як один раз на місяць. По селах постійний догляд покладається на установи, що визначають патрунування, й на місцевих мешканців.

Б. Тимчасовий статут дитячих установ соціального виховання в Українській Соціалістичній Радянській Республіці.

1. Загальна частина.

Сітка дитячих установ.

1. Сітка дитячих установ в системі соціального виховання в У. С. Р. Р. складається: з установ, що існували до жовтня 1917 року, переформованих в процесі революції, й тих, що належать ще до перетворення, а також установ, що наново відкриті з розпорядження Українського Народнього Комісаріату Освіти або його місцевих органів.

2. Сітка установ соціального виховання (так загальна, як і по окремим типам дитячих установ) встановлюється й затверджується Народнім Комісаріатом Освіти по кожній губернії окремо.

3. Жодна дитяча установа не може бути відкритою чи закритою без дозволу відповідних органів Наркомос'у.

Типи дитячих установ.

4. Сітка дитячих установ включає: а) прийомники, колектори-роподільники для нормальних дітей і нецвнолітніх правопорушників і всі відкриті дитячі будинки, б) всі дитячі установи для дефективних дітей, а саме: основні дитячі будинки, допоміжні дитячі будинки, трудові колонії, трудові будинки для дівчаток, колектори, лікарсько-педагогічні кабінети; в) всі дитячі будинки-інтернати й містечка; г) всі денні дитячі будинки й дитячі садки; ґ) всі сільські й мійські школи так уже перетворені на трудові школи, як і ті, що ще знаходяться в процесі перетворення; д) всі дитячі клуби; е) всі дитячі установи весняно-літнього триместру: дитячі колонії, майдани й захистки.

5. Всі дитячі установи, що їх перелічено в попередньому пактові, можна звести до 4-х основних типів, а саме:

- а) дитячі садки,
- б) трудові школи,

- в) денні дитячі будинки,
- г) дитячі будинки-інтернати.

6. Вся решта дитячих установ мають або значіння допоміжних (прийомники, колектори, установи весняно-літнього триместру, дитячі клуби), або належать до перетворення на одну з цих форм захистків, на денний дитячий будинок.

Примітка I. Основна номенклатура дитячих установ соціального виховання є обов'язковою для дитячих установ усіх національностей на території У. С. Р. Р.

Примітка II. Установи для дефективних дітей мають свою окрему номенклатуру.

Джерела утримання.

7. Всі дитячі установи що до джерел матеріально-фінансового утримання розпадаються на дві категорії:

1) Ті, що утримуються згідно з кошторисами Народного Комісаріату Освіти та його місцевих органів за рахунком коштів загально-державного й місцевого значіння;

2) Ті, що утримуються державними установами, фабриками, заводами, сільрадами, професійними, виробничими організаціями працюючих і т. и. на підставі окремих угод Народного Комісаріату Освіти.

Примітка. Всі види дитячих установ, що не знаходяться на утриманні держави, можуть діставати субсидії від відповідних органів Наркомос'у, для чого мусять бути в установленому порядку включеними в сітку субсидуємих дитячих установ, що їх субсидіють.

Адміністративне кермування й комплектування дитячих установ.

8. Учебно-адміністративне кермування й контроль над діяльністю дитячих установ, незалежно від того, ким вони утримуються, належить виключно Наркомос'ові та його спеціальним органам.

Примітка. Всі відвідування дитячих установ з метою ознайомлення й ревізії регулюються особливими постановами Наркомос'у

9. До дитячих установ соціального виховання приймаються діти обох полів від 4—15 літнього віку, незалежно від класової, національної й релігійної приналежності. Для приймання дітей до дитячих установ без інтернату при останніх організується з числа членів педагогічної ради прийомна комісія, в склад якої обов'язково входить один представник Охорони Дитинства.

Прийомна комісія мусить мати такі документи про дитину, що її приймає:

1) посвідчення санітарного лікаря про стан здоров'я дитини, 2) посвідчення про вік дитини, 3) посвідчення з другої установи, коли дитина переходить з одної установи до другої.

Примітка I. В сільських місцевостях педагогічній раді надається право самій організувати медичний огляд дітей в. порозумінні з ближчою медчастиною.

Примітка II. До дитячих будинків-інтернатів приймаються діти, що пройшли через прийомну Комісію Охорони Дитинства й через колектив.

Примітка III. До дитячих установ для нормальних дітей не можна приймати дітей, що їх визнано в установленому порядку за дефективних.

10. До того часу, коли на Вкраїні розгорнеться сітка дитячих установ соціального виховання і здійсниться державний план загального обов'язкового навчання дітей, Губсоцвихи, з доручення Головоцвх'у, видають, в додаток до загальних постанов, особливі інструкції, що регулюють, відповідно до місцевих умов, переважне право різних категорій дітей на прийом до дитячих установ, що утримуються за рахунок Наркомос'у та його місцевих органів. Підвалиною для цих інструкцій мусять бути інтереси трудового населення району, що його обслуговують дитячі установи зокрема: 1) по містах та виселках мйського типу в першу чергу мусять приймати дітей червоноармійців, у другу—дітей робітників, що працюють в промислових закладах, у третю—дітей службовців державних установ, в четверту—дітей решти трудового населення даного району, в п'яту—дітей трудового населення; 2) по сільських місцевостях в першу чергу приймаються діти червоноармійців, в другу—діти незаможних селян і осіб, що працюють по державних установах, у третю—діти решти трудового населення району, що його обслуговують дитячі установи.

Примітка. До дитячих будинків-інтернатів приймаються згідно з окремим положенням про дитячі будинки.

11. Розподіл дітей відповідно до груп провадиться педагогічною радою на підставі ознайомлення з ними в процесі роботи, але не пізніше, як через місяць після їх приймання.

12. Праця з дітьми в дитячих установах провадиться цілий рік.

13. Робочий рік починається 1 вересня й поділяється на три триместри: осінній (31 вересня по 1 грудня), зимовий (з 1-го грудня по 1-е квітня) і весняно-літній (з 1-го квітня по 1-е вересня).

Господарчі забезпечення дитустанов.

14. Забезпечення дитячих установ необхідним помешканням завше лежить на обов'язкові Виконкомів і провадиться з ініціативи відповідних органів Наркомос'у.

15. Кожна дитяча установа має право на частку землі, що придатна для оброблення; що до величини — розмір її визначається відповідно до живої сили (дорослих і дітей) та інвентаря, але не менше, як одна десятина (садибною чи іншою); земля ця повинна межувати з дитустановою або знаходитися близько біля неї, і дається для користування дитустанові дурно, по містах — розпорядженням відділів Комунального господарства, в сільських місцевостях — розпорядженням повітового земельного відділу, на підставі постанови Раднаркому УСРР від 13 січня 1922 р. „Про наділення землею дитячих установ соціального виховання“.

16. Користування будівлями, земельними вигодами всіх видів, живим і мертвим інвентарем і господарчим обладнанням, а також і всіма іншими видами матеріяльного постачання зафіксується за дитячими установами формальними актами; акти ці зареєстровані що-до будівель і землі в відповідних державних органах, а інша матеріяльна частина закріплюється за установами актами приймання; все це провадиться по книгах матеріяльної частини дитячої установи.

17. Продаж та обмін майна дитустанови, а також передавання цього майна в аренду провадиться що-разу за дозволом відповідних органів Наркомос'у.

18. Кожна дитяча установа у всіх своїх господарчих операціях підлягає загальним правилам матеріяльного фінансового справоздання, що установлені й установлюються для всіх установ Республіки.

Виховальні завдання й методи.

19. Виховання дітей в дитустановах соціального виховання переслідує три основних завдання: а) виховати фізично й духовно здорових і сильних громадян Робітничо-Селянської Республіки, що свідомі своєї солідарности з трудящими масами України, Радянської Федерації й всього світу, готові й здібні словом і ділом захищати революцію робітничої класи від внутрішньої й зовнішньої контр-револю-

ції; б) практично ознайомити дітей так з процесами й знаряддям праці, як і з основними теоретичними відомостями про ці процеси; в) дати дітям загально-освітні й технічні знання вобсягові, що відповідає їх вікові, для загального розвитку й дальшої спеціалізації в установах Головного Комітету по професійно-технічній освіті.

20. Основним шляхом, що веде до цієї мети, визнається шлях утворення в дитячих установах укладу колективної дитячої праці, що спирається на дитячу самодіяльність і направляється педагогічною радою; основним знаряддям є рідна мова дітей.

21. Кожна дитяча установа з власної ініціативи та за допомогою відповідних органів Наркомос'у організовує в себе всякі майстерні й виробництва відповідно до коштів, що їх дають їй державні органи й установи та організації, що її підтримують.

22. В дитячих установах соціального виховання забороняється вживання кар.

23. Робота з дітьми в установах соціального виховання УСРР провадиться рідною їхньою мовою.

Примітка I: Мова, що нею провадиться робота з дітьми в установах соціального виховання УСРР, визначається Наркомос'ом в порозумінню з бажанням організованого в Раді трудящого населення данної місцевости.

Примітка II: Вивчення державних мов — української й російської — є обов'язковим для всіх дитячих установ.

Примітка III: Порядок відкриття дитячих установ національних меншостей та розмір сітки таких дитячих установ встановлюється в центрі Головоцвх'ом по згоді з Радою Національних меншостей Наркомос'у, на місцях — Губсоцвх'ами по згоді з секціями Національних меншостей; при цьому треба додержуватись загального порядку, що зазначений в пакті 2.

Внутрішня організація дитячих установ.

24. Внутрішня організація дитячої установи базується на діяльному єднанні дітей з керовниками для здійснення єдиного учебно-виховального процесу й складається з обов'язкових акцій таких органів: загальних зборів колективу дитячої установи, завідувочого дитячою установою, педагогічної ради, виконкому й инш. дитячих організацій.

Примітка: Установи для дефективних дітей та правопорушників мають свою особливу внутрішню організацію.

25. Загальні збори суть головним знаряддям розвитку соціальних звичок дітей; отже такі збори (дітей, педагогічного, медичного й технічного персоналу) скликаються з ініціативи завідуючого дитячою установою чи педагогічною радою або виконкомом дітей і обмірковують всі питання, що зв'язані з життям колективу.

26. Загальні збори скликаються в міру потреби й в залежності від питань, що виникають, але не менше, як один раз на місяць.

Примітка: На загальних зборах бувають й висловлюють свої думки всі особи педагогічного, медичного й технічного персоналу, але вони не беруть участі в голосуванні.

27. Компетенції загальних зборів належать такі питання: 1) зближення діяльності органів і організацій, що їх перелічено в п. 24, встановлення між ними єдності в роботі; 2) обміркування плану загальних підприємств дитячої установи, приміром: влаштування свята, екскурсії, недільника, літературного ранку і т. д.; 3) обміркування видатних випадків, виявлення окремими дітьми чи групами самопожертви, товариської солідарності або, навпаки, порушення її; 4) вибори Виконкому дітей; 5) вибори постійних і тимчасових дитячих Комісій, делегацій та представників до Педагогічної Ради; 6) заслухання докладів і справоздань дитячих комісій; 7) заслухання докладів і відчитів дитячого Виконкому.

28. На загальних зборах дітей головує один з членів Виконавчого Комітету дітей, а протоколи веде другий член Комітету. Проте, в окремих випадках, з бажання більшості зборів, може бути обраною окрема Президія для даних зборів в складі голови, товариша голови й писаря.

29. Постанови загальних зборів лише тоді набірають сили обов'язкових постанов для всіх дітей, коли вони не опротестовані педагогічною радою або завідуючим дитячою установою чи виконкомом дітей. Всі такі постанови потребують затвердження Педагогічної ради й Завідуючого дитячою установою. Ці останні мусять так вести організацію зібрань та інших форм виявлення дитячої громадської думки, аби уникати сумних випадків незатвердження чи заборони.

30. На чолі кожної дитячої установи стоїть завідуючий, що призначається й звільняється відповідними органами Наркомос'у.

Примітка: Педагогічному колективові зкупі з технічним персоналом, що бере участь в педагогічній раді, надається право висувати кандидатів на посаду завідуючого, але з обов'язковою умовою подавати характеристику кожного кандидата на письмі.

31. На завідуючого дитячою установою покладаються такі обов'язки: 1) Турбуватися про успіх педагогічної роботи дитячої установи і разом з педагогічною радою вживати всіх заходів для того, щоб справа освіти й виховання стояла на належній височині. 2) Стежити й відновляти за зовнішній порядок в дитячій установі (за цілість і збереження її майна й грошових сум і доцільне ведення її господарства). 3) Вживати заходів, аби вчасно були подані фінансово-матер'яльні й педагогічні відчити про дитячу установу. 4) Призначати й звільняти технічний персонал дитячої установи. 5) Турбуватися про вчасне видавання персоналові дитячої установи всякого постачання. 7) Виконувати постанови педагогічної ради. 8) Скликати не менше як один раз на місяць засідання педагогічної ради.

Примітка: Завідуючий відповідає за постановку так виховальної, як і матер'яльної частини дитячої установи в цілому, тому іноді, коли він не погоджується з постановами педагогічної ради, він має право припинити постанову, й свою особливу думку подає на розгляд відповідних органів Наркомос'у.

32. Незалежно від обов'язків, що перелічені вище, завідуючий дитячою установою (при нормальній кількості складу дитячої установи і нескладному її господарстві) мусить вести безпосередню педагогічну роботу з дітьми не більше, як 12 годин на тиждень.

33. В дитячих установах зі складним господарством відповідні органи НКО призначають заступника завідуючого, що виконує функції завідуючого з доручення останнього.

34. Заступник завідуючого може віддавати безпосередній роботі з дітьми не більше, як 24 год. на тиждень.

35. Педагогічною роботою відає та її організовує педагогічна рада дитячої установи; вона бере участь в розв'язанні найважливіших питань, що зв'язані з життям діяльністю так окремих вихованців дитячої установи, як і кожної їх організації і усього колективу в цілому.

Примітка. Питаннями, що стосуються просто й побічно охорони здоров'я дітей, відає лікар дитячої установи.

36. В склад педагогічної ради дитячої установи входять: 1) всі особи педагогічного й медичного персоналу, незалежно від того, скільки тижневих годин вони віддають дитячій установі; 2) представник від організації, що підтримує дитячу установу; 3) по одному представникові від 2-х старших груп дітей, що не молодші 12 років, і 4) один представник від технічного персоналу дитячої установи.

37. Увесь педагогічний персонал дитячих установ призначається й звільняється відповідними органами Наркомос'у.

38. На педагогічну раду покладаються такі обов'язки: 1) організувати педагогічну роботу з дітьми, 2) розв'язувати всі питання, що зв'язані з цією роботою, а саме: затвердження планів роботи кожного керівника, затвердження загального розкладу занять з дітьми, розподілення дітей на групи, перевід їх з одної групи до іншої, організація дитячих гуртків і ин., 3) організація дітей для господарчих робіт всіх видів, 4) розподіл і перерозподіл між членами педагогічної ради обов'язків, що зв'язані з роботою в дитячій установі, прим, по керуванню дитячими групами й гуртками, по завідуванню книгозбірнею, господарством, майстернями й кабінетами учених приладдів, коли такі єсть, і т. п., 5) обмірковування й розв'язання всіх питань, що зв'язані з випуском дітей з дитячої установи, 6) обмірковування й затвердження матеріально-фінансових і педагогічних відчитів дитячої установи, 7) вибори представників педагогічної ради на конференції, наради, з'їзди і обрання секретаря ради.

39. Робота педагогічних рад дитячих установ соціального виховання провадиться на підставі цього статуту, статуту про окремі типи дитячих установ, учених планів та об'єктів Головного Комітету по Соціальному Вихованню.

Примітка. Кожда дитяча установа організує учебно-педагогічну роботу з дітьми на підставі єдиного виховально-учебного плану Головоцвих'у.

40. Виконком дітей обирається на один триместр.

41. Обов'язками виконавчого комітету дітей є: 1) попереднє підготовлення всіх питань що належать до розгляду на загальних зборах, 2) скликання й керування загальними зборами, 3) зносити з виконками інших дитячих колективів району, 4) загальне стеження за діяльністю обраних на загальних зборах комісій і заслухання їхніх відчитів, 5) наряд щоденних дитячих чергувань, 6) стеження за виконанням постанов загальних зборів.

42. В дитустановах дозволяються всі форми організацій дітей так тимчасові, як і постійні, що об'єднують

дітей в корисній роботі, розвивають їхню громадську ініціативу й товариську солідарність і допомагають їхній освіті й вихованню в соціалістичному дусі.

Примітка. Форми організації дитячої самодіяльності й самоуправління в дитячому садку й денному дитячому будинкові для дошкільників нормуються окремим положенням про дитячі садки.

43. Дитячі організації утворюються з ініціативи дітей чи окремих вихователів або педагогічної ради для розв'язання всяких питань, що висувуються інтересами дитячого самоуправління, біжучими організаційно-господарчими потребами дитячої установи й учебно-педагогічними планами педагогічної ради.

Примітка. Дитячі установи можуть об'єднуватись на загально-мійських, повітових і губерніяльних дитячих конференціях.

44. У всіх дитустановах провадиться щоденний облік роботи і в кінці кожного триместру—триместрові колективи.

45. Діти, що їх випускають з дитячої установи, дістають відповідні посвідчення з місцевих органів Наркомос'у.

46. При переводі дітей з одної дитячої установи до другої їм видається посвідчення про кількість зарахованих триместрів.

47. Особливості структури основних типів дитячих установ нормуються окремими статутами.

Форма посвідчення, що видається дітям при випуску з дитячої установи.

Посвідчення.

Дається це посвідчення Педагогічною Радою такої то дитячої установи, такої то волости, повіту, губернії, такому то, що родився тоді то, в тім, що він вступив до дитячої установи № імени такого то, тоді то, з такої то дитячої установи. За час перебування в будинкові виконував такі то обов'язки, брав участь в роботах таких то гуртків, виявив такі то здібності й нахили, набув таких то умінь (ремісницьких, сільсько-господарчих), має стільки то зарахованих триместрів і загальний розвиток, що відповідає учебним планам Головного Комітету Соціального Виховання дітей Наркомос'у У. С. Р. Р.

Все це підписами й печаткою дитячої установи
стверджується.

.....місяця.....року.

Завідуючий (підпис).

Члени Педагогічної Ради (підписи).

Печатка.

I. Тимчасовий Статут дитячого садка.

1. Дитячий садок закладається для сумісного соціального виховання дітей обох полів від 4—7 літнього віку.

Примітка. В окремих випадках, з постанови педагогічної ради, припускаються ухилення від цієї норми (що до віку), з пониженням віку дітей, що бажають вступити до дитячого садка, до 3-х літ.

2. В дальшому своєму розвитку дитячий садок поволі збільшує робочий день і розширює зростовий склад дітей відповідно до загальної системи Соцвиху і таким шляхом поволі перетворюється на денний дитячий будинок. В зв'язку з цим, діти, що досягли 7—8 літнього віку, не передаються з дитячого садка до школи, а докінчують в ньому своє виховання (до 15 літ).

3. За нормальний термін, протягом якого діти перебувають в дитячому садку, визнано три роки. В окремих випадках можна ухилятися від цієї норми, не переходячи меж, що зазначено в попередніх пактах.

4. Приймання дітей до дитячого садка відбувається тричі на рік перед початком кожного триместру.

5. Помешкання дитячого садка мусить задовольняти гігієнічні, санітарні й педагогічні вимоги.

6. Помешкання дитячого садка, що має 3 групи дітей, мусить складатися з таких кімнат: однієї для кожної групи, загальної для ігор, їдальні, кімнати для переховування робіт та відпочинку й кухні.

При перетворенні дитячого садка на денний дитячий будинок (§ 2) помешкання його мусить задовольняти вимоги, що зазначені в статуті про денний дитячий будинок.

Примітка. Дитячі роботи можуть переховуватись і в кімнатах для занять. Спеціальна кімната для відпочинку необхідна лише тоді, коли робота дитячого садка тягнеться довше, як 5 годин, наближаючись до роботи в притулку або в денному дитячому будинку.

7. Дитячий садок постачається простими й елементарними меблями, що пристосовані до зросту й сил дітей, гігієнічним посудом і зручними для самообслуговування кухонними приладдями; забавки для дітей, коли є можливість, виготовлюються самими дітьми.

8. Кожний дитячий садок має близько біля свого помешкання майдан для ігор і інших занять на повітрі, а також невелику частину землі для культурних, городніх та декоративних рослин.

9. Робота дитячого садка тягнеться *minimum* 4—5 годин, дітей годують два рази (в крайньому разі—один раз). Коли продовжити час перебування дітей в садку, то відповідно до цього слід збільшити й кількість приймання їжі.

10. З метою педагогічною для проведення індивідуалізації виховання норма дітей для дитячого садка визначається в 50 (не більше, як 75) дітей, що розподілені на групи від 15 до 25 душ дітей в кожній.

11. Штати нормального дитячого садка складаються з 5 осіб: завідуючого, двох керівників і двох технічних робітників.

Примітка. Завідуючий керує одною з груп, віддаючи цій роботі не більше, як 24 години на тиждень; 12 год. на тиждень він віддає адміністративній роботі.

12. Мета дитячого садка—соціальне виховання дітей дошкільного віку—здійснюється при постійній обопільній діяльності двох рівноцінних творчих сил: дитини й педагога; відповідно до цього й будується внутрішнє життя дитячого садка.

13. Окрім звичайних занять з керівниками дитяче населення садка виявляє себе в обміркованні й посиленому розв'язанні питань громадського характеру, а саме: майбутня гулянка, свято дитячого садка, участь в революційному святкові разом з іншими організованими чи неорганізованими дітьми, розподіл нескладних господарчих обов'язків (чергування по їдальні, робочій кімнаті і т. и.).

14. Внутрішній лад життя дитячого саду й порядок управління регламентується відповідними статтями загального статуту (див. ст. 25—31 і 35—39).

15. Кожний керівник садка повинен подати педагогічній раді перед початком кожного триместру детально розроблений план роботи з дітьми групи, що йому доручена; в ньому треба використати можливості, що їх керівник має, а також особливості оточення, що могли би стати за матеріал для розвитку дітей.

16. Перед початком весняно-літнього триместру педагогічна рада кожного дитячого садка повинна обмірковувати

й прийняти план роботи з дітьми, що відповідав би цілком можливостям роботи на майдані, в садку, на вгороді й взагалі в природі.

18. Коли дитячий садок не має власної землі, педагогічна рада мусить вжити всіх заходів, аби організувати заняття з дітьми на повітрі в радянських садках або на участках інших дитячих установ на підставі спеціальних угод з господарями таких участків.

19. Перед закінченням триместру педагогічна рада заслуховує й обмірковує відчити керівників про виконання триместрових планів роботи з дітьми й вживає потрібних заходів для усунення хиб в роботі.

20. Перед закінченням кожного триместру кожний керівник організовує дітей, що з ними працював, для робіт по справозданню.

21. Роботи дітей по справозданню мають завданням зовнішнє зафіксувати цикл розвитку, що його проробила кожна дитина, в якій би галузі він не виявився: в сніцарстві, ритмиці, малюванню й инш.

22. Для виконання робіт по справозданню групи об'єднуються, і під керівництвом педагогічного персоналу садка працюють над організацією загальної виставки дитячих робіт, дитячого ранку або вечора, постановки вистави або комбінації драматичних форм.

23. Відчитні вистави й інші форми зсумовання проблемної дітьми роботи мусять бути прилюдними, ц. т. вони повинні бути приступними не тільки для дітей садка, але й для всіх батьків та представників громадянства.

II. Тимчасовий Статут трудової школи.

1. Трудова школа нормального типу закладається для спільного навчання й соціального виховання дітей обох полов від 7—15 літнього віку включно.

Примітка 1. В окремих випадках згідно з постановою педагогічної ради припускаються ухилення від цієї норми з пониженням віку дітей, що вступають до школи, до 6 років, та підвищенням віку тих дітей, що входять з школи, до 17 років.

Примітка 2. При трудшколі можна організовувати особливі дошкільні групи.

2. Нормальним терміном перебування дітей в трудшколі є сім років з ухиленням від цієї норми в окремих випадках в межах, що їх передбачає примітка до пакту 1-го.

3. Кожна трудова школа з розвитком в ній клубного методу навчання й продовженням робочого дня може змі-

нити свою назву, що раз у з дозволу відповідних органів НКО, на денний дитячий будинок.

4. Помешкання під 7-річну трудову школу мусить задовольняти такі мінімальні вимоги: воно мусить бути сухим, світлим й теплим, мати мінімум сім класних кімнат на 200 дітей, одну кімнату для книгозбірні, одну для учених приладдів, одну для педагогічного персоналу, одну для канцелярії, одну залу для загальних зібрань школи, помешкання для завідуючого школою й технічного персоналу, одну кухню, одну комірку і один хлів для палива.

5. Нормою для кожної групи в трудовій школі є 30 душ дітей. Підвищувати цю норму можна лише з дозволу відповідних органів НКО.

6. Приймання дітей до школи відбувається один раз на рік перед початком осіннього триместру.

Примітка. Приймання припускається до всіх груп по кількості.

7. Випуск вихованців трудової школи, що прослухали її курс, відбувається в кінці весняно-літнього триместру згідно з постановою педагогічної ради школи.

8. Штати семирічної трудової школи складаються з таких осіб: 1 завідуючого, 7 керівників (на одного з них покладаються обов'язки заступника завідуючого), потрібної кількості викладачів спеціальних предметів (по згоді з ученими планами трудової школи) і 2 технічних робітників.

9. Внутрішній лад трудової школи й порядок управління регламентується відповідними статтями загального статуту (див. ст. 25—47).

10. Доти, доки не буде підготовленим кадр кваліфікованих робітників, доки не розвинуться методи клубної роботи з дітьми, в трудових школах припускаються всякі форми роботи з дітьми: форма лекції з одного боку й форма гурткових занять та роботи з дітьми в майстернях і в природі—з другого. Проте ця робота мусить прямувати до руйнування старої „урочної“ форми й перетворення її на активну самодіяльність дітей в клубній і іншій формі.

11. Форма „урока“ припускається лише з тою умовою, коли весь матеріал, що пропонується дітям, пророблюється цілком на самій лекції (уроці).

12. Праці в гуртках, в майстернях і на повітрі треба надати планомірного характеру й погодити з виховально-учебними планами Головного Комітету по Соціальному Вихованню.

13. Кожний викладач школи мусить подати педагогічній раді на початку кожного триместру детально розробле-

ний план так клясної, гурткової, як і праці на повітрі з дітьми групи, що йому доручена. Цей план, погоджений з єдиним учебним планом Головоцвиху, мусить вичерпати весь матер'ял, що є під руками й міг би спричинитися до розвитку дітей (учебні приладдя, природні, економічні й інші умовини оточення). Поданий план належить до обмірковання й затвердження педагогічної ради.

14. На початку весняно-літнього триместру педагогічна рада кожної трудової школи повинна обміркувати й прийняти план і розклад занять з дітьми, які були б строго погоджені з можливостями роботи з дітьми в садку, на вгороді й взагалі на повітрі.

15. Коли трудова школа з якої-небудь причини не має власної частини землі, то педагогічна рада повинна організувати дітей для роботи на участку інших дитячих установ, де тільки це можливо, прим., на участку сусідньої дитячої установи, на підставі спеціальної угоди з господарями участків.

16. Перед закінченням триместру педагогічна рада заслуховує й обмірковує відчити керівників про виконання триместрових планів роботи з дітьми й вживає необхідних заходів до усунення хиб в роботі.

17. Перед закінченням кожного триместру кожний керівник групи й викладач предмету організує дітей, що з ними він працював, для відчитних робіт.

18. Роботи по справозданню мають на меті зовнішнє зафіксувати цикл розвитку, що його проробив кожний вихованець, в якій би галузі не виявився: в читанні, снісарстві, писанні, музиці, ремествах, малюванні і т. д.

19. Для виконання відчитних робіт призначається відчитний тиждень, підчас котрого звичайні роботи припиняються й гуртки й групи об'єднуються під керівництвом педагогічного персоналу школи для роботи по організації загальної шкільної або групової виставки дитячих робіт, дитячого ранку або вечора, постановки вистави або комбінації цих форм.

20. На ці відчитні виставки й інші форми підсумку минулої роботи з дітьми, що повинні бути прилюдними, вільно приходити не тільки всім дітям школи, але й батькам та представникам громадянства.

21. Діти переводяться з одної групи до другої (класи, відділи), ім зараховуються триместри згідно з постановою педагогічної ради, яка виходить з міркувань доцільності роботи кожного вихованця в тій чи іншій галузі.

III. Тимчасовий статут денного дитячого будинку.

1. Денний дитячий будинок — закладається для спільного соціального виховання дітей обох полів від 4 до 15 років; робота в ньому провадиться тільки вдень і ввечері.

Примітка 1. В окремих випадках, педагогічна Рада може ухвалити пониження віку для дітей, що вступають до будинку (в суперіч 1 пактові), до 3 років, і підвищення віку для тих дітей, що їх випускають з денного дитячого будинку, до 17 років.

Примітка 2. В місцевостях, де дошкільне населення не вповні обслуговується відповідними установами (дитячий садок, денний дит. будинок, будинок-інтернат), припускається відкриття денних дитячих будинків для дітей дошкільного віку (від 4—7 літ) з тенденцією до їх дальшого зростання.

2. За нормальний термін перебування дітей в денному дитячому будинкові визнані 10 років; в окремих випадках можна відступати від цього терміну (прим. § 1).

3. Приймання дітей до денного дитячого будинку відбувається перед початком осіннього триместру.

4. Випуск вихованців денного дитячого будинку, що прослухали в ньому повний курс трудової школи, відбувається в кінці весняно-літнього триместру постановою педагогічної Ради денного дитячого будинку.

5. Діти, що прослухали в денному дитячому будинкові повний курс трудової школи, при випускові дістають посвідчення.

6. Помешкання денного дитячого будинку мусить задовольняти гігієнічні, санітарні й педагогічні вимоги.

7. Помешкання денного дитячого будинку опріч необхідної кількості кімнат (по числу груп) мусить мати одну—дві кімнати для майстерні чи майстерень, одну кімнату для книгозбірні, одну для учебних приладдів, одну для педагогічного персоналу, кімнату для канцелярії, одну залу для загальних зібрань дитячої установи, дитячих свят і т. п., їдальню, помешкання для завідуючого будинком і технічного персоналу, кухню, комірку й хлів для палива.

Примітка. Помешкання й оборудування денного дитячого будинку для дітей дошкільного віку мусить задовольняти всі вимоги, що наведені у відповідних пактах „Статуту про дитячий садок“.

8. Робота денної дитячої установи тягнеться 12 годин: від 9-ї ранку до 9-ї вечора. При цій умові діти дістають їжу відповідно до норм дитячого будинку-інтернату.

Примітка. В зв'язку з місцевими технічними й економічними умовами можна змінити зазначені норми, а саме: 1) скорочувати робочий день до 10 навіть до 8 годин, 2) встановлювати 2-х годинні перерви на обід вдома і т. п.

9. Штати денного дитячого будинку такі: завідуючий та його заступник (відповідно до числа ґруп), по одному керівникові на кожен ґруп, потрібна кількість викладачів спеціальних предметів (відповідно до учебних планів трудової школи) і два технічних робітники. Кількість керівників і технічних робітників можна збільшувати відповідно до такого розрахунку: 6 і 8 робочих годин на одну особу протягом доби.

Примітка. Штати денного дитячого будинку для дошкільників аналогічні з штатами дитячого садка (див. „Статут про дитячий садок“), лише збільшується кількість педагогічних робітників відповідно до числа годин праці денного дитячого будинку (розрахунок: 6 робочих годин на одну особу протягом доби) й кількість технічних робітників (розрахунок: 8 робочих годин на одну особу протягом доби).

10. За норму для кожної ґрупи денного дитячого будинку визнано не більше, як 30 вихованців. Загальне число дітей залежить від розміру помешкання, його обладнання і т. п.

11. Внутрішній лад життя дитячого будинку й порядок управління регламентується відповідними статтями загального Статуту (див. ст. 25—47).

12. Організація роботи з дітьми й її облік в денних дитячих будинках нормується відповідними статтями „Статуту дитячого будинку-інтернату“.

IV. Тимчасовий Статут дит. будинку-інтернату.

1. Дитячий будинок є державною установою для соціального виховання дітей обох полів від 4—15 літ включно.

2. Своїм призначенням, внутрішньою організацією, способом комплектування й зв'язком всієї роботи з життям, що його оточує, дитячий будинок є колективом дітей і дорослих їх керівників, що самообслуговується й прямує до здійснення ідеї соціального виховання.

3. Доки державна влада не може спорудити дитячих будинків нормального типу, місцеві її органи дають кожному дитячому будинкові, що наново організується, для користування безплатно помешкання, яке б задовольняло елементарні вимоги гігієни й дитячого інтернату і відпо-

відало би в основному ідеї дитячого будинку: воно мусить мати спальні для хлопчиків і дівчаток окремо з нормальною кубатурою біля 1 куб. сажня на кожну дитину, їдальню, не менше 2-х учебных кімнат, одну кімнату для ізолятора й аптечки, одну кімнатку для продуктів, одну кухню, потрібну кількість кімнат для педагогічного й технічного персоналу, пральню й теплу уборну.

4. Початкове обладнання дитячого будинку, так само, як і даліше поповнення цього обладнання й постачання необхідних для нього предметів дитячого забезпечення й господарчого інвентаря, покладається на ті органи НКО, що відкривають будинок, а потрібні кредити відпускаються згідно з кошторисами губерніяльних органів НКО і Губвиконкома.

5. Забезпечення дитячого будинку паливом, освітленням, водою і стеження за чистотою його помешкання (вивіз сміття й нечистот) і ремонт його провадиться розпорядженням повітових і губерніяльних Виконкомів по приналежності, видатки ж на ці потреби провадяться по кошторисам відповідних Відділів Народньої Освіти.

6. Вся продукція господарчих підприємств дитячого будинку точно облічується і провадиться по інвентарній і продуктовій книзі дит. будинку.

7. Видатки харчових продуктів і предметів дитячого забезпечення в межах норми провадяться без особливого дозволу органів НКО. Коли застаються якісь лишки зверх норми, коли необхідно поліпшити поживлення дітей, тоді видатки запасів провадяться для дит. будинків, що утримуються цілком по кошторисам НКО, з дозволу відповідних органів НКО, які можуть повернути цей лишок також і на задоволення потреб інших дитячих будинків.

8. Як учасок землі, так і майстерні й інші господарчі підприємства дитячого будинку призначаються перш за все для ознайомлення дітей з найпростішими процесами й знаряддями праці, а господарча експлоатація їх в інтересах колективу має тільки другорядне значіння.

9. Чисельний склад дитячого будинку повинен бути не меншим, як 50 і не більшим, як 80 душ, рахуючи разом дітей і керовників.

Примітка. Ухилення від цієї норми в той чи інший бік припускається у виключних випадках з дозволу відповідних органів Наркомос'у.

10. Штати дитячого будинку (інтернату) складаються з таких осіб: завідуючого будинком, завідуючого господарством (коли кількість дітей перевищує 60 душ), по одно-

му керівникові на кожну групу (ст. 35 загального статуту), двох фахівців (в будинках з 80 дітьми) і трьох осіб технічного персоналу.

11. Приймна комісія пересилає до дитячих будинків дітей обох полів і різного віку від 4-х до 14 літ включно з таким розрахунком, щоби у всіх будинках району був рівномірний розподіл дітей по полу й віку.

12. З розвитком сітки дитячих будинків до останніх приймаються діти всіх громадян, що не старші 10 років, коли вони своїм інтелектуальним розвитком задовольняють вимоги, які ставлять до дітей цього віку в дитячих будинках, причім діти, яких пересилають установи соціально-правової охорони дитинства, завше користуються переважним правом приймання перед всіма іншими дітьми.

Примітка. Приймають дітей Комісії, які функціонують на підставах, що зазначені в загальному статуті про дитячі установи.

13. Дітей, які прийняти до дитячого будинку з установ соціально-правової охорони дитинства, можуть взяти батьки чи особи, що їх заміняють, по листовним заявам останніх і лише після резолюції соціально-правової охорони дитинства в кожному окремому випадкові; дітей, що їх прийнято в порядку, які й зазначено в пакті 12, можуть взяти батьки без резолюції соціально-правової охорони дитинства.

14. Коли діти досягнуть 15 років, їх переводять з дитячого будинку в розпорядження відповідних органів Наркомос'у, до професійної школи. Тоді, коли рівень інтелектуального розвитку окремого вихованця не відповідає вимогам профшколи, діти, в крайньому разі, можуть залишатися в дитячому будинкові і після 15 років що-разу з особливого дозволу відповідних органів Наркомос'у, але з тим, щоби в дитячому будинкові вихованці не залишались довше, як до 17 років.

15. Жодної дитини не можна виключити з дитячого будинку в порядку кари.

16. Коли не можна помістити випускну дитину до профшколи, відповідні органи Наркомос'у вживають заходів для того, щоби знайти їй посаду і взагалі не перестають піклуватись про них до того часу, поки вони самі зможуть вести самостійне життя.

17. Внутрішній лад життя дитячого будинку й порядок управління регламентуються відповідними статтями загального статуту (ст. 25—47).

18. Виконком дітей обирається загальними зборами кожне півріччя в складі пропорційно до кількості дітей (по одному представникові від кожного десятку).

19. Для того, щоби діти брали участь в господарчій діяльності дитячого будинку і в завідуванні окремими його галузями, в кожному дитячому будинкові загальними зборами дітей обираються загальні й спеціальні господарчі Комісії.

20. Загальна господарча Комісія складається з трьох осіб. Їй підлягають всі інші дитячі Комісії господарчого значіння, що виділені загальними зборами.

21. Загальна господарча Комісія обирається на півріччя; вона відповідає перед загальними зборами, працює під найближчим керуванням завідуючого будинком. Коли виявиться, що вона не відповідає своєму призначенню,—її розпускають і замінюють іншою.

22. Спеціальні господарчі Комісії обираються загальними зборами дітей, що визначають склад та термін в залежності від характеру господарства будинку. Такими є: Комісія, що відає білизною, городна і т. и.

23. Так загальна господарча Комісія, як і спеціальні Комісії працюють під загальним керівництвом педагогічної ради, по її планам та написаним інструкціям, ведуть щоденники своєї праці.

24. Окрім господарчих Комісій для обслуговування дитячого будинку в господарчому відношенні організується наряд щоденних чергувань господарчого значіння: по кухні, їдальні, спальні і т. и.

25. Порядок чергувань на тиждень і щоденний їх наряд виробляє Виконком дітей; він вивішується на видному місці.

26. Весь наряд чергових дітей підлягає черговому виховникові дитячого будинку; він виконує свої обов'язки під його керівництвом.

Примітка: Педагогічна рада виробляє короткі написані інструкції для кожного виду чергувань, головною метою яких є досягнення, через участь дітей в господарчій діяльності, не тільки господарчого, скільки педагогічного ефекту; з цих міркувань необхідно уникати перевтомлювання дітей і значить іти до того, щоби завдання відповідали силам дітей.

27. Наряд чергових разом з черговим вихователем вступає до виконання своїх обов'язків з 8-ої години ранку й тягнеться до того моменту, коли діти лягають спати. Вночі діти не чергують.

28. Всі види участі дітей в колективному життю дитячого будинку залежать від загального учебно-виховального процесу, що організується педагогічною радою дитячого будинку на підставі „єдиного учебного плану“.

29. Єдиний учебно-виховальний план здійснюється шляхом організації дітей для групових і гурткових занять.

30. Групи комплектуються педагогічною радою з дітей, які мають приблизно однаковий рівень інтелектуального розвитку та однаковий обсяг знань. Таких груп в кожному дитячому будинку можна організувати до 8, в залежності від складу дітей і керівників.

31. Кожна група дітей працює по своєму планові, який пристосовано до рівня її розвитку і затверджено педагогічною радою. Керує групою окремий вихователь, що призначається педагогічною радою.

32. В залежності від періоду року, від приладдів і підручників, які є під руками, і інших умов, кожна група працює або на повітрі—в полі, в лісі, чи в закритому помешканні—в майстернях, музеях, класній кімнаті і т. п. щоденно в години, що їх визначено розкладом.

33. Гуртки дітей організуються з ініціативи самих дітей або вихователів для спеціального студіювання тих чи інших галузей науки або мистецтва: гурток аматорів природи, драматичний, літературний і т. д.

34. Кожний вихованець дитячого будинку може брати участь в тому чи іншому гурткові і в кількох разом, незалежно від того, в якій він групі рахується.

35. На чолі кожного гуртка стоїть вихователь, що призначений педагогічною радою.

36. Кожда група і кожний гурток веде щоденник своїх праць; щоденники ведуть по черзі діти, які беруть участь в гурткові чи групі під доглядом свого вихователя.

37. Щоденники й інші праці дітей, що виконані в групах і гуртках, переховуються в музеї дитячих праць (де такий є) або в окремій шафі під відповідальністю завідуючого музеєм.

38. Перед закінченням триместру вихователі дитячого будинку організують дітей для відчитних праць і актів.

39. Відчитні акти впорядковуються в формі дитячих свят, які супроводяться докладами дітей, виставкою дитячих праць, постановкою вистави, виконанням літературних, музичних і т. п. номерів.

40. Жодна дитяча група, а ні гурток так само, як жоден з тих, хто в них бере участь, не має права відмовитися від демонстрації своїх триместрових відчитних робіт

41. Відчитні роботи дітей мусять цілком відповідати планові работ вихователя, що керує Групою чи дитячим гуртком, в тому виді, як цей план затвердила педагогічна рада.

42. На підставі відчитних праць зараховуються триместри й відбувається перегрупування дітей для праці в наступному триместрові.

43. Кожний вихованець і вихованка дитячого будинку мусять мати відповідну кількість зарахованих триместрів, згідно з семирічним учебно-виховальним планом Головсоц-вих'у.

44. Вихованець і вихованка, що їм зараховано відповідну кількість триместрів, мають право дістати про це посвідчення.

В. Тимчасове положення про установи для дітей правопорушників та дефективного дитинства.

§ 1. Установи для дітей правопорушників та дефективних мають на меті провадити соціальне виховання дітей цих категорій, рахуючись з їхніми особливостями шляхом розвитку в них соціально-корисних звичок та підготовки їх до самостійного життя.

§ 2. Зазначене завдання розв'язується шляхом розподілення дітей по спеціальних дитячих установах після пильного дослідження й вивчення в спеціальних колективах та лікарсько-педагогічних кабінетах.

§ 3. Комплектування дітей провадиться виключно зі спеціальних колекторів, що закладені для дефективних.

§ 4. В господарчому житті й внутрішній організації установи керуються положеннями про дитячі будинки (інтернати) для нормальних дітей з ухиленнями, що виходять з того чи іншого роду дефективності, регламентованими спеціальними положеннями.

§ 5. Педагогічна робота базується на принципах соціального виховання, що встановлені для всіх дитячих установ УСРР.

§ 6. По кожному родові дефективності встановлюються два роди інтернатів—основні й допоміжні дитячі будинки, відповідно до степені обтяження дітей тими або іншими фізичними й психичними дефектами або особливостів науково-виховального методу, що там пристосовується.

§ 7. Відповідно до цього діти, що вступають до основного дому, або лишаються в ньому до кінцевого віку, або по пробі переводяться до допоміжних установ для дефективних дітей.

І. П о л о ж е н н я

про основний дитячий будинок для неповнолітніх правопорушників.

§ 1. Основний дитячий будинок для неповнолітніх правопорушників є установою для соціального виховання дітей правопорушників, що не старші 15 років, фізично й духовно не обтяжених в різкій степені.

Увага: Спільне виховання дітей-правопорушників обох полів не допускається.

§ 2. Комплектування дітьми основного будинку проводиться виключно з колекторів-росподільників дефективного дитинства.

§ 3. Помешкання для основного будинку повинно відповідати вимогам фізичної й духовної гігієни. Його треба віддалити від людних місць (базарів, вокзалів і ин.), але, коли можна, аби воно знаходилося недалеко від центру міста й задовольняло вимоги, що зазначені в „Тимчасовому положенні про дитячий будинок-інтернат для нормальних дітей“.

§ 4. Педагогічною радою встановлюється точний внутрішній розпорядок, що має провадитися пунктуально, але без використання засобів карного впливу.

§ 5. Внутрішній режим основного дитячого будинку має привести до природного вибору морально більш тривкого елемента й до планомірного переведення хисткого, антисоціального елемента до установ з примусовим режимом.

§ 6. Чисельний склад дітей основного дитячого будинку встановлюється в 30 душ. Перевищення цієї норми (але не більше, як на 40 душ) може дозволити тільки відповідний краєвий інспектор по дитячій дефективності.

§ 7. Штати основного дитячого будинку встановлюються для нормальної кількості дітей такі: завбудинком—1, педагогів—9, технічного персоналу—5 (жінки й чоловіки повинні бути в рівному числі й відповідати педагогічним вимогам).

§ 8. Робота з дітьми в основному дитячому будинку будується на пильному вивченні властивостей кожної дитини з відповідною реєстрацією наслідків роботи над його перевихованням на відповідній картці.

§ 9. Вибування дітей з основного дитячого будинку відбувається в двох напрямках: 1) діти, що протягом 6 місяців показали свою тривалість, планомірно переводяться

до будинків-інтернатів для нормальних дітей; 2) діти, що протягом 2—3 місяців виявляли антисоціальні звички, переводяться до допоміжного будинку для дітей-правопорушників або до трудових колоній для неповнолітніх правопорушників за мотивованою ухвалою педагогічної ради, кожного разу за дозволом краевого інспектора по дитячій дефективності.

§ 10. Про всяке переведення дітей належить повідомляти комісію в справах неповнолітніх.

II. Положення

про допоміжний будинок для неповнолітніх правопорушників.

§ 1. Допоміжний будинок для неповнолітніх правопорушників є установою для соціального виховання дітей, що не старші 15 років, з антисоціальними звичками, що вже ясно виявилися й встановлені шляхом спостереження під час перебування дітей в основному дитячому будинкові для неповнолітніх правопорушників.

Увага: Спільне виховання дітей-правопорушників обох полів в допоміжному будинкові не допускається.

§ 2. Комплектування провадиться виключно з складу дітей основного будинку в порядку, що зазначений в положенні про основний дитячий будинок; кількість не повинна перевищувати 50 душ. Ухилення від цієї норми допускається за спеціальним дозволом краевого інспектора.

Увага: Як виняток, дітей можна прийняти також із колектора.

§ 3. Помешкання для будинку, окрім загальних умов, що зазначені в положенні про дитячі будинки-інтернати для нормальних дітей, повинно ще задовольняти такі вимоги: будинок має бути цілком вільним від сторонніх осіб для будинку, або ізольованим, і мати надвірний вихід, що дає можливість контролювати тих, що входять і виходять, а через це неможливе легке втікання; в будинку, окрім звичайного обладнання, обов'язково є ванна, аби купати дітей не тільки для чистоти, а й для втихомирення нервової системи.

§ 4. До дітей, що уперто не коряться встановленому режимові, допускається вживання заходів примусового

впливу і ізоляція від других дітей, режим ліжка, ванни, ліки за вказівками лікаря, позбавлення волі на термін, раніше не встановлений.

Увага: Вживання зазначених заходів не повинно набувати характеру злісної боротьби з дитиною. Навпаки, кожний такий засіб має бути обдуманим педагогічним актом, необхідністю, що виходить з антисоціального поведіння вихованця.

§ 5. Дітей, що протягом 3 місяців виявили здібність до нормального колективного життя без примусу, можна за ухвалою педагогічної ради й по консультації лікарів перевести до основного будинку або колонії в залежності від віку, вдачі, що виявилася, а також і інших міркувань.

§ 6. Дітей, що в оточенню допоміжного будинку протягом не менш, як 3 місяці, виявили цілковиту нездатність до колективного життя та своїми систематичними акціями зовсім дезорганізовували життя дитячої установи, також за ухвалою педагогічної ради можна відсилати до реформаторія.

§ 7. Діти, що виявили в основі свого поведіння присутність яскравого нервово-психічного розладження, епілепсії і істерії й інших психоневрозів, а також глибокі форми дегенерації, переводяться в зазначеному вище порядку до відповідного Санаторію Здоров'я.

§ 8. Про кожний випадок переведення дітей до основного будинку, колонії, реформаторія або санаторія повідомляти комісію в справах неповнолітніх правопорушників. Переведення до реформаторія потребує спеціальної санкції.

§ 9. Штати допоміжного будинку повинні комплектуватися з педагогів, що знайомі з властивістю контингенту дітей допоміжного будинку для правопорушників, а також технічного персоналу, що підготовлений належним інструктуванням до правильного поведіння з неповнолітніми правопорушниками.

§ 10. Штати робітників будинку складаються з таких осіб: завбудинком—1, вихователів—5, технічного персоналу—3, лікпом, що постійно живе при будинкові,—1.

§ 11. При допоміжному будинкові обов'язково є лікар-психіатр для консультації, що не числиться в штатах будинку, але постійно його обслуговує з платні по наймові.

III. Трудова колонія для неповнолітніх правопорушників.

§ 1. Трудова колонія для неповнолітніх правопорушників є установою для соціального виховання підлітків-хлопців від 15—18 років.

§ 2. Колонія влаштовується за містом, коли можливо на хуторі, що окремо стоїть.

§ 3. Чисельний склад колонії не більше, як 30 душ; ухилення від цієї норми в бік збільшення дозволяються краєвим інспектором.

§ 4. Кожна колонія повинна мати земельну ділянку, що їй було би вдосталь для цілковитого використання живої сили підлітків, педагогічного й технічного персоналу; потрібно їй також ремісничі майстерні, що задовольняли б завдання ремісничої освіти.

§ 5. Педагогічна робота в колонії будується на гарно підбраному осередкові підлітків, що піддаються трудовій дисципліні; вони мають втягати своїм прикладом в роботу колонії елементи, що соціально менш тривкі.

§ 6. Педагогічна рада організує пильний догляд за вихованцями, особливо за соціально хисткими, вживаючи, коли потрібно, зазначених для допоміжного будинку засобів примусового впливу.

§ 7. В разі яскраво виявлених антисоціальних звичок вихованців можна, кожного разу за ухвалою педагогічної ради й санкції краєвого інспектора, передавати до реформаторія для правопорушників.

§ 8. Вихованців, що мають батьків або родичів, можна передавати останнім, коли нема особливих протипоказівок так що до батьків чи родичів, як і характеру самих вихованців.

§ 9. Коли вихованці доходять до 18 років, їх передають під патронат.

§ 10. Про всі переведення, які відбувались, належить повідомляти комісію в справах неповнолітніх.

Увага: Передавання до реформаторія потребує спеціальної санкції комісії.

§ 11. Штати колоній складаються: з одного завідача, 5 керівників-педагогів, 3 осіб технічного персоналу.

§ 12. Завідувати колонією може лише особа, що має солідний педагогічний досвід та з спеціальною підготовкою (спеціаліст в дитячій дефективності).

§ 13. Вихователі підшуковуються з одного боку з-поміж високо-кваліфікованих педагогів із спеціальною підготовкою, з другого—з-поміж осіб з сільсько-господарською теоретичною й практичною підготовкою.

IV. Трудовий будинок для дівчаток.

§ 1. Трудовий будинок для дівчаток є установою для соціального виховання бездоглядних дівчаток, що не старші 15 років і стали на шлях правопорушень та проституції.

Увага: Дефективні дівчатка не надсилаються до трудового будинку, а направляються до відповідних будинків дефективної дитини.

§ 2. Чисельний склад дітей не може бути вищим понад 30 душ.

Увага: Збільшення допускається за дозволом краевого інспектора в дитячій дефективності.

§ 3. Невідбраною приналежністю трудового будинку є гарна внутрішня обстановка.

§ 4. Завданням виховання в такому дитячому будинку є вироблення в дітях звички до праці, правильне розуміння соціальних явищ, заняття загальноосвітніми предметами, серйозне вивчення ремесла, об'єднання круг всіх родів господарства, організація здорового дитячого центру.

§ 5. Внутрішній режим будується на пильному вивченні й спостереганні особи кожної вихованки, встановленні контролю над її особистою волею (свободою) й ступневому підготовленні до безконтрольного використання зовнішньою волею (свободою).

§ 6. Вихованки, що виявили розумову відсталість, переводяться до установ для розумово-відсталих; тих, що піддаються вихованню, за ухвалою педагогічної ради й за дозволом краевого інспектора можна переводити до дитячого будинку для нормальних дітей; в інших випадках вони знаходяться в трудовому будинку до кінцевого віку (18 років).

§ 7. Педагогічний персонал комплектується з числа досвідчених свідомих педагогів (жінок), що вмють орієнтуватися в соціальних явищах, які штовхають дітей на правопорушення й проституцію, що здатні зрозуміти дітей та зіграти лагідним поведінням з ними.

§ 8. Штати будинку такі самі, як і в допоміжному будинку, але число осіб технічного персоналу не повинно бути більшим, як 2 душі.

V. Основний будинок для дефективних дітей.

§ 1. Основний будинок для дефективних дітей закладається для соціального виховання таких дітей обох полів віком від 4—18 років, що розвиток їхній гальмується, коли

вони перебувають в установах для нормальних дітей, де темп роботи швидкий та підход до дітей груповий.

Увага: В основному дитячому будинкові концентруються діти, цілком здатні, не дивлячись на незначну розумову відсталість, не менш, як на 2—3 роки в порівнянні з перевесниками, до дальнішого розвитку й освіти.

§ 2. Будинок комплектується виключно з колектора для дефективних дітей.

§ 3. Кількість дітей не повинна бути більшою по-над 30 душ. Збільшення норми (але не більше, як 40 душ) допускається виключно за дозволом краевого інспектора.

§ 4. Робота з дітьми провадиться по єдиному науковому планові соцвих'у, з точною індивідуалізацією занять з кожною дитиною відповідно до духовних сил і темпу його розвитку. Потрібно звернути особливу увагу на фізичний розвиток дитини, на діяльність органів почуття, на розвиток психичних сил (розумова ортопедія), а також на постановку простих трудових процесів.

§ 5. Штати будинку складаються з: 1 завідбудинком, 4 вихователів, що знайомі з властивостями відсталої дитини, 1 вихователя, що знайомий з виправленням дефектів розмови, одного лікарського помішника, 2 нянь, 4 осіб технічного персоналу.

§ 6. Діти, що виявляють цілковиту розумову убогість та нездатність засвоїти елементарну грамоту, переводяться за ухвалою педагогічної ради й дозволом краевого інспектора в дитячій дефективності до допоміжного будинку для розумово-відсталих; діти, що поступають в розумовому розвитку до рівня нормальних дітей свого віку, переводяться до дитячого будинку для нормальних. Решта дітей лишається в будинку до кінечного віку, після чого видається під патронат.

VI. Допомічний будинок для дефективної дитини.

§ 1. Допомічний будинок для дефективної дитини закладається для обслуговування дітей обох полів, віком від 4—18 років, що відзначаються найглибшою степенню розумової відсталості (дебіліки та імбецилки) й не можуть по своєму розумовому розвитку йти нарівні з дітьми основного будинку для розумово-відсталих дітей.

§ 2. Комплектування такого будинку провадиться через колектор для дефективних дітей та основний будинок для дефективної дитини.

Увага: Епілептики та різко відсталі ідіоти до будинку не приймаються; вони направляються до установ Наркомздоровля.

§ 3. Будинок організується не більше, як на 30 дітей. Ухилення від цієї норми допускається виключно за дозволом краевого інспектора в дитячій дефективності.

§ 4. Помешкання для допоміжного будинку повинно задовольняти звичайні вимоги, що ставляться до будинку для нормальних дітей; додається лише, аби була одна ізольована кімната з підлогою, що вкрита лінолеумом чи цинковим блятом для перебування нечепурних дітей.

§ 5. Педагогічні завдання будинку зводяться: 1) до виховання в дітях поруч із пасивним засвоєнням соціальних правил та покірності встановленому режимові здібности методичного розвитку свідомого вільного поведження; 2) до приучування дитини до охайности й правильного виконання всіх своїх потреб—одягання, вмивання, користування уборною, приймання їжі,—прибірання ліжка і т. д.; 3) до привчання до догляду за помешканням й участі в практичному житті; 4) приучування до правильної розмови й розвитку органів почуття в зв'язку з вивченням найпростіших явищ, що оточують дитину.

§ 6. Штати будинку складаються: з одного завбудинком, 5 педагогів, що знайомі з особливостями розумово-відсталості дитини, одного педагога, що знайомий з постановкою голосу, одного лікпома, що живе при будинку, 2 нянь, 4 осіб технічного персоналу для виконування господарчих функцій.

Увага: Штат набирається з числа осіб, що мають медичну практику в минулому (сестра-жалібниця, фершалка або матері, що мали своїх хворих дітей).

§ 7. Діти утримуються в будинку до кінчного віку, а потім віддаються під патронат.

VII. Основний будинок для глухонімих.

§ 1. Основним будинком для глухонімих є установа для соціального виховання глухонімих дітей обох полів від 4—18 років, що мають нормальні розумові здібности й здібні засвоїти членороздільну розмову через читання з губів.

§ 2. Головним завданням основного будинку є, поруч з вихованням у глухонімих дітей соціально-корисних звичок, розвинути в них уміння використовувати членороздільну людську розмову в усіх її формах (устній, на письмі, читання й розуміння друкованого слова).

§ 3. Характерним для основного будинку для глухонімих є науково-виховальний метод навчання—читання з губів.

Увага: Міміка, як спосіб порозуміння з дітьми й вияснення життя дитини не карається й не переслідується, але не прощається.

§ 4. Комплектування основного будинку для глухонімих провадиться виключно через колектор для дефективних дітей.

§ 5. Кількість дітей в основному будинкові не повинна перевищувати норм, що зазначені в положенні про дитячий будинок для нормальних дітей.

§ 6. Режим та розпорядок трудового дня в будинку для глухонімих треба розробити до подробиць; він повинен відповідати розвитку колектива й провадитися в життя пунктуально, але без примусу й кар.

§ 7. Виховання й навчання дітей має на меті, як і в дитячому будинку для нормальних дітей, в решті решт підготовки глухонімих дітей до вступу в установи професійної освіти з огляду на те, що в основному будинку виховуються виключно діти, що здатні до засвоєння усної розмови; вони звідси направляються до установ профосвіти нормального типу, переважно для підготовки до занять, що не потребують чи майже не потребують слуху (приміром, хімічна промисловість); це треба взяти на увагу при здійсненні наукового плану соцівху.

§ 8. Діти, що виявили цілковиту нездатність до засвоєння усної розмови через читання з губів, що потребують інших науково-виховальних методів, переводяться з основного будинку за ухвалою педагогічної ради й дозволом краевого інспектора до допоміжного будинку для глухонімих.

§ 9. Штат в дитячому будинку для глухонімих набирається з педагогів-спеціалістів, що знайомі з усіма видами науково-виховальної роботи з глухонімою дитиною. Технічний персонал набирається з числа осіб, що пройшли шостимісяшний практичний стаж в будинку.

§ 10. (Дивись § 12 для основн. дит. буд. сліпих--цілком для глухонімих).

VIII. Допомічний будинок для глухонімих.

§ 1. Допомічний будинок для глухонімих обслуговує так само, як і основний, виключно дітей з нормальними здібностями, але таких, що виявили нездатність до засвоєння усної розмови через читання з губів.

§ 2. Допомічний будинок характеризується вживанням всіх можливих методів навчання й виховання (міміка, дактилологія, письмо, мішані методи), що направлені до розвитку в глухонімого вихованця всіх здібностей й підготовки його до майбутнього життя.

§ 3. Штати керівників комплектуються педагогами-спеціалістами по роботі з глухонімих. Допускається заміщення всіх посад особами з бувших вихованців будинку для глухонімих, що одержали відповідну підготовку, переважно по устному методові, й виявили високу політичну й горожанську свідомість.

Увага I: В будинку необхідно мати хоч одного педагога, що чув би й знав досконально міміку, на випадок, коли по-між вихованцями будуть особи, що мають здібності вивчити устну розмову, не читаючи з губів, а також такі, що мають рештки слуху.

Увага II: Технічний персонал лише в випадках виняткових набирається з глухонімих.

§ 4. Для одержання професійної підготовки вихованці направляються до спеціальних установ профосвіти, де їх практично вивчають, потім вони йдуть на стаж в органах виробництва.

ІХ. Основний будинок для сліпих.

§ 1. Основний будинок для сліпих дітей є установа для спеціального виховання сліпих дітей обох полів від 4—18 років, що мають нормальні розумові здібності.

§ 2. Основний будинок комплектується виключно через колектор для дефективних дітей.

§ 3. Кількість дітей основного будинку відповідає нормам, що зазначені в положенні для нормальних дітей.

§ 4. Головним завданням основного будинку є також розвивання в дітях здібності орієнтації, що потім дасть їм можливість оволодіти певною галуззю знань та виробництва людського та швидко орієнтуватись при переходові до нового оточення, що до нього не звикли діти.

§ 5. В організації трудових процесів педагогічна рада повинна уникати ранньої спеціалізації та ремісництва, а йти до максимуму виразності та спритності в рухах.

§ 6. В основу методу роботи з сліпими дітьми кладеться виховання та гігієна органів почуття—підвалин, що формують внутрішній світ дитини.

§ 7. Науково-виховальний план обов'язково включає командировання невеликих груп сліпих в самостійні недовгі екскурсії до дитячих будинків для нормальних дітей.

§ 8. Штати набираються з педагогів високої кваліфікації, що знайомі з особливостями роботи з сліпими дітьми та що мають попередній педагогічний стаж.

§ 9. Помешкання основного дитячого будинку повинно задовольняти звичайні вимоги, що зазначені в положенні про дитячий будинок для нормальних дітей; передбачаються тільки спеціальні технічні приладнування для фізичного розвитку, особливо для виховання й розвивання почуття орієнтування.

§ 10. Внутрішній розпорядок, виховальні методи, засоби впливу зазначені в загальному положенні про дитячий будинок (інтернат).

§ 11. Коли вихованцям основного будинку для сліпих минає 18 років, розпорядженням краевого інспектора вони переводяться для одержання потрібної професійної підготовки до спеціальних установ профосвіти для осіб, позбавлених здібности бачити.

§ 12. В додаток до цього положення для кожного основного будинку для сліпих дітей розробляються спеціальні інструкції, що регулюють внутрішні взаємовідносини відповідно до місцевих умов та особливостей.

Голова Головоцвих'у **В. Бутвин.**

Секретар колегії Головоцвих'у **Т. Русес.**

Г. Положення про державну організацію охорони здоров'я дітей та підлітків.

(Про шкільно-санітарний догляд).

Розділ І. Апарат.

1. Охорона здоров'я дитячого населення Республіки провадиться державною організацією по охороні здоров'я дітей та підлітків (шкільно-санітарним доглядом), що є складовою частиною органів охорони материнства й дитинства Відділів Охорони Здоров'я в центрі й на місцях.

2. Державна організація по охороні здоров'я дітей та підлітків охоплює: адміністративний апарат по охороні здоров'я дітей, саме шкільний та дошкільний сан-догляд, медично-санітарну організацію дитячих будинків і ряд допоміжних установ (дитячі амбулаторії, поліклініки, лікарсько-педагогічні консультації, дитячі диспансери, дитячі лікарні і т. д.).

3. Адміністративний апарат по охороні здоров'я дітей та підлітків складається з підвідділу Оздоровдіт НКЗ, губерніяльних та повітових лікарів по охороні здоров'я дітей. Губерніяльні та повітові лікарі по охороні здоров'я дітей призначаються відповідними Губвідздоров'я в регламентованому порядку.

4. Вищим органом по охороні здоров'я дитячого населення Республіки є підвідділ Оздоровдіт НКЗ; в межах губернії чи повіту функції вищого органу виконують губерніяльні або повітові лікарі по охороні здоров'я дітей; їм підлягає в межах спеціальних положень та інструкцій весь медично-санітарний персонал, що обслуговує дитячі установи так Відділів Народньої Освіти, як і ті, що ними відають всякі підприємства, установи, профспілки, кооперативні та інші громадські організації.

5. Для розв'язання наукових та науково-практичних питань по охороні здоров'я дітей при Оздоровдіті НКЗ існує наукова комісія з спеціалістів, що збираються в разі потреби.

Раз на рік Оздоровдіт скликає Всеукраїнський з'їзд по охороні здоров'я дітей з представництвом губерніяльних та повітових організацій по охороні здоров'я дітей. При Губерніяльних підвідділах Охорони Материнства й дитинства не менше, як 2 рази на місяць скликається конференція лікарів по охороні здоров'я дітей губерніяльного міста.

Раз на рік скликається губерніяльний з'їзд по охороні здоров'я дітей.

6. Для постійного та органічного зв'язку з Соцвихом і для переведення в життя по установах останнього заходів медично-санітарного характеру, в Головсоцвихові Наркомосвіти закладено Адміністративно-організаційний Відділ, „Адоздоровдіт“, на чолі з відповідальним представником Оздоровдіту НКЗ.

При Губсоцвихах встановлюється посада інструктора по охороні здоров'я дітей, обов'язки якого покладаються на Гублікаря по охороні здоров'я дітей.

7. Для встановлення постійного контакту в роботі з загально-санітарною організацією Оздоровдіт НКЗ має свого постійного представника в колегії сан-епіду НКЗ. Так само губерніяльні й повітові лікарі по охороні дитинства входять в склад колегіальних органів при відповідних санітарно-епідемічних підвідділах.

8. Яко частина органів охорони материнства й дитинства, Оздоровдіт НКЗ та губерніяльні й повітові лікарі по охороні здоров'я дітей працюють за директивами й наказами останніх. Загальний план протиепідемічних заходів вони переводять в життя за директивами сан'епіду НКЗ й губерніяльних та повітових відділів здоров'я.

9. Шкільний та дошкільний сан-догляд провадиться лікарями по охороні здоров'я дітей та їхніми помішниками—сестрами по охороні здоров'я дітей. Медично-санітарна організація дитячих будинків складається з лікарів та сестер по охороні здоров'я дітей і консультантів-спеціалістів (в хворобах очей, шкіри, венеричних, горла, вуха, носа й інше).

На кожні 1200—1500 дітей по школах і на 350—500 дітей в дитячих садах призначається один лікар і один помішник (сестра) по охороні здоров'я дітей. В дитячих будинках на кожні 150—250 дітей один лікар. В кожному будинку одна постійна сестра по охороні здоров'я дітей. В дитячих будинках для розподілу—колекторах-розподільниках та в будинках для дефективних дітей—один лікар по охороні здоров'я дітей в кожному будинкові.

Увага I: Обслуговування дитячих установ лікарями може провадитися не лише по типові їх, а й по районах.

Увага II: По селах медично-санітарний догляд в дитячих установах провадиться медперсоналом дільниці (участку); по фабричних місцевостях, копальнях—фабричними й лікарями копалень.

Увага III: Ці норми є максимальними.

10. Право призначати, переміщати персонал по охороні здоров'я дітей так в установах Наросвіти, як і в установах, що їх відкрито й знаходяться на утриманні всяких організацій та установ, належить тільки Здороввідділам по пропозиції підвідділів охорони материнства й дитинства.

11. Лікарі по охороні Здоров'я дітей беруть участь в загально-санітарних з'їздах лікарів—повітових, губерніяльних, всеукраїнських; їхній представник входить також з правом рішачого голосу в склад колегії губерніяльної санітарної ради.

Розділ II. Коло відання й функції.

Діяльність державної організації по охороні здоров'я дітей охоплює все дитяче населення, що його організовано в дитячих установах так в тих, що в віданню Соцвиху, як і в тих, що знаходяться під патронатом всяких організацій, що відкриті установами й підприємствами (школи, дитячі сади, захистки, дитячі будинки, колектори-роподільники, майдани, дитячі колонії, дитячі клуби), установи для дефективних дітей (допомічні школи й будинки для дефективних, будинки й колонії для неповнолітніх правопорушників, приймники і т. д.), установи профосвіти для підлітків (школи заводського учеництва, профтехнічні школи), відкриті дитячі їдальні, харчові пункти.

Неорганізоване дитяче населення, поскільки його охоплено інститутом дитячої інспекції, комісіями в справах неповнолітніх, відкритими будинками, прийомниками, а також і допоміжними установами державної організації по охороні здоров'я дітей (дитячі амбулаторії, поліклініки, санаторні лікарські установи, комісії, що вибирають) суть також об'єктом діяльності останніх.

Дитячі евакоприймники для голодних дітей, яко санітарні захоронки для дитячих установ, перебувають у віданню Оздоровдіту.

13. Для здійснення своїх завдань державна організація по охороні здоров'я дітей переводить ряд заходів санітарно-профілактичного, лікарсько-профілактичного й лікарсько-педагогічного характеру.

А. Санітарно-профілактичні функції.

Основним завданням державної організації по охороні здоров'я дітей є: доглядати санітарний стан дитячих установ Республіки, вживати заходів, що потрібні для поліпшення його, а саме:

а) Догляд санітарного стану помешкань, садиб, що в них знаходяться дитячі установи, періодичні санітарні огляди, давання ухвал в питаннях вибору помешкань для дитячих установ, будування нових будинків, потрібні ремонти і т. д.

Встановлення санітарних норм для дитячих установ (кубатура, вентиляція, уборні, очищення і т. д.), видавання обов'язкових санітарних постанов для дитячих установ.

Увага: Жодна дитяча установа не може бути відкритою без попередньої ухвали державної організації по охороні здоров'я дітей (шкільно-санітарного догляду).

Тоді, коли санітарний стан дитячої установи загрожує станові здоров'я дітей, шкільно-санітарному доглядові надається право позгоді з місцевим органом НКОсвіти цілком закрити установу або на якийсь час.

Увага: В разі розходжень питання передається для остаточного розв'язання до місцевого Виконкому.

б) Санітарний догляд за харчуванням дітей (кількість та якість продуктів, спосіб перевозки, зберігання продуктів, готування їжі, догляд їдалень, складання актів про негодящі продукти, догляд кухонь, комор, встановлення харчового режиму, вироблення раціону харчування, вживання заходів для поліпшення харчування дітей, санітарний догляд води для пиття, переведення бактеріологічних та лабораторних досліджень та аналізів води й харчів для дитячих установ (використовуючи для цього сан'епід Здорввідділу).

в) Вживання що до дітей заходів особистої й громадської профілактики, піклування про забезпечення дітей банною та дезінфекційною допомогою, санітарний догляд обладнання дитячих установ (білизна, інвентар, посуд).

г) Запобігальне прищеплювання дітям та персоналові в дитячих установах.

Заходи боротьби з інфекційними хворобами в дитячих установах.

і) Вживання заходів для того, аби не допустити приймання хворих дітей та персоналу, для чого переводити по-

передній огляд лікарями по охороні здоров'я дітей всякої дитини, що вступає, обов'язковий огляд персоналу до вступу його в дитячу установу.

Увага: Жодна особа з педагогічного та адміністративно-господарчого персоналу не може стати до роботи в дитячій установі без медичного посвідчення в тому, що вона не має заразної хвороби. Всі діти й персонал, так ті, хто живе, як і ті, хто приходить, повинні переходити через періодичний поголовний медичний огляд.

д) Вживання належних заходів для ізолювання й карантизації: організація й обслуговування ізоляторів при всіх дитячих установах закритого типу, обов'язкове проходження дитини до вступу в закриту установу через карантин, вилучення з дитячої установи відкритого типу тих дітей, в родині яких є випадки інфекційних захворювань. тимчасове закриття дитячих установ відкритого типу, коли по-між дітьми й персоналом виникають гострі інфекційні захворювання або масові епідемії.

Увага: Жодної дитини не можна прийняти до дитячої установи закритого типу раніше, а ніж вона перейде через карантин протягом регламентованого терміну; термін карантину встановлюється ухвалою Наркомздравля.

е) Переведення дезінфекції та дезінсекції силами й засобами сан'епідов Здороввідділів, а також переведення досліджень на бацілоношення в разі виникання інфекційних захворювань в дитячих установах.

Б. Лікарсько-профілактичні функції.

З метою охорони здоров'я дитячого населення й утворення в дитячих установах нормального оточення для життя, роботи й розвитку так кожної дитини, як і всього дитячого колективу, обов'язком державної організації по охороні здоров'я дітей є:

а) вилучення дітей ослаблених, успособлених до туберкульозу, люетиків, з хворобою паршів, лишаєм, трахоматозних і инш. в спеціальні лікарсько-профілактичні установи лікування: лісові школи, санаторії, будинки хворої дитини, трахоматозних, фавозних і ин.;

б) піклування про своєчасне ізолювання всіх хворих та поміщення їх в заклади лікування;

в) організація загальної й зуболікарської амбулаторії допомоги дитячому населенню. Організація допомоги по домівках;

г) забезпечення дитячих установ спеціальними родами допомоги, так через інститут консультантів, як і через дитячі амбулаторії-поліклініки;

г) піклування про забезпечення дитячого населення медикаментозною допомогою через фармацевтичні секції здоров'ї, організації аптек скорієї допомоги при дитячих установах, виділення спеціальних дитячих аптек та ін.;

д) піклування про забезпечення дитячого населення стаціонарною лікарською допомогою, так загальною, як і спеціальними її родами;

е) вибір дітей, що потребують по стані їхнього здоров'я поміщення в санаторні й напівсанаторного типу установи, а також курортного лікування, через спеціальні дитячі лікарсько-отборочні комісії; також піклування про забезпечення дитячого населення санаторною й культурною допомогою.

В. Лікарсько-Педагогічні функції.

Найважливішим завданням державної організації по охороні здоров'я дітей є догляд психофізичного розвитку дітей, утворення в дитячих установах сприятливих умов для нормального розвитку дитини, зокрема:

а) Систематичне спостереження фізичного розвитку дитини шляхом періодичних оглядів (антропометричних вимірювань, важень, керовництво переведенням елементів фізичного виховання й розвитку в дитячих установах, гімнастика, спорт, екскурсії, дозування трудових процесів та самообслуговування).

б) Охорона психичного здоров'я дітей: участь у встановленні режиму дитячої установи, дозування розумової праці, вилучення дітей, що ухиляються від психичної норми, та направлення їх до спеціальних медично-педагогічних установ.

в) Керівництво справою переведення в життя правильного поведінки виховання дітей та боротьба з поведінковими аномаліями у дітей в дитячих установах.

г) Активна участь в утворенні й переведенні системи соціального виховання, безпосередня участь персоналу по охороні здоров'я дітей в усьому житті установ, обов'язкове входження в колективи дитячих установ та ін.

г) Росповсюдження по-між дитячим населенням (а також педагогами й батьками) необхідних санітарно-гігієнічних відомостей (санітарна освіта).

Увага: Викладання гігієни в школах провадиться лікарями; в разі їх недостачі—можна доручити педагогі-природників.

14. Завдання державної організації по охороні здоров'я дітей педологічного характеру—вивчення дитини в усіх її виявленнях та станах. З цією метою організується Педологічний Інститут і ряд Педологічних лабораторій, ведеться збирання й систематизація даних, переводиться ряд спеціальних групових та масових обслідувань.

Одним з елементів цієї роботи є періодична відчитність, що представляється всіма органами Охорони Здоров'я дітей, починаючи з окремого лікаря по Охор. Здор. дітей і кінчаючи Оздоровдітом НКЗ.

Основними формами відчитности є:

а) Для окремого лікаря по Охор. Здор. дітей:

1. Щомісяшне повідомлення про свою діяльність;
2. » » » харчування дітей в дитячих установах;
3. Піврічне повідомлення про санітстан дит. установ;
4. Щоденні доповіді про інфекційні захворювання;
5. Щомісяшне повідомлення про захворювання в дитячих установах—інфекційні та неінфекційні;
6. Повідомлення за півроку про фізичний стан дітей в дитячих установах.

Увага: Данні періодичних оглядів дітей лікар нотує в спеціальній медично-санітарній картці—паспорті дитини.

б) Для повітового лікаря по охор. здор. дітей: (ті самі відомости в повітмаштабові за винятком № 4).

в) Для губерніяльного лікаря по охор. здор. дітей: (ті самі відомости за винятком № 4).

Увага: Всі цифрові відчити за винятком № 4 потрібно одночасно представляти Оздоровдітові НКЗ.

15. Державна організація по охороні здоров'я дітей має своїм завданням підвищення кваліфікації робітників по охороні здоров'я дітей, утворення кадрів лікарів-педагогів, гігієністів, виховання робітників по охороні здоров'я дітей в дусі ідей наукової педагогіки.

З цією метою організуються повторні й додаткові курси, семінари для робітників Оздоровдіту разом з Головпрофосвітою. Оздоровдіт НКЗ організує стажування в області лікарської педагогіки й гігієни дитячого віку, даються наукові командировання робітникам по охороні здор. дітей.

[Народний Комісар Освіти **Гр. Гринько.**

Народний Комісар Охорони Здоров'я **Гуревич.**

ЧАСТИНА ДРУГА.

Єдиний виховально-учебний план в установах соціального виховання для дітей до 15 літ в УСРР.

Пояснення.

Тоді як зміст діяльності й основну мету старої школи легко можна було втиснути в рамці так званого „зразкового“ програму шкільних предметів, бо головним завданням цієї школи була «освіта», а «виховання», мовляв, само «приложиться»,—нова система соціального виховання У. С. Р. Р., власне кажучи, не потребує ніяких «зразкових предметових програмів», тому що єдиною метою нових дитячих установ є соціальне виховання, цеб-то така організація всього дитячого життя, коли кожна дитина живе—виховується доцільно—відповідно до вимог природи своєї, а також згідно з природнім та громадським оточенням.

В «Декларації Наркомосвіти У. С. Р. Р. про соціальне виховання дітей від 1/VII—1920 року, ясно накреслено цей мент переходу від старої виховальної системи до нової, «коли школа перестане бути школою, коли вона вийде зі своїх чотирьох-годинних берегів «навчання», коли їй будуть однаково близькими всі діти й вся дитина—з її навчанням, розвагою-грою, відпочинком, хворобами, правопорушеннями і т. д. Але це вже буде не школа, а щось далеко більше».

Так! Це буде установа не для школіння чи муштри, а для виховання дітей. Під вихованням ми розуміємо, як уже зазначили вище, організацію всього дитячого життя, і, так звана, «освіта» займе в ній певне місце посеред інших органічно зв'язаних один з одним елементів всього виховального процесу, де воно дійсно само собою приложиться.

Але ясно, що змісту роботи такої дитячої установи ні в який—предметовий чи безпредметовий—програм не втиснеш. І всяка спроба все-ж таки втиснути життя дитячої

установи в програм буде не тільки зайвою, але іноді навіть шкідливою. Бо цілком зрозуміло, що димом розлетиться той програм, в який би захотіли вмістити всі ті розваги, відпочинок, хвороби, дитячі правопорушення й інші елементи дитячого життя, що доконче й обов'язково мусять увійти тепер в компетенцію всякої дитячої установи соціального виховання, будь то школа, клуб, дитячий будинок і т. и.

Ясно також і те, що рямці програму продовжують ще й досі приваблювати до себе по віковій інерції все те ж таки шкільне навчання, якому так затишно й зручно пригнитися в вузьких та омертвілих рямцях... Але тоді ж воно знов стане тим мертвим—сухим «навчанням», далеким від вимог педоцентризма й доцільности виховання, чужим і навіть ворожим самій дитині, тою «наукою», про яку і склалося класичне прислів'я, що корінь науки гіркий і лише плоди—в майбутньому—обіцяють бути солодкими.

Отже, не будемо мент навчання розглядати ізольовано, окремо від усіх інших так само важних ментів єдиного виховального процесу: дитячих ігор, відпочинку, хвороб, просто так званих „капризів і пустотливостів“.

Ми мусимо, нарешті, звикнути і на процес навчання дивитися так, що дійсним і педагогічно-виправданим він буде тільки тоді, коли центром нашої уваги стане дитина, коли все навчання будується так, що воно надходить до дитини, **с л у ж и т ь** дитині, а не так, що дитину за волосся або за вуха тягнуть до «гіркого корня». Наше навчання мусить здійснюватись не в тому порядку, послідовности й розмірах, що нам зручно буде встановити в програм—в інтересах того чи іншого «предмету навчання»,—а в тому порядку, послідовности й розмірах, що самі виникають із законів росту й розвитку дитини, що диктуються вимогами природи «її величності»—дитини. Шлях же до розв'язання цього єдиного завдання навчання покаже нова наука—педологія, що в системі світогляду всякого справжнього педагога мусять підлягати їй всі інші галузі людського знання.

Ми потребуємо тільки такого навчання, що здійснюється в цілковитому й нерозривному зв'язку з усіма іншими елементами життя дитини, що уявляє з себе живу й активну відповідь на ті запитання, що в кожний даний мент цікавлять дитину. Ми потребуємо такого навчання, що встановлює цілком таким чином природні (а не програмово-штучні) асоціації в дитячій свідомості, у всій психо-фізичній організації дитини.

Таке навчання не вкладається в програм: програм тут один—життя дитини та його оточення. Для виконання цього програму необхідна палка творча діяльність педагога, його уміння організувати дитяче життя в кожний даний мент, відповідно до даних умов, обставин, вимог місця, часу й т.и. Навчання це здійснюється на кожному кроці і в кожний мент життя дитини.

Одначе, подібно тому, як можна втворити зразкову таблицю дитячих ігор,—„абстрактну формулу“, що користує її педагог в інтересах дитини,—так можна встановити й зразковий «учебний план»—мертву абстрактну формулу, що йде на службу до дитини й педагога. Не „прокрустово ложе“, а допоміжний, чисто службовий каталог, що з його вибирається найбільше для даної дитини близьке і—відповідно до її природи, умов розвитку й росту—необхідне. Утворюючи такий план, ми знаємо, що це є штучний препарат, щось штучно-відрубане від усієї єдиної виховальної системи, сухе перелічення завдань освітнього характеру, які ми ставим перед нашими дитячими установами. Тому шкідливою буде, з нашого погляду, та дитяча установа, що в цьому плані вбачатиме вичерпуючий програм в сього свого життя, яка не зрозуміє того, що від неї вимагають далеко більше, ніж „перелік“ цього плану, яка не зуміє перетворити в життя цього плану в зв'язку з усією виховальною діяльністю й на її основі.

Таким чином, планові цьому ми надаємо чисто механичне, службове значіння. З одного боку, нам необхідно формулювати той мінімум знань, умінь, досягнень в області інтелектуального розвитку, що під зглядом вимог педології (хоча може ще й не дуже усталених) треба визнати нормальним для дитини 15—16 літнього віку. З другого боку, наша дитина після досягнення цього віку перейде до профшколи і ми обов'язані дати відчит собі в тому, з якими знаннями ми випускаємо туди свого вихованця, а профшкола, в свою чергу, мусить ознайомитися з знаннями тих, що вступають до неї, щоби профшколі знати, як пристосувати свою роботу до того, що дав Соцвих.

Нарешті, треба зважати ще один бік справи: нова комуністична громада, що об'єднана в Соціалістичну Радянську Республіку, являється тим соціальним оточенням, в якому доведеться жити нашій дитині, і тому наш план, заховуючи в чистоті свою педологічну суть, мусить в той же час пластично пристосуватися до державно-громадських умов сучасності й на них орієнтуватися. Отже, наш план згається відповідю на запитання: які педологічно-обґрунтовані знання й уміння мусить мати в комуністичній громаді ди-

тина до часу переходу її від соцвиху до профосвіти. Єдиним цей план називаємо тому, що він дійсно визнається єдиним і однаково-обов'язковим для всіх постійних нормальних дитячих установ, де виховуються діти віком до 15 років: дитячих будинків, шкіл і т. и.

Що до організації дитячого життя в усіх дитячих установах, то про те, звичайно, доводиться говорити з'окрема зглядно кожного типу дитячих установ. Але все-ж таки до всіх без винятку дитячих установ ставимо основну й загальну вимогу, щоби кожна з них була перш за все виховальною установою, а «навчання»—в розмірах, що встановлює даний план, мусить увіходити в самий виховальний процес, як складний елемент його.

Буде, безумовно, певна різниця між здійсненням цього плану, скажім, в дитячому будинкові, й тим, як він перетворюватиметься в життя, наприклад, в школі, але все-ж таки загальний метод роботи по данному планові і в тій і в другій, і в усякій іншій дитячій установі буде єдиним—однаковим, як єдиною являється вся наша система соціального виховання. Метод цей є активно-творчим (трудовим) методом організації дитячого життя в колективі.

Як же збудований цей план?

Цілком зрозуміло, що «організація дитячого життя», що ми висуваємо, мусить всебічно задовольняти запити дитини, що виникають з її природи.

Для того, щоби правильно їх задовольняти, перш за все треба простудіювати дитину, пізнати її, як біологічну особу, зрозуміти й простежити всі особливості її росту й розвитку, а потім зважити всі особливості кожного дитячого віку. За допомогою всього досвіду практичної роботи з дитиною при здійсненні педагогічних завдань, ми й можемо збудувати міцний план роботи з дітьми й пристосувати до цього всю систему. Це ті вимоги, що ми маємо право пред'явити до утворення ідеального виховально-учебного плану.

Очевидно, що в силу чисто об'єктивних умов, як наприклад: сучасний стан науки про дитину, що не має ще міцних положень-висновків з багатьох боків сього предмету, а також слабкий розвиток студій і обліку живого досвіду роботи з дітьми не дозволяє виконати нам цих вимог. Отже, план наш по необхідності являється апіорним в значній мірі, і його можна розглядати, як робочу гіпотезу, що не відповідає ще на поставлені педагогікою запитання, лише ясно формулює цю постановку.

Який же план був би ідеальним? —Він мусить охопити всі існуючі моменти педагогічної роботи з дітьми, що згру-

повані, наприклад, таким чином: рух—активність—гра, естетичні потреби дитини, інтелектуальні запити, соціальні інстинкти, вимоги різного розвитку організму.

Освітлити зараз всі ці моменти ми ще не можемо. В нашому плані ми спиняємося лише на трьох моментах педагогічної роботи: праця, естетичні й інтелектуальні запити. Величезна царина розвитку соціального інстинкту ще не досліджена в новому його практикуванні; царина гри й інші—освітлені в данному плані лише слабо, і це не випадково. Проте, треба зазначити, що про соціальний інстинкт говорить в кожному окремому плані («по-предметно»): це—альфа й омега всієї роботи. Питанням же гри й фізичного розвитку будуть присвячені окремі статті в другому випускові нашого «Порадника». Із загального плану не виділено плану роботи з дітьми «дошкільного» віку,—а також не виділені й інші періоди дитячого віку. Це пояснюється одною причиною: нема добре систематизованих наукових даних, що дозволили б авторитетно висловлюватися в цьому питанні, хоч практика цієї роботи більш-менш повно освітлена так в «Справочникові» по дошкільному вихованню, що видано Дошкільним Відділом Головоцвуху Р. С. Ф. Р. Р., як і в праці 1-го Всеросійського З'їзду по дошкільному вихованню. План наш складається з таких розділів: праця, мистецтво, природа, математика, краєзнавство, культура, мова й література. Зв'язок цих явищ остільки є тісним, що втрачаються всякі межі між ними, тому трудно часом визначити, де кінчається математика й починається природознавство і навпаки й т.и. З другого боку—зв'язок всіх цих «предметів» з живим життям дитини, орієнтація їх на принцип стремління при групуванні «предметів» заховати цілком синтез всіх переймань дитини,—все це робить наш план єдиним і по своїй будові.

1. Трудовознавство.

Основним завданням кожної дитячої установи соціального виховання, як про це вже зазначалося кілька разів, є організація дитячого життя з усіма його елементами і в першу чергу—організація дитячого колективу, як єдиного господарського організму.

Коли ставити справу так, то само собою очевидно, що труд і господарство є основна центральна база для здійснення зазначеного завдання та утворення колективу. Але праця в установах соціальних не повинна бути штучною—їй не треба надавати характеру „виправи“: вона повинна бути необхідно-життєвою, вона повинна задовольняти ті чи інші вимоги індивіда або колективу. Дитина й діти не повинні робити недоцільних, нікому непотрібних річей,—все, над чим вони працюють, повинно виходити з їх потреби активності, творчості, або повинно задовольняти їх життєву потребу: чи це буде господарча робота з дерева, забавка або готування страви—все це повинно виходити з потреб самого життя, з натурального розвитку так дитини, як і всього колективу. Нам потрібні не так звані „трудові процеси“, які часто мають характер одірваної від справжнього життя дитячої праці в спеціальних класах або майстернях, а весь трудовий устрій життя дитячої установи. В цьому й полягає зміст нашого „трудовознавства“, і лише для зручності поділяєм його умовно на окремі галузі праці або відповідно до загальнопринятої термінології—на де-кільки окремих „трудових процесів“.

Зважаючи на вищенаведені твердження, що до розуміння терміну „трудовознавство“, переходимо до останнього розгляду праці.

Основні твердження трудового процесу.

Організація праці в дитячих установах повинна ставити своїм завданням розвинути в дітях:

- а) свідоме відношення до всякого трудового процесу;
- б) повагу до всякої продукційної праці, не зважаючи на її зміст;

в) волю до акції й стремління втілювати свої ідеї в конкретну, практичну форму;

г) розвиток здібностей та індивідуальних властивостей;

г) свідоме відношення до раціональної організації праці так індивідуальної, як і громадської (колективної);

д) самоусвідомлення дитиною власної особи, як необхідного корисного робітника дитячого колективу, суспільства, держави, людства...

Трудові процеси всякого роду треба організувати так, щоб вони задовольняли природні потреби й нахили дитини і в той же час, з одного боку, були-б головним стимулом до розбудження дитячої цікавості у всіх галузях знання, імпульсом до набуття та засвоєння нових урозуміннів та теоретичного пізнання, а з другого—ілюстрацією й практичним підтвердженням на конкретному фізичному матер'ялі всіх засвоєних знаннів.

При виборі трудових процесів треба звертати увагу на таку працю, щоб вона відповідала зацікавленості дитини та фізичному стану й знанням її.

Тому кожна дитяча установа повинна бути збудованою по типу комуні, щоб-то всі члени дитячої установи повинні складати єдиний працюючий колектив. Перед колективом ставляться завдання всебічного розвитку й здійснення продукційної праці, що необхідна для колективу, як самостійної господарчої організації, ознайомлення з трудовим життям та участь в йому відповідно до сил кожного з членів колективу.

Організацію всіх родів трудових процесів та розподіл їх між окремими групами дітей колектив провадить обов'язково за участю самих дітей, щоб вони могли цілком зрозуміти так загальний план організації праці в дитячій установі, мету й завдання праці, як і окремі деталі організаційного плану.

Крім господарчої праці всіх родів, в дитячій комуні використовується й лабораторний метод з улаштуванням лабораторій, музеїв, колекцій в усіх галузях знання. Оборудування та поповнення таких установ треба провадити за участю самих дітей.

Організуючи ріжноманітну дитячу працю, треба брати на увагу всю вагу й значіння її для правильного фізичного розвитку дитини. Тому дитячу працю треба індивідуалізувати, притягаючи лікаря до встановлення норм праці не тільки для тієї чи іншої групи по зросту, але й що до окремої дитини, зважаючи на всі її фізичні властивості. При іншій організації праці можна дитині так пошкодити, що виправити цю шкоду буде неможливо.

Для переведення в життя трудових процесів, при кожній дитячій установі, крім фізичних, хемичних, сільсько-господарських та інших лабораторій, музеїв і инш., треба хоч-би в примитиві організувати в крайнім разі хоч одну з таких майстерень:

а) майстерня по обробленню дерева (столярня, теслярня, токарня);

б) по обробленню металу (слюсарня, токарня, кухня, бляхарня);

в) швейна майстерня;

г) шевська та римарська майстерня (для шитва взуття та упряжки);

ґ) кошикарська майстерня;

д) сільське господарство в межах садиби, коли для цього є якась можливість.

Головні категорії трудових процесів в дитячих установах.

Трудові процеси, що проводяться в дитячих установах, можна поділити на такі категорії:

1) трудові процеси, що необхідні для обслуговування всього дитячого життя, які можна проводити силами самих дітей відповідно до властивостей їхнього віку;

2) ознайомлення та участь дітей відповідно до їхніх сил в трудових процесах, що вживаються в районах дитячої установи;

3) галузі праці, що мають на меті художньо-естетичний розвиток дитини й вільне виявлення її здібностей.

Для всіх дитячих установ соціальну обов'язкові такі трудові процеси.

А. Трудові процеси, що їх вимагає господарство.

1. Хатня праця.

1. Прибирання помешкання та підтримання в ньому порядку та чистоти (підмітання та миття підлоги, провітрювання кімнат, топлення, побілка стелі, фарбування та оклеювання стін, нескладний хатній ремонт та праця на подвір'ю).

2. Виготовлення потрібного для домашнього вжитку інвентаря й різного посуду, речей для додержання чистоти

в помешканню, речей домашнього вжитку й приладдя домашнього господарства.

3. Латання одержі та взуття.

4. Готування їжі.

2. Праця в садібі.

1. Додержання чистоти в садібі;

2. Плекання худоби, птиць, лікування незначної хвороби;

3. Ремонт необхідного для садіби інвентаря;

4. Роботи в садку, на городі, на пасіці;

5. Роботи в квітнику.

3. Праця по шкільному господарству.

1. Ремонт і виготовлення шкільного приладдя (стінних таблиць, лінійок, трьохкутників, циркулів для дошки, зошитів, оправка книжок і инш.);

2. Ремонт і виготовлення, коли є можливість, дитячих меблів (полиць, столів, класних дошок та инш.);

3. Складання колекцій та нескладних допоміжних предметів, необхідних для оборудування кабінетів в різних галузях знання.

4. Вироблення нескладних речей, що потрібні для епостережень та досвідів.

4. Праця по сільському господарству.

1. Підготовлення ґрунту для сіянки й садіння і копання, оранка, угноєння;

2. Сіянка й садіння руками й машиною;

3. Догляд за рослинами;

4. Збір урожаю;

5. Догляд, ремонт і вироблення, коли це можливо, нескладних сільсько-господарських машин та знаряддя: граблі, лопати, вила);

6. Лісівництво

лугівництво

травосіяння

коли можливо;

7. Боротьба з шкідниками саду, городу, лісу, поля.

8. Сільсько-господарська промисловість (молочарська, скотарська, рибництво й ин.).

Увага. Зазначені роботи по сільському господарству провадяться лише в сільських, дитячих установах. Мійські установи виконують зазначений програм

в скороченому вигляді, хоча б шляхом екскурсій, влаштування літніх колоній, відраджень в сільські дитячі установи й ин.

Б. Трудові процеси для ознайомлення з основними галузями праці, що поширена в районі дитячих установ.

1. Кожна дитяча установа, що організована по типу самостійного робочого колективу та що обслуговується, по можливості, власними силами, разом з тим повинна бути в тісному єднанні з життям, що оточує цю установу. З цією метою в дитячих установах не тільки повинна провадитись праця, яка є переважною в данній місцевості, але й праця дітей повинна пристосовуватися до ознайомлення з цими місцевими галузями праці.

2. Для досягнення цього дитячі установи повинні йти таким шляхом:

а) Спільний колектив, — себ-то керівники й діти, — ставить своєю метою перевести в життя той чи инший процес промислової продукції, що поширена в данній місцевості, кустарного, ремісничого або фабрично-заводського характеру, організуючи виробництво на засадах розподілу праці, себ-то — доручаючи здійснення окремих галузів виробництва ріжним грунам дітей, відповідно до їх сил і знання, але обов'язково з ознайомленням кожної групи з загальним ходом виробництва і значінням окремих його робіт.

б) Окремі групи колективу вибирають собі, відповідно до здібностей, сил та знання членів групи, ріжні виробництва, що суть в данній місцевості, й провадять ці виробництва власними силами, притягаючи, коли то можливо, до участі й доросле населення, скориставшись основними законами раціональної організації громадської праці.

Останній спосіб, не виключаючи, однак, першого, дає можливість провадити багато місцевих виробництв і тим звязатися з життям.

в) Трудові процеси в районах з кустарною промисловістю можуть провадитись в зразково-показових майстернях при дитячих установах. Трудові процеси в районі з фабричною й заводською промисловістю організуються лише остільки, оскільки це можна здійснювати силами данного колективу. Детальніше ознайомлення з цими виробництвами треба провадити на самих заводах або фабриках шляхом безпосереднього й детального спостереження процесів продукції та можливої участі в них під керуванням спеціалістів.

г) Діти старшого віку колективом можуть брати участь в праці місцевого населення, організуючи, наприклад, охорону засівів або боротьбу з садовими шкідниками (збираючи гусінь). Ця колективна участь має величезне виховальне значіння так для дітей, як і для місцевого населення, бо зближує „школу“ з місцевою працею та побутом і вносить широко-громадський мент в життя дитячої установи.

Для тіснішого зближення дитячих установ з місцевим життям переведення трудових процесів місцевого характеру провадиться в повному контакті з інструкторами й спеціалістами різних відомств тієї чи іншої галузі виробництва данного району. При організації трудових процесів фабричного характеру до участі в них закликаються робітники фабрично-заводського виробництва та фабрично-заводські комітети.

В. Галузі праці, що мають метою художній та естетичний розвиток дитини.

При переведенню всіх без винятку трудових процесів треба зважати на художній та естетичний розвиток дитини, надаючи, наприклад, виробові красивий, художній вигляд. Але для поширення та поглиблення естетичного виховання можна провадити й спеціальні виробництва художнього характеру: з глини, дерева, металу й інше.

Усі ці галузі праці дадуть широку можливість виявити дитячий смак, ініціативу та творчість, задовольняючи потреби в рухах, в естетичних відчуттях і т. и.

Художньо-естетичний принцип особливо треба перевести в життя підчас влаштування гри, свят, вистав, а також прикрашаючи власне помешкання, що потребує особливої уваги. Ціла низка звичайнісеньких дитячих праць легко може зробити помешкання приємним і лагідним. Так, напр., колективні малюнки на стінах найпростіших орнаментів, полички для виробів, гірлянди сухих квітів та листя, аплікації з засушених рослин—все це має величезне значіння для розвитку естетичного почуття й потребує через те широкого використання в дитячих установах.

План праці по трудовознавству.

Згідно до всіх галузей продукційної дитячої праці можна пропонувати такий план:

І. Вироби з паперу й картону.

1. Клеїння мішків,
2. прямокутна шабатурка з покришкою,

3. кругляста шабатурка з фальцом,
4. кругла шабатурка з фальцом,
5. прямокутна шабатурка з фальцом,
6. » » мала з фальцом,
7. пенал,
8. таністра (ранець) для ношення книжок,
9. зшивання книжок та проста оправа їх, що не потрібне обрізування або спеціального приладдя.

Підчас цієї праці треба ознайомити дітей:

- 1) з фабрикуванням паперу та картону,
- 2) з якістю та ціною різних сортів паперу,
- 3) з готуванням різних сортів клейстрів,
- 4) з покриванням паперу та малюнків лаком та інше,

II. Вироби з бляхи.

- 1) Чаплія,
- 2) лопатка для попілу та сміття,
- 3) тертушка,
- 4) лійка,
- 5) мильниця,
- 6) сірничниця,
- 7) пенал,
- 8) кварта для води,
- 9) кастрюлька,
- 10) відро,
- 11) лихтарь,
- 12) чайник.

Підчас цієї праці треба ознайомити дітей

- 1) з фабрикуванням бляхи,
- 2) з якістю та ціною різних сортів бляхи,
- 3) з паянням на власних виробах,
- 4) з лудінням посуду й т. и.

III. Вироби з дроту.

1. Вішалка на гачках,
2. кошичок для хліба.

Підчас цієї праці дітей треба ознайомити з виробництвом дроту, якістю та ціною його.

IV. Вироби з дерева.

1. Кілочок для квітів,
2. лопатка для тіста,

3. ручка для молотка,
4. скринька на гвіздках,
5. діжка для кухні,
6. стільчик на гвіздках,
7. топорисько,
8. вальок для білизни,
9. праник,
10. покришка на відро,
11. поличка,
12. лінейка,
13. косинець,
14. віпалка,
15. скринька для ножів та видельців,
16. стільчик,
17. ложка,
18. савок,
19. шафа розбірна,
20. лава,
21. станок для столярської пилки,
22. ручка для столярської пилки,
23. » » долотця,
24. » » рашпіля,
25. кілочок для віпалки,
26. звичайна бондарська праця й набивання обручів,
вставлення та вибивання дна й инш.,
27. стіл,
28. стілець.

Підчас цієї праці дітей треба ознайомити:

1. з порядком рубання та запасання дерева,
 2. з способами розроблення дерева,
 3. з сушенням дерева,
 4. з властивостями різних порід дерева,
 5. з запобіжними заходами проти псування (проси-
чення, смолення, фарбування, покривання лаком, воском та
инше).
- } у звязку з
} екскурсіями

V. Заняття по слюсарству.

(4 години на тиждень—1 рік).

1. Розбирання й збирання внутрішнього замка,
2. розбирання й збирання висячого замка,
3. вироблення подвійної завіси з заліза та міді,
4. вироблення молотка,
5. » праски (утюга),
6. » ножа для кухні,

7.	»	малого ножа для домашнього вжитку,
8.	»	внутрішнього прирізного замка,
9.	»	» вдолбного замка,
10.	»	вісячого замка.

Підчас цієї праці дітей треба познайомити:

- 1) з способами добування заліза й міді,
- 2) з способами оброблення їх,
- 3) з якістю й ціною різних сортів заліза й міді,
- 4) з поширенням та вживанням чавуну, криці, мідного сплаву й т. и.

VI. Малярська праця.

1. Готування клеєвої фарби, білення та фарбування стін сухою фарбою,
2. миття стін і стелі з дезинфекційною метою,
3. шарування,
4. шпаклювання,
5. шлюфования,
6. готування олійної фарби та фарбування нею,
7. лакування олійним лаком,
8. » спиртовим »
9. Накладення політури,
10. Накладення воску.

Цю працю треба провадити почасти на виробках, що зробили діти згідно з попереднім програмом з дерева та бляхи, а почасти й на інших речах.

Підчас цієї праці дітей треба познайомити:

- 1) з малярським матер'ялом, що найчастіше вживається (фарби, лак, політура),
- 2) з якістю й ціною різних його сортів,
- 3) з виробом фарб,
- 4) з отруйністю де-яких фарб,
- 5) з засобами вживання малярських матер'ялів (лак олійний, спиртовий та металевий, політура й інше) в різних випадках.

VII. Городництво, садівництво та розплід лікарських рослин.

1. Влаштування квітників, грядок, доріжок, парників.
2. Оброблення ґрунту та угноєння його.
3. Сівба насіння й висадка розсади.
4. Поливання та росіння.

5. Розплід, пильнування та збір городніх рослин:

- а) що дають листя: щавель, шпінат, жилава (кропива) лобода,
- б) що дають листя, коріння: буряки різних сортів,
- в) „ „ „ стебло, листя та пуп'янки: капуста звичайна, різних сортів та капіфлора,
- г) що дають коріння: ріпа, редька, редиска, хрін,
- ґ) що дають бульби: картопля, земляна груша, земляний міндал,
- д) що дають корінний плід: морква, пастернак, петрушка,
- е) салата різних сортів,
- є) бобові рослини: сочевиця, горох, квасоля,
- ж) шпараги, артишоки, ревень,
- з) прянощі: цибуля всяких сортів, часник, цибуля пірієва, ганус, тмин, чорнушка, біла й чорна г.рчиця, кріп, фенхель, колендра та естрагон,
- і) огірки, кавуни, дині, гарбузи,
- к) помідори, баклажани, перець,
- л) шпінка звичайна та кормова; просо, цукрове сорго й татарське,

м) прядиво: конопля, льон,

н) олійні: сояшник, рапс, свиріпа, конопля, льон,

6. Розплід грибів.

7. Зберігання городини на зіму.

8. Розплід, догляд, збирання та зберігання лікарських трав:

а) тих, що очищають шкіру: вдовиця польова, лобелія золотушна і т. д;

б) тих, що зм'якшують: буркун (донник), крушина, проскурняк і т. д;

в) проносних: бріонія, ревіль, рай-дерево (клещевина) й інші;

г) прохолодні: байбарис, порички червоні

ґ) тоничних: мачушник (белокопытник), ділінія й інші;

д) горька, ожина, айва, дуб, кизіль і інші;

е) що зм'якшують травлення (пищеварення): ганус, бобринець, зоря, перець городній, тмин та інші;

є) наркотичних: цар-зілля (аконит), блекота, тютюн та інші;

ж) блювних: молочай, фіялка й інші;

з) протинервових: бальдер'ян, лавровишня, первоцвіт і інші;

і) сечегінних: петрушка, салера (сельдерей) та інші;

к) глистогінних: водорослина, папороть чоловічий, гранат та інші.

9. Розплід, догляд, збирання насіння що найбільш уживаних квіток.

10. Розплід, догляд, збирання насіння ягідних кущів та рослин і порічок червоних і чорних, агрусу, малини, оживи, полуниць, байбарису.

11. Розплід плодових дерев, що найбільш росповсюджені, й догляд за ними.

12. Розплід лісових пород дерев та кущів, що найбільш росповсюджені, догляд за ними й збирання насіння.

13. Розплід квіток та де-яких городніх рослин у кімнаті, догляд за ними.

Під час роботи по городництву треба подавати дітям найпотрібніші загальні поняття й відомости по такому програму:

1. Грунт, властивости його, походження, роспізнавання й засоби поліпшення його шляхом оброблення й угноїння.

2. Умови розведення рослин що до ґрунту й користування підземною водою й водою земної поверхні.

3. Вибір місця для розведення різних рослин по дворах, городах і при кватирах. Значіння зміни місця для рослин-одноліток. Росположення обраного місця, що до сторін світу. Влаштування захисту для рослин.

4. Ознайомлення з властивостями й ужитком городини.

5. Ознайомлення з властивостями й ужитком лікарських трав.

6. Ознайомлення з властивостями й ужитком ягід і садових овочів.

7. Шкідливі й корисні для рослин звірята й комахи. Засоби захисту рослин од шкідливих звірят та комах.

VIII. Догляд за одежею й дрібне латання її.

1. Щоденне чищення одежи;

2. Періодичне чищення й вибирання одежі;

3. Знищення плям (м'ясних, смолистих, цукрових, молюшних, ягідних соків, чорнильних і од ржи);

4. Провітрювання одежі;

5. Періодичне прання;

6. Пришивання гудзиків: а) з вушком, б) зі скрізними дірками;

7. Зашивання драного по шву;

8. Зашивання драного по цілому;

9. Латання;
10. Штопання.

ІХ. Догляд за взуттям і дрібне латання його.

1. Чищення ваксою чобіт і черевиків;
2. Періодичне чищення чобіт і черевиків од бруду й пороху та сухих шарів вакси й мазання їх;
3. Мазання мазних чобіт;
4. Періодичне знімання з них бруду й пороху й мазання їх;
5. Пришивання вушків;
6. Зашигання драного по шву;
7. Прибивання набойків до підборів;
8. Накладання латок на подошви;
9. Штопання;
10. Накладання носків;
11. Накладання підметків.

Роблячи дрібні наприви треба знайомити дітей з властивостями матер'ялів для чобіт і черевиків та для чищення й змазування їх.

Х. Шиття.

При заняттях шитвом ні в яким разі не допускається формальне вивчення швів і шиття різних „зразків“ на нікому непотрібних кусочках, що потім викидаються або лежать в музеї. Знайомити зі швами й загалом із усіма елементами роботи по шиттю треба природно в процесі самої роботи.

Перший концентр.

Програм складається з: 1) шиття одяжі для ляльок, білизни, сорочок, напередників, постельної білизни то-що, 2) шиття чоловічих сорочок, підштаників, жіночих сорочок, панталонів, кофт, чепців і т. и.; 3) латання білизни й одяжі, накладання латок запошивкою, вшивання видернутим швом і через край; 4) штопання білизни й одяжі.

Другий концентр.

1. Крайня білизни жіночої, дитячої та постільної;
2. Знімання мірок;
3. Крайня чоловічої білизни;
4. Крайня найпростішої одяжі.

Третій концентр.

1. Продовження навчання крайння й шиття одежі;
2. Ознайомлення з роботою швейної машини;
3. Вишивання міток хрестиком й гладдю (при бажанні).

При заняттях треба ознайомлювати дітей:

1. З способами виробу й властивостями всякого роду тканин і інших матеріалів для рукодіяння;
2. З якістю їх та ціною;
3. З різницею цупких сортів од нецупких;
4. З вимогами гігієни, що до покрою верхньої одежі й білизни.

Для кращого ознайомлення із матер'ялами для рукодіяння треба завести колекцію зразків матер'ялів з пробним поділом їх на групи, прикладом, тканини: бавовняні, вовняні, шовкові, льняні, пенькові й інші; нитки—бавовняні, шовкові й інші; голки—по №№ і т. д.

ХІ. Заняття по куховарству.

1. Підготовча робота.

- а) Миття й чищення посуду;
- б) Чищення й підготовлення городини;
- в) Підготовлення м'яса, риби, птиці й иншого;
- г) Підготовча робота до варіння різних страв і загальном допомога старшим в готуванні їх.

2. Готування простіших страв.

- а) Юшки, б) борщів, в) каші, г) всяких страв з городини, г') печиво хліба й перепечок.

3. Заготовка запасів.

- а) Соління огірків, капусти, баклажанів та иншого;
- б) Мочіння буряків, яблук і т. п.;
- в) Сушіння овочів, ягід і городини;
- г) Соління м'яса;
- г') Збереження запасів.

4. Вибір і купівля продуктів.

- а) Одрізнання доброго й свіжого м'яса від поганого й відсутного. Уміння одрізняти сорти м'яса;

б) Одріжнення доброї й свіжої городини від паганої й зіпсутої;

в) Одріжнення добрих і свіжих молошних продуктів од поганих, зіпсутих і сумішків;

г) Одріжнення доброго борошна од лежалого й зіпсуетого;

г') Одріжнення гарного й свіжого бакалійного краму (найголовнішого);

д) Купування й вибір продуктів на базарі й по крамницях.

XII. Заняття в пральні.

Прання білизни.

а. Підготування води й мила; потрібні й можливі (по якості й кількості) домішки до води;

б. Мочіння білизни;

в. Кипятіння білизни; особливості кипятіння для поліпшення й шукткості прання й дезінфекції;

г. Прання;

г'. Висушування руками й на вальцях товстих і тонких тканин;

д. Полоскання;

е. Підсинювання білизни;

е. Підкрахмалювання для прасування сухим і мокрим.

XIII. Молочарство й птахівництво.

Молочарство.

а. Догляд за коровою;

б. Досіння;

в. Догляд за молочарським посудом;

г. Готування вершків і сметани;

г'. Готування сиру;

д. Готування масла з вершків і сметани;

е. Збереження молошних продуктів.

Догляд за птицею.

а. Годування й догляд за птицею;

б. Збереження крашанок;

в. Виводка й годування курчат

г. Одгодовання птиці.

XIV. П Р О Г Р А М

по ручній праці в пристосованні до виготовлення самодільних приладів до навчання.

Перший концентр.

Приладдя до навчання арифметики.

(Лічба. Ознайомлення з лінійними мірами. Ознайомлення з цифрами. Елементи геометричних тіл).

Моделі різних речей: садовина, ягоди, книші, бублики, огірки. Будування стін і будівель з цеглинок. Лінійка, аршин, ґрупа для рахівниць—з кружальчиків дерев'яних, коркових або глиняних і дроту. Способи трівого заклеювання. Вирізування цифр. Геометричні фігури для розкладання. Поділ дроту на рівні частини. Вживання дроту (як трівого матер'ялу) для виготовлення фігур з паперу, фарбування в різні кольори.

Навчальні прилади для предметових лекцій.

Глиняні плити з першими літерами й словами. Ілюстрації казок, байок, оповідань. Примитивні моделі житла, меблі. Городини. Плетено тинів із хмизу. Плетені будинки. Лоза, як матер'ял для кошиків. Паперові пофарбовані літери; вирізування фігур звіряток по своїх малюнках. Тканини, ганчірки, шиття одягу.

Збирання колекцій, як систематизація дитячих відомостей і дитячих робіт. Колекції матер'ялів, наклеювання на картон, фарбування, написи. Зразки сільсько-господарського знаряддя, житла, одягу, тканин, посуду, городини і садовини.

Другий концентр.

Навчальні прилади:

а) По арифметиці.

Терези й гирі (ріжновага). Важіння. Ознайомлення з торгівлею й цінами.

Вага з дерев'яною підстановкою та з жерстяними, дерев'яними чи картонними дощечками або чапками. Зразкова ріжновага—глиняний пуд, дрібніша ріжновага—дерев'яна, картонна й дротяна. Безмін. Пружинна вага. Важіння всіх предметів, що зроблені самими дітьми. Порівняння їх між собою. Ознайомлення з крамом та торгівлею. Установлення певних загальних цін на цукор, мило, гас, хліб і т. п.

б) По рідній мові.

Ілюстрації прочитаного по вибору дітей з використанням всіх матер'ялів, що суть в розпорядженні дитячої установи. Рамці для малюнків. Ящики для глиняних груп і будівель.

в) По природознавству й географії.

Глина, пісок, ґрунт, камінь—як матер'яли. Форми суходолу—острів, півострів, взгірря й т. п. Виліплювання мап. Зразковий краєвид і його мапа, вирізана з паперу. Моделі роботи води—морський беріг і пісок, голиші, росколини в скелі.

Зімою—надтріснуті каміння з замерзлою водою; розколювання їх. Свігові гори, льодовики, водоспади. Долина, що створена річкою. Вирізування мап по мірилу—одна й та ж місцевість у різних розмірах. Бусолі (компаси) з намагніченої залізної смужки. Житло ескімоса, хинський будинок, наш міський будинок, житло дикуна.

Колекції краму з північних, середніх і жарких країв. Систематизація праці й предметів. Ретельне підготовлення картонів і дощечок для колекцій. Кольоровий папір і фарбування.

Третій концентр.

Навчальні прилади.

а) По арифметиці.

Одиниці міри. Елементарне торговельне рахівництво. Моделі форм, в яких продаються товари. Пляшки, кухлі, жерстянки, сажень дров, штабель піску, каміння. Влаштування лавок з різним крамом, рахування їх, виважування, визначення прибутків, збитків, перераховування краму й складання списка. Удосконалена вага й ретельно зроблені міри довжини. Ящики для крамниць.

б) По рідній мові.

Ілюстрації. Папки для малювання, книжки для нотаток, альбоми, вирізування ілюстрацій з старих часописів і наклеювання їх в альбоми.

в) По природознавству й географії.

Моделі фізичних приладів: розширення повітря від нагрівання—пляшка зі скляною трубкою, ділання вітру—вітряк. Дріт на дерев'яній підстановці, що дотикається до

стрілки (для досвіду про збільшення дроту при нагріванні).

Паровик. Водяний млин. Проростання насіння в різних умовах. Проростання їх в закоркованій пляшці без кисню. Колекції коріння—трав'яних і деревесних. М'які й тверді стеблини—трава й дерево. Зіма, літо, весна—ілюстрації з глини. Етнографічні забавки й різні будівлі.

Четвертий концентр.

Навчальні прилади.

а) По арифметиці.

Геометричні тіла. Курс дробів. Метрична система. Питома вага. Виклеювання геометричних тіл. Модель і план класу. План школи з розрахунком його площі й кубатури повітря. Десяткова ріжновага. Метр та його частини. Поділ краму на дрібні частки. Модель 1, $1\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ і $\frac{1}{5}$ фунта. Вияснення частин шляхом виважування. Дротяний грам і глиняний кілограм. Одиниця ваги краму, вичіслення ваги води, піску, соли, гасу по обсягу посуду й навпаки, наливання в посуд зарані виважених плинів, визначення обсягу їх. Складання плану будівлі й виконання його. Вимір в моделі й визначення вартости по певних цінах.

б) По рідній мові.

Ілюстрації. Видання часопису з дитячими творами й малюнками.

в) По природознавству й географії.

Моделі органів людського тіла по малюнках і колекціях музею. Моделі зубів хижаків, трав'яних і комахоїдів, жувальна поверхня зуба й млинарське жорно. Ілюстрація—північний краєвид з глини і звірі з літнім й зимовим пофарбованням. Географічна мапа України. Моделі різних виробництв після одвідання фабрик і заводів. Міське життя. Трамвай, театр, вулиця, книгозбірня, майстерні. Сільське життя в моделях і колекціях. Звір'яче житло.

Окрім того, що перелічено по концентрах, треба користуватися виготовленням дитячих забавок з природнього матеріалу: лози, кори, гілочок і прутиків, околоту, лика, шматків дерева, дощочок, глини, камінчиків, жолудів, квіток, трави й т. п.

З таких матер'ялів можна зробити цілу низку забавок не тільки для малих дітей, але й для старших: всякого роду возики, мебля, цяцьки, птиці, люди, шахи, лото, пуделочки й т. д. можуть бути широко використані в дитячому побуті й мусять увійти в „програм“ занять по волі, бажанню й вибору дітей.

Якою-ж в кінцевих наслідках мусить бути організація дитячої праці?

Основні елементи її—праця по господарству данної дитячої установи, участь в праці дорослих данного району—цілком визначають собою всю методику. Ясно, що, приміром, праці по дереву не можуть вилитися в давню форму „ручної праці“, що цілком одірвана од потреб дитини або від дитячої установи в данну хвилину. Вже дошкільник хапається за молотка й цвяхи, збиваючи дощічки й чурбашки для своїх забав, старші діти охоче роблять іграшки, дрібний ремонт будівлі—скажемо, одпиляти шматок фанери і забити щілину чи шибку на горіщі, оббити двері й т. п. Поступово зі зростом вони самі беруться за складніші роботи—мебля для маленьких, скалки для кухні, дошки для м'яса й т. п.

В наслідках кожна дитина пройде програм, та не так, як проходила в старій школі: спочатку ручки для пер, далі лінійка, за нею дошка для хліба й т. д., причім ці роботи найчастіше мали лише «педагогічне значіння», цебто зовсім не застосовувалися до вжитку в дитячому житті.

Опанування струменту й матер'ялу, ускладнення праці та її характеру мусять визначатися ступнем фізичного розвитку дитини та її зацікавленістю—кожна праця для неї мусить бути життєвою, потрібною й цікавою.

Ті-ж вимоги треба поставити, скажемо, й до шиття (був. рукодіяння), де також не може бути місця «системі» проходження, напр, швів і потрібних тут наперед річей—тут шви також уявляють із себе низку назиків і умів, що набуваються в процесі праці, але не мають самоцільного значіння. Шиття занавісок, білизни й одежі для цяцьок, латання своєї білизни й ціла низка чергових життєвих робіт, що виникають повсякденно, мусять лягти в основу робіт майстерні.

При такому підході—весь двір і будинок само собою обертаються в такі майстерні, бо немає потреби, скажемо, теслярити тільки в теслярні. Майстерні—це місце для схованки струментів і місце для провадження складної роботи, що вимагає особливих приладів. Маленькі діти, наприклад, зовсім на потребують особливих майстерень.

Немає сумніву, що така організація праці, тісно з'єднана з усім життям в розумінні його обслуговування і взаємного проймаання,—що заводить той або інший труд не з-за програму, а з-за необхідности його й у міру потреби в ньому—таку організацію цілком здійснити можна лише в дит. будинкові-інтернаті, все життя якого будується дітьми і де на кожному кроці виникає ціла низка природних потреб і вимог, що вимагають вжитку всіх галузів праці.

В школі досягти цього хоч і важче, та все-ж таки можна, коли керівники переймуться бажанням саме так з'організувати працю, як зазначено. Для них будуть важкими перші кроки, а варто лише побороти інерцію і взяти в основу галузі праці, що найбільше вживається в житті, напр., латання взуття й одєжі, виготовлення іграшок, підготовлення бутафорії й декорацій до вистави, не кажучи вже про город та кухню,—як діло стане на нові рейки й почне розвиватися вже силою свого внутрішнього руху.

Керівникові треба тільки усвідомити собі, що праця не є щось зовнішнє, що її треба вчити в певні години й по певних програмах, а праця й творення—це те, що проймає собою все життя, складаючи його істотність, будучи його передумовою, даючи повний вихід всій енергії, активности й творчости, закладеному природою в кожному з нас, але примушеному огидними формами життя... Ось це саме закладене природою стремління творити й кладеться в основу всякої праці—в дітях його треба всеріжно підтримувати й стимулювати.

Доцільність і житьовість дитячої праці сами собою здійсмають питання про форми її організації.

Ясно, що праця тільки тоді дійсно гратиме ролю в дитячому житті й господарстві, коли в організацію її буде покладено певну планомірність. Понерше треба сполучити працю індивідуальну й громадську, скеровану на задоволення особистих чи колективних потреб, а поруч із тим здійсмати й питання про користування продуктами праці.

Ручна праця—могутній засіб для розвитку соціального почуття—легко обертається в оруддя для культивування глибокої дитячої ексцентричности.

Легко помилитися й розвинути в дітях почуття власности—„моя робота—виходить і мої наслідки“; моя робота протиставиться чужій і т. д.

Треба з перших же кроків так ставити працю, щоб ясно виступало обслуговування всіма одного й одним усіх, щоб протиставлення особистих інтересів колективним не мало можливости виникнути.

Далі, треба доцільно поділити працю відповідно до сил і бажання дітей, щоб не створювалося суєтливого безглуздя й в результаті—цілої низки невиконаних завдань. Система чергувань, чергових „нарядів“ мусить поступово заводитись у життя й знайомити дітей з елементами організації праці й виробництва. Ясно,—ця система мусить виростати органічно, а зовсім не мати вигляду „роzkладу занять“, даного дітям в готовому вигляді; тут мусить мати місце свідомий розподіл праці й здійснення кожним його „трудової повинности“, а не сліпе „виконання“. Дитині треба давати можливість набувати організаційні звички, і господарча праця дає для цього широкі можливості.

Дитяча установа мусить бути самостійним господарчим осередком, але зовсім не роз'єднаним з іншими подібними. Воно в своїй господарчій діяльності мусить бути найтісніше звязане як з роботою інших дитустанов (колективні городи, спільні майстерні й т. п.), так і з працею дорослого населення даного району—що є потрібне для розвитку почуття солідарности, широкої громадськості і, знову таки, організаційних і колективістичних звичок. „Наш будинок“, „наш город“—не мусить бути великою сім'єю замкнутою—вони частина великого творчого колективу всіх працюючих дітей і дорослих, вони тісно звязані з його долею, і взаємна залежність і обслуговування являються передумовою загального добробуту. Таким чином, на підставі праці закладається правильна ідеологія—початки комуністичного світогляду поруч з потрібними звичками.

Зовсім інший мусить бути підход до праць, які дитина робить сама для себе: тут треба дати їй повний простір, що обмежується лише шкідливістю тої або іншої роботи для неї самої чи для колектива. Ніякі інші міркування до втручання в ці вільні праці дитини не можуть мати місця.

Таке сполучення обов'язкового, з огляду на його необхідність, труда, труда з колективом, в колективі й для колектива з трудом вільним для задоволення своїх особистих запитів, потреб і цікавості дасть в результаті правильний розвиток всієї соціальної й індивідуальної особистості дитини, створивши з неї низку звичок і умінь для майбутнього життя, розвинувши її фізично, розумово і давши їй початки організаційних умінь поруч із чисто творчими і технічними.

Для того, щоб закінчити питання про організацію дитячої праці треба розглянути впливи її на фізичний розвиток дитини. Як показала практика, принципи праці й самообслуговування набірають в житті випадкових й огид-

ливих форм, чому виникає потреба найближчої участі лікаря в організаціях цієї частки роботи (що, без сумніву, важне для всіх інших боків дитячого життя).

Для того, щоб фізична праця сприяла правильному й усебічному розвитку дитячого організму треба провадити сувору нормировку праці, що може зробити лише лікар, знайомий із фізіологічними особливостями дитячого організму і зі станом здоров'я кожної дитини зокрема.

Треба приймати на увагу вік і індивідуальність дитини, санітарно-гігієнічне приладження помешкання, де провадиться роботи, відповідний віковий струментарій і т. п. Лікар мусить виробити норми цієї праці й слідкувати за неухильним переведенням їх у життя, особливо в зв'язку з питанням полової дозрілості. Форми дитячої праці в дитячому будинкові, колонії встановлюються педагогічним персоналом і шкільно-санітарним лікарем. Всі роботи провадяться під обов'язковим і безпосереднім керівництвом дорослих. Всі роботи, що можуть бути виконані дітьми, розподіляються на дві групи: 1) „господарча праця“—прибирання помешкань, робота в кухні, прання й прасування білизни, доставка води й дров і т. п. і 2) трудові процеси по обробленню городів і прибиранню садиби. Обов'язки лікаря полягають в тому, щоб змінити норми праці для кволих і малокровних, рішуче визначивши розмір участі їх в усіх цих роботах. Індивідуальні особливості кожного треба також взяти на увагу.

Господарча праця допускає участь усіх дітей не молодших за 5 років (в залежності від сили й здоров'я), при чому згідно фізіологічним особливостям дитячого організму всіх дітей можна поділити по вікові на три групи: від 5—8 років, од 8—12 років і од 13 до 16 років.

Перша група від 5—8 років.

Максимум роботи не більше двох годин на добу, одна година зряду. Роботи: 1) можлива допомога при убранні постелі, помешкання й подвір'я (при уборці помешкання виключно вохким способом); 2) робота по кухні (для старшої групи від 7 років); чищення городини не холодної й не попсованої, миття посуду столового й чайного, переноска її по силах дітей, при чому переноска окропу в чайниках чи каструлях не дозволяється.

Друга група від 8—12 років.

Максимум роботи не більше одної години зряду й не більше 2 годин на добу. Роботи: 1) повніша участь в уборці по-

мешкання; 2) протирання підлог (не миття) вохкими ганчірками; 3) переноска окропу в чайниках і інших сосудах і переноска їжі; 4) прання дрібних річей в невеликому числі; 5) робота по кухні (участь в уборці кухні, миття столів, котлів, посуду, приготування продуктів для варіння страв, складання дров, переноска важких річей од 7^{1/2} до 12 хунтів на віддаленні не більше ¹/₂ верстви і не вище, як на другий поверх); 6) переноска води в невеликих відрах; 7) прання й прасування білизни.

Третя група від 12—16 років.

Максимум роботи не більше 1 години зряду й не більше 3-х годин на добу. Роботи: 1) все дозволене двом першим групам; 2) участь у великому пранні вкупі з пралею; 3) прасування білизни; 4) миття підлог і східців; 5) переноска важких річей до ¹/₂ пуда на віддалення від ¹/₂ до 1 верстви; 6) робота на кухні (участь у готуванні страв, топка печи, колка, пилка й переноска дров).

Наведені зразкові норми не постійні, а мусять змінятися, як було зазначено вище, по вказівках лікаря.

Як що помешкання школи чи будинку настільки велике, що по розрахункові переважає сили дітей, то треба запрохати технічний персонал.

Що-ж до трудових процесів в городі й садку, то тут треба проводити той же принцип — посильна праця з індивідуалізацією норм її відповідно до особливости дитини. Тут так само треба запрохати необхідний технічний персонал, щоб не обтяжувати дітей непосильною працею. Трудові процеси мусять протікати у відповідній гігієнічній обстанові. Підчас роботи на вгороді, до якої допускаються діти всіх трьох груп, треба уникати довгого перебування на сонці. Одною з найважчих городних робіт вважається копання землі. Воно дозволяється з 8—11 років, протягом одної години с відпочинком в середині, і з 12—15 років не більше 2-х годин теж із відпочинком. Всі потрібні струменти мають бути розраховані на сили дітей. З різних родів ремісничої праці, при умові занять на вільному повітрі, допускаються такі: столярно-теслярське ремесло, картонажне, плетеве, оправне; недопустимі кравецьке й шевське, як такі, що змушують дитину неправильно держати корпус.

Таким чином, дитяча праця мусить будуватися на принципах задоволення справжніх потреб дитини й колектива шляхом доцільної її організації і при строгому підрахунку фізичних сил кожної дитини, при чому праця не стоїть окремо, а проймає все життя дитячої установи, звязуючи в одиникий усиленний процес всі прояви дитячого життя і в свою чергу вповні чи частково впливаючись, як основний елемент, до всіх занять дітей.

Додаток.

Поруч із іншими—роботи сільсько-господарського характеру мають найактуальніше значіння в житті дитячих установ.

Процес „господарського обростання дит. установ, що виник стихійно й свідомо стимулюється, вимагає для свого правильного розвитку цілу низку практичних вказівок, бо без них не можна доцільно й інтенсивно використати земельні наділи, що декретовані РНК від 13/I-22; і як слід перевести всю організацію сільсько-господарського життя дитячої установи.

Розуміється, дати якісь вичерпуючі вказівки в цьому питанні в рамках нашого „Порадника“ неможливо; ми вміщаємо тут найкоротші відомості по господарюванню, маючи на увазі в найближчій часі дати окремих порадників для педагогів по сільському господарству й домівництву.

В першу чергу ми вважаємо потрібним дати: 1) сільсько-господарський календар для робіт по городництву, садівництву й полівництву з найпотрібнішими вказівками що до виконання цих робіт; 2) календар пасічника і 3) вказівки про догляд за худобою.

1. Календар сільсько-господарських робіт.

1. Січень.

Готують насіння для ярового посіву. Забороняють їздити по озимих посівах. Ремонтують сільсько-господарський інвентар. Набивають льодники. Оглядають деревину, особливо молоду, для захисту її від зайців. Збирають і винищують огнем кубла гусельниць, бояришниць і золотогузу, що зімуть на гілках. Отоптують сніг навколо дерев, щоб не допустити миші. Обрізають сухе гілля на старих деревах. Знищують омелу.

2. Лютий.

Ремонтують інвентар. Забороняють їздити по сінокосах. Готують насіння для сійби. Злучають кобил і ходять коло породілих маток. Набивають парники і сіють городину.

Прорубують садок, щоб дати листю світло й повітря. Готують черенки для весняного щеплення. Окрім того в садку роблять ті-ж роботи, що й у січні.

3. Березень.

(Період інтенсивної підготовчої роботи).

Орють, як тільки буде можливо, незорані в осени поля під ярину. Зоране боронять. В кінці місяця майже по всій Україні приступають до посіву ранньої ярини; як що сіють руками, то з посівом треба поспішати, щоб рілля не висохла. Попереду сіють овес, пшеницю, ячмінь і горох. На городах готують землю й сіють ранню городину. Сіють томати, капусту й перець в розсадники й парники. В садку збирають і палять кубла гусельниць, золотогузу й бояришниці (золотогуз має вигляд грудки павутиння, бояришниця — сухого листя, що приєднані до паростів), вирізають сушняк і переплутане гілля, прорізають гілля старих дерев. Спочатку роблять це вишням, сливам то-що, а потім грушам і яблуням. Роскущують дерева. Відкривають виноград і інші ніжні рослини, як-що стоїть тепла година. Очищають кору дерев дерев'яними скребками від моху й лишай, зчищене палять і дерева обмазують вапняним молоком або карболінієм. Збирають і палять сухі плоди, бо в них зимують грибки парші й овочевої гнилі, а буває що й черва довгоносика (свинки). Накладають на дерева клейові обручки й доглядають за ними з метою знищення шкідників.

4. Квітень.

Сіють ярові, як-що з різних причин не зробили цього або не закінчили в березні. Боронять озимину. Садять картоплю. Сіють в кінці місяця буряки, просо, кукурузу, коли ґрунт добре вигрівсь і стоїть вповні тепла година — та й то краще одікласти посів цих рослин на травень. Орють толоку під озимину. Сіють пізню городину, прополжують і поливають ранню. В садку закінчують розпочату в березні роботу. Садять овочеві дерева й ягідні кущі. Прищепляють зараніше нарізаними черенками, починають щеплення тоді коли дерева вибруньковуються. Уперто борються з довгоноси́ком (свинкою), струсюючи ранками (бо вранці він перебуває в стані оstownіння) на підстелені рядна й нищуючи його. Оглядають клейові обручки. До набухання пуп'янків оббризкують яблуні й груші 1% розчином синього каменю для знищення грибка й овочевої гнилі й парші, повторюють об-

бризкування тим же розчином перед роспусканням пуп'янок і бутонів, оббризкують дерева паризьким зіллям проти комах-гризунів. Перекопують садок, як-що цього не було зроблено в осени, а коли можна, то й боронять. Як що не можна буде цілком перекопати садок, то треба обкопати кожне дерево. Заготовляють на околицях садка купи сміття та гною для окурювання дерев підчас цвіту при ранішніх морозах.

5. Травень.

Обов'язково закінчують оранку толоки. Сіють просо, гречку, кукурузу. Садять баштани, шарують, полють буряки. З розсадників і парників висажують на грядки баклажани, перець, квітки. В садкові—енергійна боротьба з різними шкідниками. Як тільки розпускається листя і помічено буде черву золотогозу, бояришниці, яблуневої молі та инш.—оббризкують дерева паризьким зіллям і хлористим барієм, що є кращим засобом для нищення голої черви (яблуневої молі, п'ядуна й инш.). Коли поблизу є ліс або садок, то, щоб захиститися од можливого переходу гусельниць, окопуються рівчаком завглибшки й завширшки коло $\frac{1}{2}$ аршина з стрімкими боками, і гусельниць, що туди потрапляють, нищать. Підчас цвіту дерев слідкують за температурою і, коли сподіваються ранішніх морозів, запалюють перед світанком купи сміття й гною й тримають дим у садку до 10 год. ранку. Таке окурювання—гарний спосіб боротьби зі шкідником оленкою. Окрім того боротьба з оленкою провадиться шляхом збирання її руками з молодих дерев, а з старих—струшують її ранком на рядна: під цей час оленка не дуже охоче літає. Радикальним засобом для знищення оленки є оббризкування бузка (як-що він є в садку) паризьким зіллям; розчин його береться потрібний, як-що рівняти його до розчину, що вживається в боротьбі з гусельницями. (Оленка після того, як дерева одцвіли, переходить на бузок). Після цвіту, але коли чашечки квітів ще не закрилися, оббризкувати дерева бордоською рідиною вкупі з паризьким зіллям. Цей спосіб дуже гарний для боротьби з грибними хворобами й плоджеркою, що яєчки свої кладе в самісеньку чашечку квітів. Не треба запізнюватись з оббризкуванням, бо инакше чашечка закриється, отрута в неї не попаде й черва не знищиться. Через два—три тижні оббризкування повторюється.

Провадиться полоття садової рослини, особливо по-між деревами, вирваною травою покривають землю під деревами для збереження вохкості і зниження температури ґрунту підчас спеки. Збирають черву перстенівки з розгалужених

дерев. Ця черва збирається для відпочинку цілими громадами й тому легко її низити. Знищують дикі парости, обрізуючи їх гострим ножем коло самого коріння чи стовбура.

6. Червень.

Косять траву. Звозять сіно. Проривають і перевіряють буряки. Готуються до жнив. На вгороді йде енергійне полоття, рихлення, проривання, окучування. Пасинкують капусту, кукурузу. В садках продовжують полоття й рихлення ґрунту. Продовжують збирання перстенівки з розгалужених дерев. Підставляють до дерев підпорки, щоб під вагою врожаю не зламалось гілля. Оббризкують хоч би раз дерева бордоською рілиною вкупі з паризьким зіллям. Збирають падалицю й знищують її—дають свиням. Накладають ловчі обручки й оглядають їх через тиждень для нищення спійманих гусельниць. Збирання вишні, черешнів, полуниці, малини, смородини, порічок і крижовника.

7. Липень.

Жнива. Молотьба й готування озимого насіння. Догляд за чистотою в городі. В садку продовжують щотижневий огляд ловецьких обручків, що застосовані проти плоджерки, збирання падалиці. Це треба робити щодня, щоб гусельниці не лишили плоду. Як тільки буде помічено молоді гусельниці бояришниці на листях яблунь і слив і золотогузу на листях груші—оббризкувати паризьким зіллям. З кінця місяця роблять колірровку.

8. Серпень.

Кінчаються жнива. Починають в кінці місяця сіяти озимину. Молотьба. Оранка на зябь. Збирають отаву. Збирають огірки й солють їх. Збирають огірки й дині з баштанів. В садку—збирання ранньої садовини, посадка полуниць і суниць в кінці місяця. Продовжують боротьбу з плоджеркою за допомогою ловецьких обручків та шляхом збирання руками.

9. Вересень.

Молотять хліб. Копають картоплю, буряки й иншу городину. Косять отаву. Закінчують сіянку озимини. Орють на зябь. Починають одгодовувати свині. Тіпають коноплю й льон. В садку продовжують боротьбу з шкідниками збиранням яєць, кубельців падалиці. Вирубують сушняк, зайве й попереплутане гілля на великих деревах, копають ями для

весняної посадки дерев. Ями—завширшки 2 арш., завглибшки—для яблунь і груш—1 арш., для слив і вишень— $\frac{3}{4}$ арш. Окопують дерева, наскільки захоплює листя, коло стовбура—мілко, а далі—глибше. Очищають стовбури од моху й лишайів і обмазують попільнухою. Окопуючи дерева, вирізують дикі нарости, що йдуть од коріння. Переорюють увесь ґрунт поміж рядами дерев. (Це дуже важно зробити з осені, бо тоді ґрунт краще насичується вохкістю).

Збирають дозрілу садовину. Сушать її, готують квас і т. инше.

10. Жовтень.

Закінчують копання буряків і картоплі. Укладають в бурти й льохи. Збирають і ховають у льох капусту. Молотять хліб. Збирають кукурузу. Закінчують оранку на зябь. Привчають худобу до сухої їжи, бо трави вже бракує. Всадку продовжують роботу, що почато в вересні. Садять молоді дерева. Сушать садовину. Нищать бур'ян, а також мертвий покрів коло дерев, щоб миші там не кублилися.

11. Листопад.

Закінчують осінні роботи. Оглядають і ховають знаряддя й машини. Як не почалися ще морози, то орють на зябь, коли не встигли зробити цього раніше. Заготовлюють дрова на зіму. Спаровують вівці. Одгодовують свині. Ставлять худобу в хлів на зімню годівлю. В садку продовжують жовтневі роботи. Захищають дерева од морозів; для цього обставляють їх очеретом, яличиною, а не околотом, бо він приваблює миші. Збирають і палять кубла гусельниць.

12. Грудень.

Стежать, щоб худоба не голодувала і щоб хлів не був холодним; стежать за буртами й ямами з корінняками для захисту їх од морозу, косять очерети й осоку на болотах. Вивозять сіно з болот і мокрих луків. Закінчують одгодовання свиней. Ремонтують інвентар. В садку продовжують збирати кубла гусениць. Оберігають сади од мишей і зайців.

Увага. Перелік робіт по місяцях зложено з метою нагадати хазяїнові про наступні роботи, а провадження їх залежить головним чином од підсоння й ґрунтових умов. На півдні України, розуміється, роботи починатимуться раніше, ніж на півночі, а де-які, приміром, сіянку озимини, можна провадити й пізніше. Вибір сільсько-господарських рослин також треба робити згідно з умовами данного району.

Город.

Для городів вибирається місце тепле й що добре нагрівається. Дуже добрі невеликі південні, південно-східні й південно-західні схили. Коло городів треба мати воду. Тому городи дуже зручно розводити на березі річок, по річних долинах, коло ставків, взагалі на долинах, аби тільки вони не заливалися підчас повіні й не заболочувалися. Для домашніх городів, що мають метою задоволення власних потреб, вибирати місця не доводиться, а маємо користуватися тим, що є під рукою. Все ж таки і в такому випадкові треба одвести під город місце, що приступне для світла й захищене од холодних північних та північно-східних вітрів. Коли за браком місця доведеться закласти город в садку, то це не пошкодить, коли тільки садити городину між рядками дерев і подальше від верховіття, бо в холодку городина росте кепсько та й дереву це шкодить. Вибравши місце, треба добре обробити ґрунт. Краще всього зорати чи перекопати його з осені завглибшки 5—7 вершків. Осіннє оброблення дає ґрунтові можливість надбати вохкість, а в зімні морози зробитися пухким. Весною ґрунт перекопати трохи дрібніше і зараз же заборонувати. Угноювати треба також з осені. Коли ґрунт підготовано, то для зручності в догляді за рослинами, полоття, рихлення й т. д. город розбивається на грядки завдовжки не більше 10 сажнів і завширшки $1\frac{1}{2}$ — $1\frac{3}{4}$. Доріжки між грядками робляться завширшки 12 вершків, потім вони протоптуються, краї їх оббиваються, землі ж вибирати не треба, бо будуть високі грядки й узбіччя будуть висихати. Засів неодмінно рядовий, робиться зі сходу на захід для затінення ґрунту між рядками. Цим способом зберігається вохкість. Перевага рядового засіву та, що менше витрачається насіння, краще воно засівається, сходи дружніші, легше полоття, рихлення й т. и. Засів робиться так: намічають по шнурові борозенки коло вершка завглибшки (в залежності від розміру насіння), в них кладуть насіння і прикривають землею. Краще засів зробити густішим, а як вийдуть сходи, тоді прорвати, коли буде потрібно. Віддалення між рослинами подається нижче. Дальший догляд: городину поливають, полять бур'ян, підгортають, розрихлюють ґрунт і нищать шкідників. Сіяти ту ж саму рослину на однім місці протягом кількох років не слід, бо од цього рослини вироджуються й не дають врожаїв. Щоб урожаї були добрі, треба завести чергування рослин, цеб-то провадити на городі плодозміну. Чергування дає можливість найдоцільніше угноювати ґрунт

та й шкідники при чергуванні не так нападають. Плодо-
зміни бувають 3—4—6-річні в залежності од того, через
який час рослина знов повертається на старе місце.

Найпростіша плодозміна—3-річна, що город розбивають
на три частини.

На одній ділянці після свіжого угноїння садять капу-
сту, гарбузи, селеру, цибулю й инш., на иншій ділянці,
що не так угноєна (другий рік після свіжого угноїння)—
корінняк, томати, огірки, на третьому (третій рік після
угноїння)—струкові, картоплю, редиску, цибулю. Потім на
тому місці, де була капуста, рослини 2-ї ділянки; де були
рослини 2-ї ділянки—садять рослини 3-ї ділянки й т. д.

Густота й пора сіянки городини.

Горох—сіяти в ґрунт як найраніше весною; віддалення
між рядками 6—8 вершків, в рядках 1—2 вершка.

Квасоля—сіяти в ґрунт в кінці квітня, рядок од рядка
6—12 вершків, в рядках 2—4 верш.

Капуста-качанка—сіяти насіння в розсадник в кінці
березня і в квітні, пересажувати на грядки в травні. Рядок
од рядка 16—24 верш., в рядках 16—20 верш.

Кукуруза—сіяти в ґрунт у квітні, рядок од рядка
16 вершк., в рядках 10—12 вершк.

Цибуля—садити в ґрунт у квітні, рядок од рядка і в
рядках—6 верш.

Морква—сіяти в ґрунт ранньою весною, між рядками
6—8 вершків, в рядках 3—4 верш.

Петрушка—сіяти в ґрунт ранньою весною, рядок од
рядка—6 верш., в рядках—4—5 верш.

Редиска—сіяти ранньою весною в ґрунт, рядок од
рядка—4—5 вершків, в рядках—1—2 верш. Щоб постійно
мати редиску—сіяти через кожні два тижня.

Буряк—сіяти у ґрунт в квітні, віддалення рядків і
рослин—6 вершків.

Томати—сіяти в парник в березні, пересажувати на
місце в травні, віддалення рослин—24 вершка.

Гарбуз—садить у ґрунт в травні, гніздовий рядок од
рядка—4 арш., в рядках—3 арш.; звичайно, в малих горо-
дах під гарбузи спеціальної ділянки не одводиться, а
обсажують ними город.

Огірки—садить у ґрунт у травні, гніздовий в травні
рядок од рядка—16 верш., в рядках 8—12 верш.

Головніші шкідники городу й боротьба з ними.

Земляна блоха—жучок весняний. Засоби боротьби—посипають, після поливання рослин, золою, розсипають на городі змочений гасом пісок, оббризкують гасовою емульсією. Готується вона так: спершу готується основна мішанина: мила $1\frac{1}{2}$ ф., гасу 12 пляшок, води 6 пляшок. Шматочки мила розпускаються в окропі й виливаються в гас. Все це змішують і збивають, доки мішанина не прийме вигляду сметани. Для вжитку беруть 1 частку мішанини на 16 часток води. Натягають на рямі полотно, змазують смолою, несуть близько під рослинами; перелякані блохи плигають на всі боки й купую липнуть на полотно.

Оббризкують паризьким зіллям.

Ведмедка. Найкращий спосіб—відшукати кубло й знищити його вкупі з самицею.

Інший спосіб: беруть один фунт аршенику, розчиняють у воді; кипятять в цьому розчині 10 ф. кукурузи протягом години, потім розкидають кукурузу по грядках, трохи присипавши землею.

Капустна попільця. Нищать її оббризкуванням такою мішаниною: $1\frac{1}{2}$ ф. тютюнового екстракту на 1 відро води, $1\frac{1}{2}$ ф. зеленого мила. Оббризкують гасовою емульсією.

Хрущ. Найкраще збирати хрущі руками в холодну годину або ранком, коли хрущ перебуває в остовпінні; з високих дерев струшувати колотушкою на розіслані рядна. Зібраних хрущів поливати окропом і давати свиням. З лялечками хрущів, що живуть в землі й псують коріння рослин, боротися дуже важко і, як запобіжний засіб, можна радити збирання лялечок при обробленні ґрунту.

Білянка капустна. Шкідлива гусельниця, блакитно-зелена, з чорними крапками, спина й бокові смуги жовті, голова сіра. Найкращий спосіб—роздавлювати яйця й гусельниць руками, тільки не голими, бо вони випускають із своїх залоз отруту й рука тоді почервоніє, спухне й буде дуже свербить. Оббризкування гасовою емульсією теж дає гарні наслідки. Окрім того добре поливати молоді рослини гарячою водою 50° ; це рослині не шкодить, а гусельниці гинуть.

Дуговий метелик. Найкращий спосіб нищення—оббризкувати паризьким зіллям.

Буряковий довгоносик (клюк, свинка). Нищиться збиранням руками, оббризкуванням 5% хлористим барієм, а найкращий спосіб—паризьке зілля, потрійної кріпости.

Як готувати ловецькі й клейові обручки, а також отрутні рідини для нищення шкідників.

I. Клейові обручки (липкі паси) роблять так: об'язують стовбур цератою або цупким папером з обгортки завширшки 4 вершки і на них намазують клей завширшки 1—2 вершка й завтовшки 1 сант. Клей цей продається під назвою гусельничного або американського клею; замість його можна взяти пташиний клей або мазь для коліс. Сухі обручки (паси) готують так: об'язують дерево пасом з соломи, тирси чи старих ганчірок, поверх цього пасу прив'язують кришку завощеного паперу.

II. Паризьке зілля. Готується так: на відро води—2 зол. зілля і 4 зол. вапни. Спочатку зілля розчиняють в невеликій кількості води і ллють у кадку з потрібною кількістю води, потім додається розчин свіжої попільнухи; краще розчин її пропустити крізь сито; при оббризуванні розчин треба мішати, інакше зілля осяде на дно.

III. Хлористий барій. Готується так: на 10 відер води береться 6 фунтів хлористого барію; після розчину барія додається шклянок 5—6 патоки для того, щоб розчин міцніше держався на листях. Розчин вживати треба не кріпше 2⁰/₀, бо інакше можна опекти листя.

IV. Бордоська рідина—це суміш води, синього каменю (купервасу) і вапни. На десять відер береться 3 фунти синього каменю, 3 фунти непогашеної вапни в грудках. Розчиняється в окремих посудинах синій камінь і гаситься вапна. Посудину треба брати глиняну або дерев'яну і ні в якому разі не залізну. Приготувавши розчин, ллють в нього синій камінь і вапну, весь час мішаючи; коли ж влити синій камінь у вапняне молоко, то буде чорний осад окису міді, що непридатний до вжитку. Додаючи пари́зьке зілля до бордоської рідини, треба брати її в тім же відношенні, що й до чистого її розчину. Вживати треба свіжозроблену рідину, бо вже через добу сила її значно слабшає.

V. Залізний купервас в 5⁰/₀—10⁰/₀ розчинах—могутній засіб для очищення дерев од лишайів, під якими зимує сила всеріжних комах. Оббризкують тільки тоді, коли вже опало листя.

2. Календар пасічника.

I. Січень.

Догляд той самий, що й у грудні. В разі голоду у якомусь вуликові—треба підгодувати його. В разі довгих одлиг—збільшити вентиляцію темника.

II. Лютий.

З появою тепла треба пильно слідкувати, щоб бджоли не згинули. Для попередження цього треба добре вентилювати темник. А в кінці місяця треба звернути увагу на стан бджіл у вуликах, і голодних—підгодовувати.

III. Березень.

Виставляють бджіл із темника, коли стане тепла година. Огляд бджіл і зменшення гнізд. Чищення й підмітання вуликів. Захист од холоду. Підгодовують вулики, як що їм бракує їжі. Малосилі й безматочні пні приєднують до інших. Вирізують і перетоплюють на віск непридатну до вжитку вошину. Сіють медоносні рослини.

IV. Квітень.

Поширюють гнізда у вуликах. Під той час, як садки цвітуть, перегонюють бджіл з дуплянок у рамкові вулики. Доглядають за хорими бджолами. Сіють пізні медоносні рослини.

V. Травень.

Годування бджіл на черв'ю. Поширюють гнізда й продовжують догляд за хорими бджолами. Коли почався добрий взяток, то підставляють магазинні рямки за рямками з пергою. Спостерігають роїння.

VI. Червень.

Продовжують слідкувати за натуральним роїнням і, коли є потреба, одбірають штучні рої від сильних родин. Нищать маточники у вулику, закінчують роїння. Підставляють магазин для головніших взятків. Заміняють старих маток молодими. При сильному взяткові викачують мед з магазинів. Перевозять пасіку ближче до взятку. Припиняють роїння.

VII. Липень.

Перевозять бджіл до дому з-під взятки. Викачують мед з магазинів. Позбавляються трутнів. Підчищають вулики. Підгодовують голодні пні.

VIII. Серпень.

Збирають насіння медоносних рослин. Сортують суху вошину. Непридатну перетоплюють на віск. Вживають заходів проти нападу на бджіл ос і шершнів, а також і проти бджоляної крадіжки.

IX. Вересень.

Захищають бджіл од холоду й зменьшують вічко, щоб не допустити у вулик мишей. Прокурюють сіркою темник.

X. Жовтень.

Готують темник для зімівлі бджіл. Остаточний огляд вуликів і укладання їх у темник. Ставлять мишеловку в темник і кладуть отруту.

XI. Листопад.

Навідуються раз у 2—3 тижні в темник, прислухаються (про стан бджіл довідуються по тому, як вони гудуть). Слідкують за температурою темника, і коли температура висока, вживають заходів до вентиляції темника. Треба слідкувати, щоб, по можливості, держалася рівна температура, коло 4° по Реомюру.

XII. Грудень.

Той же догляд за бджолами, що й у листопаді.

3. Короткі поради про догляд за худобою.

Величезне значіння в господарстві має худоба. Та для того, щоб худоба давала як найбільшу користь, вона вимагає пильної й неослабної уваги до себе. Поганий і необрежний догляд можуть зовсім позбавити худобу її вартостів.

Найважливішими умовами для успішної утилізації худоби суть: 1) чистота, 2) добірний поживний харч, 3) уважний догляд.

1. Перше всього худобі потрібне добре приладжене помешкання.

Помешкання це мусить бути просторим, сухим, світлим, з доброю вентиляцією, щоб завжди можна було-б замінити попсоване повітря свіжим, досить теплим, додержувати чистоту. Особливу увагу на помешкання треба звертати тоді, коли худоба весь рік проводить у хліві. Добре при-

ладжене, чисте помешкання оберігає худобу від хвороби. Взімку треба стежити за температурою помешкання. Коли в помешканні тепло, тоді корму йде менше й худоба не так часто хворіє.

2. Що чистіше ходять за худобою, то вона здоровіша. Для цього худобу купують, миють, чистять. Купати можна лише влітку, але не довго й по виході з води треба змусувати худобу рухатись. Взімку-ж ніколи не треба купати; треба робити обмивання найбільше закаляних місць тепленькою водою. иноді добре обмивати й усе тіло. Для цього користуються суконками й віхтями з околоту. Чистити худобу в тому помешканні, де вона весь час перебуває, не треба,—бо бруд буде сідати на корм, а це—негігієнічно. Чистку роблять за шерстю, а не навпаки. За доброї чистки можна робити це раз на день. Особливу увагу треба звертати на чистоту молошної худоби, бо нечиста худоба дає менше молока, молоко гіршає, набирає гіького паху. Тому молошну худобу треба щодня чистити, вим'я й найближчі до його частини обмивати теплою водою, руки рички мусять бути добре вимиті, одежа мусить бути чистою. З вим'ям і сосками треба обходитись ніжно, і коли є тріщини чи виразки, залічувати їх. Обов'язково видоювати до решти. Коли все молоко не буде видоюватись, то поступово удій меншати-ме і молоко ріцхатиме.

3. Підстилку в помешканні треба частіше міняти і ні в яким разі не допускати, щоб вона загнивалася. Гній краще всього вичищати щодня. Худобу, що перебуває в закритих помешканнях, треба щоденно виводити на прогулянку.

4. Прогулянки особливо потрібні молодій худобі для правильного росту її й щоб загартувати її здоровля. Коні особливо потребують моціону; їм ні в яким разі не можна давати довго стояти.

5. Вода для пиття мусить бути чистою й без паху; давати воду, од якої тхне гниллю ні в яким разі не можна—така вода напевно зіпсована. Вода не мусить бути холодною, та й дуже теплої давати не слід. Найкраща тепература—10—12°. Коневі треба коло 2¹/₂ відер води, корові 3¹/₂ відрі, воліві 3 в., свині 1¹/₂—1¹/₂ в., козі 2—3 кухлі. Кількість води залежить од сухости й водянистости корму. Напувають коні звичайно тричі на день, рогату худобу двічі, кіз, овець, коли вони перебувають у стійлі,—1 раз, а коли вони пасуться на жирній паші, то обходяться без води. Свині наповують при сухому кормові—тричі, при водянистому—не так часто. Напувати худобу краще після годівлі, але після зерна—через де який час, принаймні—через годину. Просто перед роботою напувати коні не слід. Підчас роботи можна

напувати, але не до повного задоволення спраги і невеликими ковтками; для цього кидають у воду віхоть сіна. Після роботи худобі треба охолонути, а тоді вже напувати її.

6. Годувати худобу треба добірним і непопсованим кормом. Для збереження корму од гнилі треба держати його в сухому місці. Зглядно того, для чого годується худоба—на молоко, м'ясо чи для роботи—складаються для кожного випадку окремі кормові норми. Звичайно, можна давати корму багато, але це дуже невигідно, багато корму буде марно пропадати, затоптуватися в гній, розкидатись і худоба иноді буде навіть хворіти. Кормові норми вираховуються за допомогою особливих таблиць, зложених Вольфом і Кюком; найновіші таблиці зложені Кельнером. При складанні кормових норм треба знати вагу худоби. Наприклад, щоб правильно годувати корову, треба знати достатність норми, потрібну кількість для піддержання життя і кількість, що потрібна для одержання найбільшої кількості молока, цеб-то, скільки кормових одиниць мусить одержати корова на добу. Кормовою одиницею вважають суміш рівної кількості висівок, макухи і зернового розмолу. Одна кормова одиниця варта 3 ф. доброго сіна; 1 кормова одиниця рівна 4 ф. ярої соломи; 1 кормова одиниця=5 ф. озимої соломи; 1 ф. висівок, 1 ф. макухи конопляної=1 корм. одиниці. Кормова одиниця=5 ф. картоплі чи 10 ф. кормового бурака.

Для піддержання життя корови на 3 пуди живої ваги треба 1 корм. одиницю на добу й на 3—4 ф. молока 1 корм. один. Припустимо, що корова важить 24 пуди й дає молока 18 фунтів на добу. Виходить, що корму для піддержання життя треба 8 корм. одиниць на добу і продуктивного 6 корм. одиниць.

В господарстві є сіно, солома, висівки, конопляна макуха. Дамо 6 ф. сіна—2 корм. од., 5 ф. висівок—5 корм. од., 5 ф. макухи конопляної—5 корм. од. і 10 ф. соломи озимої 2 корм. од. Для кіз кормову норму можна складати так: 4—5 ф. сіна й $\frac{1}{2}$ —1 ф. вівса з висівками, соломи доволі; влітку 10 ф. зеленого корму або пастба на луках 3—4 год. на добу, 3 фунти сіна і 3 ф. висівок. Для волів при середній роботі 20 ф. картоплі, 5 ф. клевірного сіна, 5 ф. звичайного сіна, 5 ф. озимої соломи, 5 ф. бобової соломи і 3 ф. макухи. Для коней при середній роботі 10 ф. вівса, 10 ф. доброго сіна, 3 ф. соломи.

Тут треба, що добову кількість корму треба поділити на кілька порцій і давати дальшу, коли буде з'їдено першу. Звичайно корм дається від 2—5 разів на добу. Дуже важно годувати в певний час, особливо свині; давати корм треба

спочатку смашніший, а під кінець грубий; инакше худоба, ждучи смашного, неохоче їсть грубий. Переходячи від сухого корму до зеленого, треба заховувати певну обережність, особливо в перший час переходу. Нестримане вживання зеленого корму викликає вздування шлунку і навіть смерть. Особливо в цьому відношенні шкідливі метеликові трави. Найкращий спосіб уникнути цього—давати корм вкупі з соломою, а при пастбї підготовувати спочатку худобу сухим кормом.

7. На закінчення треба сказати про народжених і догляд за ними.

Коли наближаються роди, треба дати самиці свіжу, м'яку й чисту підстилку і старатися бути близько, щоб кожної хвилини прийти до неї на поміч, бо при родах бувають всякі випадки; новонароджене може задавитися пуповиною, може й мати задавити його, а свиня може й з'їсти. Коли після вдалих родів пуповина не пірвалася, треба розрізати її чистим ножем або розірвати чистими руками. Худоба народжується мокра, покрита плівкою і звичайно мати сама злизує її, але коли вона цього не зробить, треба обережно витерти новонародженого суконкою. Найкращий для родів час—весна й літо: тоді тепло й є сила поживного корму; та коли є гарне, тепле помешкання, то й зимою роди не страшні, але треба, звичайно, стежити, щоб підстилки хватало, щоб не було подувів і щоб з даху не капало. Найкраща для молодшої худоби їжа—молоко, але іноді мати не підпускає до себе дітей і тоді її треба примусити годувати дитину. Іноді можна підпускати чужу дитину до більше погодливої матери; найлегше це вдається у свиней. Весною й літом молодняк мусить як найчастіш бувати на свіжому повітрі. Переходити до рослинного корму треба обережно, щоб не погубити молодого шлунку, що часто викликає смерть. Коли ж молодняк зовсім перейде на рослинну їжу, тоді треба не жаліти найкращого корму. Витрати ці будуть корисні і вповні повернуться.

Ще кілька слів про обходження з худобою. Обходитися треба ласкаво. Бити худобу не слід. Ніколи не треба катувати худобу. Не треба турбувати її підчас їжі. Підчас случки і підчас доїння корів присутність непотрібних людей зайва; загалом гармидер і галас в таких випадках дуже небажані. Не слід дратувати худобу. На випадок хвороби треба негайно звертатися за допомогою ветеринара.

2. Мистецтво в житті дітей.

Відокремлювати предмети не можна. Це що-найдужче стає ясним, коли намагаються дати план занять по мистецтву, бо його елементи пронизують собою все дитяче життя й мають значне місце в процесові психо-фізичного розвитку дитини. Особливо це видно на перших трьох—чотирьох роках навчання, коли вся дитяча робота йде швидче шляхом синтезу, а не вилучування складових частин.

Та й справді, чи можна, приміром, відокремити елемент мистецтва від гулянки за місто? Незалежно від мети, що її б ставили при цьому, гулянка дає силу художніх приймань: загальний краєвид лісу, луки, села, спадистий беріг (над кручею) з навислими вербами, тиха заводь, що поросла прекрасними лілеями, малюнок хмар, тіні, що немов біжать по ланах, гра фарбів (переливи)—все це разом дає широку картину природи, що завжди захоплює дітей, що завжди є близькою для них. Ця картина повстає перед очима в музичному супроводі: дзюрчання води, шум дерев, спів птахів; з цим також гармонічно зіллються враження від ритмічних пташиних рухів, від планомірного хвилювання води...

Приступна для дітей та могутня краса грохоту машини або потяга, що ритмічно рухається, й захватна сила організованих святочних походів, міць і гармонійність колективної праці, ц. т. виявлень культурного життя, і тут для них джерело художніх переймань—зорових, слухових та ритмічних.

Краса, що її розуміють і відчують діти, є скрізь і не можна її відокремити в особливий предмет без того, щоби не розсікти, не знищити її живої цільності.

Коли ми говоримо про естетичне виховання дітей, ми висуваємо першим завданням керівника—навчити дітей бачити, чути, відчувати й убірати в себе красу дійсності, що її оточує.

Поруч з цим так само близьким для дітей треба зробити мистецтво—музичний світ, малювання, архітектуру, пластику, ритм і т. п. Здійснення цього завдання повинно

бути що-найбільше життєздатним: діти в першу чергу ознайомляться з тим, що вони найбільше розуміють, приміром, народня пісня, характерний народній танок, малювання на вікнах хати, орнамент на одязі, офарбовання грубки, (пічки), взірць по рушнику, загальний стиль одязі й начиння, гра бандуриста це той матер'ял, що пізнавши його, діти просто й природно ввійдуть в сферу мистецтва. І менше над усе для цієї мети придатні навмисне вигадані „дитячі пісні“ чужоземних авторів або балет в театрі.

Але це лише один момент в естетичному вихованні дітей,—ним обмежитися не можна, бо одно тільки переймання не може цілковито задовольнити дитину,—вона всією істотою своєю рветься до активності й виявлення зовні всього багатства й різнобарвних своїх внутрішніх переживань. Організація цих виявлень—це є другим завданням естетичного виховання.

Це, розуміється, не організація „уроків“ музики або малювання, що мають свої спеціальні завдання (від них до творчого виявлення ще дуже далеко), а це організація природніх життєвих форм виявлення дитячих настроїв, переживань і здібностей.

Для того, щоби розв'язати питання про те, як же це зробити, треба тільки уважно придивитися до дітей: виявляється, що не треба прищеплювати їм стремління до творчого самовиявлення,—воно закладене в них природою, і, таким чином, завдання вихователя полягає лише в тому, щоби вчасно підмітити ту чи иншу здібність, поставитись до неї з увагою (пильнувати), підтримати її, а в дальшому стимулювати й направляти її, допомагаючи, коли це потрібно, порадою, а іноді звичайним співчуттям.

Трудно сказати, яка галузь мистецтва більше за все приваблює дітей, але все-таки, це—рухи, що сполучені зі співами й драматизацією,—бо такими є здебільшого дитячі гри, коли діти граються самі, без втручання дорослих. Найприроднішим було би для керівника йти за цими вказівками природи і не роздрібнювати, не руйнувати усталеного вже зв'язку між окремими галузями мистецтв

Найточніше сполучаються елементи всіх галузів мистецтва підчас дитячих свят і вистав; сюди входять: музика, співи, плястика, драматизація й малярство (декорації, костюми, програми, плякати, афиші); все це може злитися в один гучний акорд, все може доповнювати одне одного, а в сумі дає яскраву дитячу радість, що охоплює дитину, коли вона милується красою зовні, й властину її; все значіння цієї краси тільки тепер справедливо оцінюється й усвідомлюється сучасними педагогами.

Такі свята яскравим промінням освітлюють дитяче життя, сконцентровуючи в однім фокусі всі досягнення в області мистецтва, і, звичайно, залишають глибокий слід в дитячій психиці, коли тільки в основу їх було покладено цілковиту дитячу свободу й вільну творчість, а не «заучування на пам'ять» програму, що його склали дорослі.

Проте, не можна обмежитися організацією роботи дітей тільки навколо підготування до свят, тому що дитина поривається до невинних переймань і вражінь і до невинного виявлення, і не можна собі уявити життя дитини повним без постійного радісного переймання красою.

Не скучна одноманітність буднів з «феєрверками—святами, а рівний, бадьорий, що ніколи не падає, настрій живого творчого приймання й виявлення (як наслідок багатства емоцій) треба вважати за нормальний настрій дитячої установи. Тому—утворити умови, що в них би краса знаходила собі оцінку, що був би простір для творчих спроб дітей в галузі мистецтва—ось головне й безперечно що-найважче завдання для вихователя.

Мистецтво для так званих культурних людей здебільшого—відпочинок, засіб для того, аби «забутися» від турбот життя, ц. т. аби відірватися геть від життя. Такого нездорового відношення до мистецтва не повинно бути в новому житті й особливо у дітей.

Пісня, гра, казка, драматизація, дитячий журнал, музика, хвилини мовчазного споглядання природи або картин, художнє читання—все це не повинно бути чимсь зовнішнім, випадковим, не повинно тільки „прикрашати“ життя, а стати самим життям, злитися в єдиний потік з усією силою дитячих переживань що єсть передумовою для цього, але й потребують стимулювання. Тоді дитина вмітиме висловлюватись або щось зробити, не буде в неї душевної самотності: звичка до єднання з іншими дітьми та з дорослими, уміння давати вихід своєму настроєві й знаходити для цього відповідну форму,—все це й зміцнить колектив і дасть кожному зокрема можливість не придушувати й таїти в собі пориви, а цілковито їх зжигати. Отже, таким шляхом не тільки розів'ється в дитині ініціатива й уміння ставити перед собою мету й досягати її, але вона набуде ще щось далеко більше, забезпечить собі душевне здоров'я, тому що зменшиться «невисловлене, пригноблене й неясне», що так часто гнітить, особливо підлітків. Те що дитина не вміє висловити, може інакше виявитися; тоді встановиться душевна рівновага, бо станеться нервово розрядження.

На перших ступнях потребу дітей в творчому самовиявленні в галузі мистецтва задовольняють гри, малювання й співи. Діти старшого віку вже починають скупчувати свою увагу й виявляти певні нахили до вибору того чи іншого роду занять. Тоді-то мусять виступити на сцену студії: вокально-музична, образотворчого мистецтва і драматична (що об'єднує собою до де-якої міри обидві попередні, також ритмику й деклямацію).

Під словом «студія» не треба розуміти чогось відокремленого, відрубаного від всього процесу життя й роботи дітей. Це швидче розподілення функцій між керівниками та виділення окремого часу й помешкання для того, щоби глибше й краще простудіювати матер'ял, що його потрібно, скажемо, для постановки вистави, для підготовлення свята і т. д.

Керівники мусять пам'ятати про подвійну мету своїх занять: це, з одного боку, по можливості повний розвиток індивідуальних здібностей кожної дитини, з другого—гармоничне сполучення де-якого числа індивідів і об'єднання їх в спільному творчому колективі. Ця думка червоною ниткою мусить пройти так через всю чергову роботу, як і в організації свят, що є врешті решт лише підсумком, демонстрацією загальних досягнень.

Розвиток соціального чуття природне й жваво відповідає запитам дітей; отже, з цього погляду, поруч з пильнуванням здорових нахилів і інтересів кожної окремої дитини, що-найповнішим її задоволенням треба вводити також і колективні заняття. Такими заняттями можуть бути: хоріві співи, оркестр, хорова деклямація, масові танки, масові сцени, що в них бере участь як найбільше дітей, і т. д.

Важно, щоби дитина почувала себе частиною цілого. почувала свою залежність від цілого, щоби ціле являлось для неї джерелом живої радості й насолоди. Мистецтво стане тоді за могутній фактор організації дитячого колективу, йдучи разом з іншими видами роботи дитячої установи.

Зсумовуючи все вищенаведене, ми можемо звести завдання художнього виховання до таких пунктів:

1. Розвивати в дитині уміння відчувати й розуміти красу природи й культури.

2. Викликати й підтримувати в дитині активність і ініціативу в усіх галузях мистецтва, до яких є у неї нахили.

3. Прямувати до утворення художности (гармонійности) у всьому укладі дитячого життя.

4. Особливо уважно ставиться до тих форм мистецтва, що сприяють розвиткові соціальних інстинктів.

Графічна грамота й образотворче мистецтво в школі й в дитячому будинкові.

Коли для перших трьох років навчання не можна систематично окреслювати й розділяти предмети,—постільки й графічна грамота не може й не повинна відокремлюватися раніш 4-го року, як особливий предмет.

Рисування діаграм та малювання при роботах по рідній мові, соціології, природознавству, математиці й виконання шкиців від руки, нескладних рисунків і ліпних моделей при заняттях ручною працею, все це разом мусить дати дітям відомості й уміння, що складають підвалину графічної грамоти.

До цих вступних відомостей і умінь належать, приміром, поняття про криві й прості лінії, поняття про те, як розрізняються прямі лінії по напрямку й взаємному розміщенню, поняття про найпростіші геометричні тіла й фігури, приближне вміння при малюванні поводитися з олівцем, гумою, пензлем та фарбами, уміння рисувати за допомогою таких приладь, як паперова мірка й нитка, що замінюють лінійку й циркуль.

Малювання, рисування й ліпка протягом перших трьох років навчання в значній мірі нагадують такі самі заняття в дошкільному вікові: в багатьох випадках вони нагадують собою гру, розвагу; вони оживляють собою заняття по рідній мові, по математиці й инш. Тому, коли ми говорим про геометричні тіла й фігури, про лінії поземні й спадисті, рівнобіжні й ті, що пересікаються, ми не маємо на увазі абстрактних математичних форм, яко учебного матер'ялу; замість моделей абстрактних форм діти мусять мати діло з близькими для них речами, що до них вони звикли: тарілка, колесо, годинник замінюють коло; зшиток, книга, малюнок на стіні—прямокутник, розкритий парасоль, веселка, стріла з натягнутою мотузкою—частини півкулі і т. д., і т. д.

Не треба тільки з малювання цих річей робити штучно підрібані вправи; дитина до 11—12 літнього віку малює для втіхи, але тим часом ці її самостійні спроби в малюванні—психологічне явище, що має дуже важливе значіння: вони допомагають виробленню уявлень подібно до того, як допомагають цьому перші спроби говорити.

Дитині хочеться на папері передати все: кораблі, дерева, квітки, тварин і людей, як вони бігають і плигають, одне слово все те, що вона бачить та чує.

Сміливо надіючись на свою пам'ять, вона не думає, що це буде їй не під силу. Не слід позбавляти її цієї упевненості; незграбні, нехитрі форми дитячих малюнків виправдують себе за те великими вартостями: вони часто вражають нас глибокою спостережливістю й безпосередністю виразу. Студіювання дитячих малюнків, починаючи з перших їх кривульок, показують, що діти молодшого віку малюють не з натури, а тільки по пам'яті. „Дитина,—каже Дж.-Дьюї малює не те, що бачить, а те, що вона знає. Вона дає свій суб'єктивний малюнок речі в простій формі—образ ідеї, яка утворилась у неї від речі, та її різних прикмет. Вона робить схематичний опис малюванням так само, як і мовою“^{*)}

Дати можливість, аби це бажання дитини виявилось, аби вона висловила свою думку малюнком—це завдання ілюстративного малювання. В такому вигляді це останнє являється одним із сильних освітніх засобів, але щоби виконати цю свою роль, воно мусить бути тісно зв'язаним з усіма іншими заняттями в дитячих установах.

Той же Дж. Дьюї накреслює й роль керівника під час цих занять таким чином: „Коли ви будете задовольняти бажання дітей без міри псувати папір, то ви не утворите умов правильного розвитку дитини, бо її роботи будуть проходити для неї непродуктивно;—треба обережними запитаннями допомогти їй зрозуміти, що вона хотіла зробити й що у неї вийшло, тоді її робота матиме виховальне й освітнє значіння“.

Зважаючи на те, що малювання по своїй суті є не що інше, як спосіб виразу добутих уявлень, то на дитину, що ще не володіє ні ясними, точними уявленнями, ні технікою графічного передавання їх, треба дивитися як на продовження вправ переймання, вироблення й висловлювання уявлень. Так само, як при словесному висловлюванні думок дитина не зразу знаходить правильної форми, так при малюванню форма спочатку не може бути правильною.

„Початковий дитячий малюнок буде неправильним,—він „має право“ бути неправильним, тому, що виконавець його—дитина. Цілком зрозуміло, що керівник мусить направляти роботу дітей і поволі доводити їх до свідомішого й точнішого переймання й передавання форми.“

Як направляти роботу й де межі можливих корективів?

^{*)} Дж. Дьюї: „Школа й Громада“.

На це питання Кульман відповідає такими словами: «Межу для корективів треба шукати там, де припиняється здібність переймання й спостережливості окремої дитини — межа ця індивідуальна. Завдання керівника полягає в тому, щоби шляхом допоміжних запитань і обережних вказівок пробудити в дитині гостріше, напружене спостереження».

Коли дитина не може ще дійти до свідомості своєї власної помилки, то звичайна вказівка на неї буде нецільною, бо вона тільки расхолодить її запал. Вказівки на зразок: «це неправильно, це занадто світло або темно, тут треба додати, а там відкинути» й т. д., які звичайно дають вчителі учням, треба визнати за некорисні, бо не сприяють виробленню вміння точно переймати форми.

Досвід свідчить про те, що діти, які виконали за допомогою керівника сто цілком правильних малюнків, сами не можуть хоч як-небудь виконати сто перший і часто роблять такі великі помилки, що ніби їх і не вчили малювати».

При виправленню дитячих малюнків необхідно рахуватись з цілою низкою дуже важливих психологічних явищ. У дитини сильно розвинена здібність ілюзії: перекинутий стільчик для неї — корабель, лялька для неї — жива істота; примітивна, а іноді навіть зіпсована форма для неї краща над цілком правильну удосконалу форму.

Ілюзія дає їй задоволення й затуляє від неї всі хиби.

Через цю здібність дитина не бачить також і хиб свого малюнку і зовсім не розуміє, чому її малюнок пважають негарним. Те, що дорослі находять неправильним, їй здається бездоганим і повним життя.

Отже, не треба сумніватися в тому, що своїми педантичними корективами керівник зіпсував би дітям те задоволення, що його дає їм малювання.

Засоби викладання, що вимагають від дитячого малюнку цілковитої правильности, були б занедбанням людської природи, насильством над дитячою душею.

Разом з виникненням в дитині здібности критичного відношення до своєї роботи, наступає час, коли вже від неї потрібно вимагати обміркованого й правильного творення форм. Найшкраще це досягається шляхом малювання з натури, й провадиться по певній системі і з певною послідовністю.

Послідовности перш за все треба додержуватись в виборі відносної складности моделей. Коли старші чотири роки навчання поділити на два ступні, то на першому з них треба давати моделі головним чином двох вимірів, а на другому-трьох вимірів. Моделями до першого ступня можуть

бути предмети, в яких товща не має особливого значіння, або її просто не помічають: засушене гнічене листя, розправлені метелики, профіль риби, кахлі, металеві ґрати, тканини, вишивки й инш.

Серед моделей трьох вимірів можна назвати такі предмети, як овочі, плоди, посуд різних видів, кошики, коробки, книжки, опудала всяких тварин і птахів, меблі й, нарешті, внутрішній вигляд кімнати, коридору й зовнішній вигляд нескладних будівель. Тут ще раз підкреслимо, що так званих геометричних тіл не треба вживати яко моделей, а замінити їх відповідними речами щоденного вжитку.

Не виключається, звичайно, можливість малювання людської голови, усієї постаті.

Завдання може ускладнятись чи упрощуватись в залежності від більшої чи меншої кількості речей в одній установці й розміщення цих речей в ній, а також вибором точки, що на неї направлено дитячі очі. Всі ці умови треба брати на увагу й комбінувати їх з особливо пильною послідовністю, що надзвичайно важливо при початковому ознайомленні з явищами перспективи.*) В тій чи иншій мірі завдання ускладняється також мірою викінчености роботи й вибором техніки виконання.

Бажано по можливості частіше практикуватись дітям в виконанні шкідів для якого заздалегідь визначається короткий термін. Су'ть цих вправ полягає в наглому схватуванні й передаванню кількома виразними штрихами найбільше характерних ознак речей, що до форми, й офарбовання. Вправи в наглому малюванні є найкращим засобом для досягнення кінцевої мети викладання малювання й вони однаково потрібні на обох накреслених ступнях навчання. Але одними поверховими шкицями, звичайно, не можна обмежитись, треба, щоби учень зумів також випрацювати маюнок до кінця.

Різнобарвність техніки виконання допомагає оживляти роботу; треба вживати всіх можливих засобів, за винятком може масляного малярства,—малювання вугіллям, олівцем, кольоровою крейдою пером, акварел'ю, кисевими фарбами на грубому папері, на картоні, на білому кольоровому папері, на фанері. Не можна виключати також і ліпки з глини; їй, навпаки, повинно дати одно з чільних місць,

*) Передавання перспективних явищ потребує значного розвитку ока й інтелекту, чому приступати до перспективного малювання раніш, ніж з 13—14 літнього віку дітей, ледве чи буде можливим. Але це не значить, що не треба знайомити дітей з ґрунтовними положеннями перспективи в загальних рисах до цього віку: те, напр. що ближчі речі здаються більшими, ніж дальні, приступно й дітям-дошкільникам.

бо вона є кращим засобом для вивчення форми. Малювання з натури повинно бути в супроводі малювання по вражінням і по пам'яті, а також ілюстративного малювання, що має підтримувати зв'язок малювання з усіма іншими заняттями дітей.

В зв'язку з заняттями по іншим предметам має бути й рисування, ц. т. графічне передавання якої-небудь ідеї або натуральної форми за допомогою рисувальних приладів і лінійки, кутника й циркуля.

Змістом рисунків будуть діаграми; опріч того, рисування, як спосіб образотворчий, треба вживати при виконанні завдань по перспективі й по композиції тоді, коли потрібна точність і коли доводиться мати діло з правильними геометричними формами.

Так зване геометричне рисування до закінчення навчання треба буде простудіювати в певній системі.

Коли його вивчатимуть—чи підчас лекцій з математики чи графічної грамоти,—це питання рішається в залежності від певних умов кожного разу. Коли вчитель математики має дані для того, щоби провести курс геометричного рисування, ц. т., коли він сам уміє техніки рисування, тоді краще було б не розрізняти геометричного малювання від самої геометрії. В противному разі його доведеться проходити на лекціях графічної грамоти, але звичайно, відповідно до проходження курсу геометрії. Ніколи не треба при загально-освітніх завданнях дитячих установ з рисування робити особливий предмет, що відокремлюється від малювання й ліпки; це було би з одного боку цілком штучними, а з другого—перетворило би рисування на сухе й нудне заняття. З геометричного рисування доконче необхідно викреслити вправи в різного роду штриховках, що їх колись уміщали в підручниках по цьому предмету, а також складні прийоми структури правильних багатокутників і кривих. Все це стоїть в програмах професійної школи.

Мета, до якої треба прямувати при проробленню завдань по геометричному рисуванню, полягає в тому, щоби навчити свідомо користуватися лінійкою, кутником і циркулем і дати початкове вміння в рисуванню олівцем і тушшю.

Композиція є таким заняттям, що не може бути обмеженим певним віком. Композиція складає одну з головних частин кожного малюнка найменшої дитини, поскільки на ньому змальовано хоч два предмети в їх взаємовідношенні; особливо ж широкий простір для композиції відкривається в ілюстративному малюванні. Для того, щоби діти практикувались в створенню композицій, вони можуть, і повинні, при

малюванні з натури брати участь в підборі моделей і в розміщенні їх в одну більш чи менш складну установку.

Трохи инакшою є композиція на підставі певних матеріалів („джерел“) — такого роду завдання, оскільки вони мають обмежені рамки й вимагають аналітичного підходу, можуть цікавити тільки старших по віку дітей. Завдання цього роду повинні виникати з потреб дитячого колективу. Це — всякі плякати так постійного, як і тимчасового характеру, прапори, значки, роботи, що зв'язані з виданням журналу або сценичними постановками, і т. п.

В процесі роботи по композиції діти мусять наблизитись до зразків місцевої народньої творчості.

Ознайомлення з ними необхідно почати разом з першими кроками по малюванню з натури, коли треба вживати, як моделі, предмети вжитку в місцевому стилі: посуд, тканини, лиштви і т. п.

Разом з цим треба використати знання місцевих декоративних форм, що його діти засвоюють в процесі малювання з натури, для дитячих праць по композиції.

При виконанні складніших завдань потрібно мати також матеріал, що міститься в альбомах, збірниках і иншого роду виданнях в питанні місцевого декоративного мистецтва. Весь цей матеріал особливо близький для селянських дітей.

Для дітей міста цей матеріал можна розширити мотивами з життя, що їх оточує: фабрика, завод, майстерня багаті на такі мотиви.

Від загального ладу тої чи иншої дитячої установи, від індивідуальних особливостей та ступня підготовленості керівника і, нарешті, від кількості керівників і від того, чи є відповідні помешкання, залежить форма організації занять по малюванню, ліпці й рисуванню, бо частина цих занять виллється в форму класних праць, а частина в студійну форму.

Ця остання, даючи повну волю для групувань учнів, менше придатна для систематичного засвоєння (починаючи з 11—12 літнього віку) елементів графічної грамоти у вузькому значінні цього слова.

Зате студійний режим як найкраще відповідає характерові праць, що в них на перший план виступає творчий елемент, і особливо для таких праць, що потребують колективного прикладення сил.

Дати дітям протягом семилітнього курсу вміння висловлювати думки за допомогою малювання й рисування, ц. т. навчити їх графічної грамоти, з одного боку, і, з другого — а) розвинути й зміцнити чуття краси, що власти-

ве кожній дитині, б) розвинути й направити її творчі здібності, в) навчити її бачити й переживати те, що приступно її вікові й ступневі розвитку, естетично виховати її на кращих творах образотворчого мистецтва—такою є подвійна мета всіх занять, що про ніх говорилося вище.

Треба тепер сказати хоч де-кілька слів про те, які шляхи ведуть до виховання в дітях і підлітках здібности переймати художні твори.

В першу чергу тут треба використати любов дітей „розглядати малюнки“. Безпосередність насолоди й той інтерес, що його діти при цьому виявляють, є надзвичайно цінною рисою. Завдання керівника полягає в тому, щоби, не порушуючи цілості переймання, не вносячи дисонансу в основне почуття, яке викликав в дитині той твір, що вона його розглядала, розкрити все те, що твір може дати так з боку форми, як і з боку змісту.

Велике значіння має, звичайно, підбір матер'ялу. Він повинен бути художнім і досить різноманітним що до сюжетів. Не менше значіння має також і якість репродукцій з технічного боку. Що до цього, то високою вартістю відзначалось багато серед тих серій карток, що їх колись багато випускали й широко розповсюджували, тому й тепер вони ще не зовсім зникли.

Там, де є можливість, треба влаштовувати екскурсії до художніх музеїв, а для ознайомлення з пам'ятками мистецтва (монументами)—екскурсії по місту.

Драматизація в школі.*)

I. Значіння драматизації.

Малювання, лішку, співи, музику, літературу вже правильно й справедливо оцінили або оцінюють педагогічна думка й педагогічна практика. Ці галузі мистецтва мають поважне місце коли не в житті, то принаймні в програмовій трудовій школі,—навколо ж драматичного мистецтва ще й досі йде давня боротьба, драматична творчість дітей ще не має й досі загального визнання від шкільних робітників, у драматичного мистецтва ще немає сталого положення в школі, коли ж педагогічна мода провела його в шкільні стіни, то воно часто провадилося в покалічених формах.

*) Стаття взята майже цілком з програму семилітньої єдиної трудової школи Н. К. О. Р. С. Ф. Р. Р. Призначена для шкільної роботи, вона цілком може примінятись і в дитячому будинкові.

А проте ясно, що дитячій драматичній творчості треба віддати поважне місце в житті дітей, але з тим змістом і тими формами, що близькі дитячій думці і стоять в певному відношенні до всієї складної й різнобарвної роботи школи. Це положення зв'язане з тим значінням, яке має в житті дитини гра, і з тими особливостями дитячої психіки, що найяскравіше виявляються в дитячій грі.

Дитячі гри, як про них говорять найновіші дослідження, є природною школою фізичного, інтелектуального й морального розвитку, справжньою школою життя. Трохи парадоксально, але що найсправедливіше по суті, висловлює цю думку відомий дослідувач ігор тварин і людини, Карль Грос: «Мета існування в юнацтві полягає в грі»... І далі: «Тварини граються не тому, що вони молоді, але молодість дана для того, щоби вони грались». В грі виявляється й одна з головніших особливостей дитини і її поривання до іншого життя, її здібність до перевтілення. «Гри маленьких дітей,—говорить Вундт,—здебільшого удавання за дорослих: хлопчик вдає себе за салдата (москаля), візника, селянина, моряка; дівчатка—за матір, куховарку, перекупку й инш.».

Дитина хоче не тільки пережити радість іншого життя, але й зворушити своєю метаморфозою глядача, примусити його сміятися або плакати, радіти або обурюватись.

Самостійні драматичні гри дітей є первісною формою їхньої драматичної творчості. Уже в грі маленьких дітей дошкільного віку ми зустрічаємо окремо чи вкупі ті чи інші елементи драми: монолог і діалог, мимику й рухи, грим в широкому значінню цього слова (переодягання, бутафорія—шаблі, стріли, мішки жebraка, торбинки куховарки; прироблення вусів, та росфарбовання обличчя під індійців і т. д.) і сцену хоча б на зразок перекинутих стільців, що вдають потяг. З часом драматичні гри ускладнюються, збагачуються дія й діалог, стає складнішою обстановка гри. Окрім гри спадкової й наслідувальної (гри стрільців, військові, промислові) дитина творить, драматизує казки, що їх від когось чула, пригоди, що про їх читала (сценки з Робінзона, пригоди серед дикунів). Значно пізніше діти переходять до влаштування готових п'єс або до своєрідних інсценувань, вичитаних фрагментів. Отже, дитяча драматична творчість без керування дорослих людей проходить певний шлях розвитку, причім вихідний момент цього шляху—драматичні гри—більш чи менш схожі до історичних корнів театрального мистецтва різних народів. Первісні форми драматичної творчості дитини мають собі що-найближчу аналогію в народніх драматичних грах, обрядах і піснях, приміром, російські хороводи, весільні й

пісні-гри, славянські травневі гри, виганання зіми, давні руські «потіхи» й народні побутові гри (в барина).

Це особливо треба мати на увазі тим театрам, що починають драматичну працю з постановки складних вистав навіть в дитячих садках з дітьми дошкільного віку, при чім їх постановки часто відзначаються всім антуражем сучасної театральної техніки,—сценою з рампою і з старанно виписаними декораціями, з натуралістично-виконаними костюмами, різного роду сценичними ефектами і таким гримом обличчя, що йому міг би зазрити справжній актор. Проте, найелементарніше знайомство з дитячою психологією покаже, що все це зайве мудрування. Діти всякого віку мають свої права й особливості, і коли говорити про вік в 8—11 літ, то необхідно зважати на його нескладну психологію, що вимагає простої навіть примітивної вистави й примітивних переживань; з цього погляду зрозуміло, чому вони більше цікавляться якими-небудь маріонетками або „балаганним“ Петрушкою, ніж „дитячими“ виставами в офіційних театрах, бо ці останні занадто складні для дитячої маси цього віку і замість задоволення їх тільки втомлюють.

Треба зважати також і на те, що в своїй вільній драматичній грі дитина цього віку з її жвавою уявою здебільшого шукає не декорацій і реальної обстановки, а задовольняється тільки натяками й символами замість натуралістичної сцени: ліжко легко перетворюється у неї на корабель, перекинуті стільці на череду або вози, вона п'є вигаданий чай морщиться від того, що їх уявляє; і тільки 12—14 літні підлітки виходять з під чарівної влади дитячої фантазії й потребують обережного переходу від символу до спрощеного здорового реалізму—в декорації, костюмі, обстановці й бутафорії (спрощені постановки).

Отже, вищенаведені факти й міркування що до дитячих самостійних драматичних ігор, дозволяють зробити важливі висновки. Коли гра взагалі й драматична гра зокрема має таке велике місце в житті дітей, коли порівняння в інший світ, до втілення, до метаморфози являється одною з головних особливостей дитячої природи, то ясно, що нікола й виховання не мають права ігнорувати цю особливість тим більше викреслювати так з програму виховання, як і взагалі з дитячого життя все, що має до неї яке-небудь відношення. Навпаки, педагогічно використати драматичний інстинкт дитини, дати драматичній творчості дітей те становище в школі, що на нього вона дійсно заслуговує по своєму значінню для дитини—це є завдання педагогіки, що має за свій ґрунт психологію.

Менше за все це завдання виконував так званий шкільний театр старої буржуазної школи. Виділяючи тільки небагатьох щасливців, ця школа й активну роль, роль акторів давала тільки цим щасливцям.

Решта ж дітей мусіла задовольнятися становищем „глядачів“, які тільки пасивно споглядають те, що відбувається на сцені.

Але й ця невелика група „щасливців“, що дістала право входу на сцену, не дістала разом з ним права на творчість. Керівники дитячих вистав дивились на них не з погляду творчості дітей, що приймали участь: головне для них було в тому, щоби вистава справила певні враження на глядачів, на які вони рахували раніше.

Тому живу дитячу творчість заміняли заучені інтонації, рухи, театральна „гра“ і зовнішні прийоми цієї гри. Керівник не турбувався про те, щоби утворити умови для самостійного переживання молодими «акторами» своїх ролей, для виявлення що-найвільнішої творчості—в трактуванні ролі, в її передаванні, в миміці, рухах, інтонації, костюмах, сцені і т. д.; для нього важний був тільки успіх чи неуспіх вистави, а діти, що приймали участь в ній, були лише матер'ялом, лише зовнішнім засобом. Цим і пояснюється неправдиво театральний зовнішній вигляд дитячих вистав: сцена з усіма можливими технічними пристосованнями, рампою, натуралістичними декораціями, занадто ефектні костюми, грим і т. д.

Нема чого й говорити про те, що ці вистави не мали ніякого зв'язку ні з усім шкільним життям, ні з окремими його моментами, ні з інтересами й запитамі самих дітей.

Ігноруючи інтереси, особливості в ку й творчість дітей, не турбуючись про педагогічний підхід до справи, шкільний театр буржуазної школи обмежив до крайньої міри матер'ял для дитячої драматичної творчості. Він був механічним наслідувачем сучасного театру „дорослих“ і використовував для своєї роботи тільки постановки готових п'єс і лише почасти за останніх років—інсценування, він не звергнув уваги на кольосальний матер'ял драматичних ігор, народніх і дитячих пісень з драматичним елементом, імпровізації й драматизації і надзвичайно цікаві драматичні гри самих дітей.

Ось чому сучасна педагогічна думка замість старого й вузького поняття шкільного театру вводить нову назву, що більше відповідає суті справи і тісніше зв'язана з поняттями драматичного мистецтва історично й філологічно. Коли суть драматичного мистецтва є дія, відтворення того чи иншого образу або сюжету через матер'ял живої особи—

людини (актора), то під драматизуванням або драматизацією в школі треба розуміти всі способи відтворення в особах від драматичних ігор до справжньої художньої сценичної дії, з одного боку, і від імпровізації до постановки готової пьєси—з другого.

Таким чином, драматизація вміщає в собі не тільки те, що звичайно зв'язується з поняттям про шкільний театр, ц. т. дбайливо підготована вистава зі сценою, декораціями, бутафорією, костюмами, гримом, але й такі відтворення, що відбуваються без всякого підготування, без наміру, в яких діти, що приймають участь, можуть вільно, творчо передавати даний текст.

Ці відтворення можуть відбуватися у всякому місці, де тільки було би зручно (у вільному від лав куточку класу, у дворі, в коридорі, на полянці, в лісі і т. д.) і без допомоги зовнішніх засобів, що сприяють сценичній ілюзії (без декорацій, сцени, костюмів і т. д.).

Але з поняття драматизації неминуче виключаються всі інші способи відтворення (за допомогою фарбів, глини, музики і т. д.).

Замальовування, ліпка, музична ілюстрація можуть супроводити драматизацію, але ні в якому разі не можуть виявляти її суті.

Робота драматизації має величезне значіння у всій широкій галузі виховання і зокрема виховання естетичного.

Драматизація, як окремий спосіб естетичного виховання, розвиває здібність переймати пластичний образ подій, пластичне переймання життя взагалі і себе в цьому житті, переймання життя в дії й через дію, драматизація, як вид художньої творчості, художньої активності, сприяє утворенню нової „виразної“ людини, людини активних переживань і яскравого виявлення свого „я“ в житті й праці. Драматизація являється кращою школою естетичного виховання, бо вона органічно з'єднує малювання, малярство, пластику, музику, виразне слово й драматичне мистецтво.

Значіння драматизації у вихованні не обмежується чисто естетичними моментами. Вона дає дитині величезну кількість різнородних практичних звичок і умінь, знайомить з прикметами й уживанням предметів зовнішнього світу. Дитина в своїх драматичних грах шие, ріже, рубає, місить тісто, підмітає підлогу, фарбує, торгує і т. д. Вперше дитина набірається життєвого досвіду в переймальних і драматичних грах.

Драматизація творчим шляхом виправляє й розвиває найрізнородніші здібності й функції: мову, інтонацію, уяву, пам'ять, спостережливість, увагу, асоціації, технічні й

художні здібности (робота над сценою, бутафорією, костюмами, декораціями), рухальний ритм, плястичність і т. д., і завдяки цьому розширює творчу особу дитини.

Драматизація розвиває емоціональну й афективну сферу й тим самим збогачує й утончує особу, розвиває симпатію, милосердя, моральне почуття, виховує здібність втілення, жити життям тих, кого вона уявляє, відчувати радість і горе втілених образів.

Драматизація, як метод викладання, дає дитині активне, діяльне переймання знань і тим як найкраще відповідає потребі природи дитини, яка жадає акцій. Живий і яскравий образ, глибоке й жваве переживання вона ставить замість сухого засвоєння. Замість однобічної роботи розуму вона притягає до праці всю особу дитини: і розум, почуття, уява, воля приймають участь в складному творчому процесі драматичного відтворення.

2. Матер'яли для драматизації.

Матер'ял для драматизації мусить відповідати вікові, розвиткові, інтересам дітей і стояти в зв'язку з життям, що оточує дітей, і з усією роботою школи.

За матер'ялом, що найбільше відповідав би першим трьом групам 1 ступня (для дітей 8—11 літнього віку) треба вважати народні драматичні гри, хороводи й інші пісні з драматичним елементом, дитячі драматичні гри, нескладні драми, що їхньою темою є різні галузі діяльності людини (косовиця, сівба, кування заліза, вимітання бруку), особливо з відповідними піснями („пахнет сеном над луками“), яскраве відтворення власних дій дитини—збір квіток, садіння рослин, миття посуду, скакання через калюжі; відтворення цілої екскурсії (Стенлі Холя „Педагогія дитячого садка“), імпровізація побутових сценок, що їх так люблять діти (гри в доктора й торгівлю і т. д.); нарешті вільне відтворення знайомих і улюблених казок (драматизація у вузькому розумінні цього слова).

Від цього матер'ялу поволі можна переходити до інсценувань казок, народніх пісень, віршів, індивідуальної поезії, байок і взагалі відповідного оповідального матер'ялу.

В старших групах до таких інсценувань прилучаються інсценування історико-літературного, історичного, соціального й побутового характеру, вільне відтворення історичних і географічних сюжетів, постановка готових дитячих п'єсок і, нарешті, постановка п'єс, що написали самі учні.

З небагатого репертуару дитячої драматургії треба вибрати п'єси, що в них переважає елемент дій (сценич-

ність), а також аби вони задовольняли своїм змістом дитячу душу (п'єси історичні й побутові).

3. Метод роботи по драматизації.

Основним моментом драматизації в школі є уміння дитини перейнятися переживаннями особи, що її улає дитина, утворення в дитячій душі самостійного драматичного переживання. Відтворення вибраного образу мусить бути виключно ділом власної драматичної творчости дитини. Наслідком здібности її віддаватися драматичній ілюзії. Відціля—метод самодіяльности й творчости так в головному (виборі сюжету й драматичній передачі), як і в деталях і аксесуарах,—впорядкованні й оборудованні сцени, обстановки, виготовлення бутафорії, костюмів, реквізиту і т. д. Таким чином, з другого боку, треба висунути на перший план не наслідок роботи (вистава, вечер, гра сюжету в викінченому виді), а самий процес роботи, те, що раніш називалось звичайним ім'ям підготування. Причём керівник мусить давати лише загальні вказівки (при постановці п'єси) в роботі дитячого колективу й на випадок потреби побічно допомагати обережними увагами і т. д., але ні в якому разі не нав'язувати свого розуміння п'єси і свого трактування дієвих осіб; аналіз же характерів дієвих осіб, їх переживань, суть і значіння драматичних моментів у складних п'єсах, oprіч того вибір самої п'єси, установлення особливостей побуту, духу, стилю, доби і т. д.—все це мусить бути справою самої дитячої групи.

Ніякої муштри, ні виучування ні в інтонації, ні в рухах, ні в мизансцені, ніякого навчання „гри“ під артиста не можна припускати в школі. Треба пам'ятати, що для дитини, яка відтворює якусь роль, нормально існує лише її гра, тільки її переживання, її ілюзія актора, а не переживання аудиторії, ілюзія глядачів.

Такий метод роботи дає далеко більші зовнішні наслідки що до утворення найбільше живих художніх образів, ніж старий метод виучування (приклад нью-йоркського „Виховального театру“. Кожна нова репетиція при такому методі дає нові зовнішні виявлення внутрішніх переживань дитини, поглиблює й удосконалює саме переживання, допомагає все більше входити в роль.

Найповніше дитина виявляє свою творчість в імпровізації, драматизації (у вузькому розумінні), інсценуванню й komponуванню власних п'єс. Такі власні п'єси можна переробляти для дитячого вжитку п'єс, що написані для театру дорослих або їх може складати окрема дитина чи

цілий дитячий колектив на сюжети фантастичні, історичні, географічні (Фінлей Джонсон, „Драматизація, як метод викладання“). Треба, як тільки можна, заохочувати дітей до словесної творчості, де тільки є цьому місце—в імпрровізаціях, драматизаціях навіть драматичній грі, в якій бажано вносити різноманітність діалогу й утворювати нові драматичні стани. Цим досягається й друга мета: дитина одучується від трафарету в передаванні ролі й розвиває в собі ширість переживання.

Дослідувачі дитячої гри довели, що першим ступнем в роботі по драматизації мусять бути, як уже й зазначалось вище, просто гри з драматичними елементами, гри зі сталим текстом і вільні творчі гри, що являються самостійною імпрровізацією. Потім іде вільне відтворення того, що оповідає керовник і, нарешті, вже після того, як утвориться певний драматичний досвід, приступати до інсценувань і постановок готових п'єс. Очевидно, що ці ступні можуть переплітатись один з одним, входити один в один, але загальний принцип послідовності залишається саме таким.

Педагогічно-правильний підхід до робіт по драматизації вимагає, щоби в цих роботах брали участь не тільки якісь углублені й талановиті, а в міру сил і здібностей всі діти певної групи. Колективний вибір п'єс або сюжетів, колективна режисура, колективне злагодження п'єси, (імпрровізація, драматизація), масові сцени, колективна праця над сценою, бутафорією і т. д. мусить бути так методом виховання нової громадської людини (початок соборності), як і методом народження нового мистецтва.

Основним типом шкільних постановок треба визнати спрощені постановки (без рампи, в параванах (ширмах), в сукнах, на тлі одної задньої декорації і т. д., з обстановкою, що дає тільки натяк з одними типовими рисами в убранні, в гримі і т. д.). Цього вимагають особливості психіки дитини, яка вище ставить нескладне, примитивне. Дитина не потребує для своєї вільної драматичної гри спеціальної декорації й обстановки, вона здібна в своїй уяві перетворити дійсність, що її оточує, відповідно до вимог драматичної гри й грає вона не для аудиторії глядачів, а для себе. Такі постановки допомагають дитині зосередити увагу на самій дії, а не розважатись аксесуарами.

Музика й співи.

Завданням художнього виховання вважаємо, з одного боку, розвинення здібності приймання—відчуття й розуміння тих або інших художніх вражень, з другого—максимальне розвинення здібності вивлення перенятого.

Відносно музики завдання, таким чином, зводяться до того, щоби: 1) ввести дитину в багатий мир звуків—звуків природи й музики, навчити її розуміти гармонію цих звуків, перекладаючи мир звуків природи й життя на мову музики й навпаки, находячи в музиці зразки живого життя в абстрактній художній формі; 2) навчити дитину володіти голосом (та інструментом) для відтворення музичних композицій, вживаючи всіх зусиль для розвинення в ній не лише здібності відтворення, але й прагнення до власної творчості (хоча би в примитивних формах).

В старій школі музика й співи [завойовували права горожанства дуже повільно, особливо музика, що до кінця так і лишилася привилеєю жіночих гімназій та пансіонів. Співи, правда, були почасти й в народніх школах, але характер навчання цього був надзвичайно схоластичний та вузький. І музика й співи являлись насамперед „уроком“, цілком відірваним не тільки від усіх дитячих вражінь, переживань та емоцій, але взагалі й від усього змісту шкільного життя. Вони були чимсь чужим, принесеним дорослими, й не чіпали душі дитини.

По самому змісту своєму робота зводилась виключно до виконання готових чужих творів. Розучування та виконання пісень і п'єс—ось увесь програм. До цього при навчанні музики прилучалось ще безконечне оволодіння технікою та теорією, й уся музика оберталась в ряд механічних вправ, що вбивали підчас всяке почуття музичності. Такої музики не повинно бути в новій школі.

Музика в наших дитячих установах повинна прийти яко суцільне приймання музичних вражінь життя, вона повинна стати потребою й засобом виявлення всіляких емоцій, що виходять із внутрішніх дитячих переживань.

Дітям бо так властиво не відокремлювати ці два процеси: для них відчуття або вражіння природньо супроводяться [тим або иншим виявленням—будь то рух, міміка, малюнок чи звук—все одно.

Говорити на-вспів, ритмічно повторювати ті ж самі звуки, komponувати нескладні мелодії—співати на ходу й підчас гри—так властиво маленьким дітям, які балагурити без кінця, запитувати, кричати, говорити.

Дитячі голоси дзвенять безперестану й звучать, звичайно, до вступу до школи, бо в школі не тільки не вчили, але навіть забороняли слухати те, що звучить довкола; бо це ж „розгубленість—чути всі голоси, всі шуми кругом“*) а разом із цим школа забороняла і всяке несвоєчасне

*) Брюсов. Музика в школі.

виявлення у дитини безпосередньої жвавості й активності, придушуючи балакучість, шум, сміх, пісні.

І діти потроху замовкали... а разом з цим замірали музичні здібності, убожіли вражіння, блідла виразність і прагнення до музичних виявлень...

В даний час, силкуючись збудувати нове дитяче життя, ми насамперед повинні турбуватись про те, щоби в дітей не тільки не замовкла, але, навпаки, як найкраще розвинулась їх природна жвавість, поволі вносячи в їх стихію звуків і співу—ритм та гармонію, уважно підтримуючи їх спроби до творчості, всяко поглиблюючи й поширюючи можливості повного розвитку їх музичних здібностей.

Підходячи до організації музичної роботи з дітьми, ми насамперед повинні пам'ятати, що „діти не вміють поділяти мистецтва на різні мистецтва й своєї творчості на різні роди творчості“,*) а тому музика тісно переплетається з усіма дитячими інтересами, емоціями й роботою, грою, інсценізацією, декламацією й инш., з'єднуючись в єдиний процес відчуття краси й приймання її в цілому, не відриваючись від усього ходу дитячого життя, а утворюючи його основну частину.

В такій спосіб поставлена музика настільки охоплює собою всі боки життя дитячого, що виділити її в роботу окремих студій досить трудно. Між тим для дітей старшого віку вважаємо за необхідне організацію студійних праць в тім розумінні, як це зазначається в поясненню.

Студія не ставить перед собою яких-небудь особливих завдань—вона лише поглиблює, систематизує й направляє працю з дітьми по музиці. Робота ця має такі основні завдання:

- 1) розвинути в дітях уміння свідомо слухати й розуміти музику,
- 2) розвинути вміння творити музику,
- 3) навчити брати участь у хорових виконаннях музики,
- 4) дати елементарну музичну грамотність.

Вся робота, таким чином, направлена з одного боку на те, щоби навчити дітей почувати й любити музику, зробити її рідною й зрозумілою, з другого—розвинути музичну свідомість, дати знання по музиці. Ця друга частина роботи й переноситься головним чином до студії (для старших дітей).

При правильному поставленню праці в студії музична грамота являється не самоцілью, а тільки допоміжним засобом для здійснення основних завдань—плекання здібностей

*) Н. Брюсов.

творчого приймання, відтворення й примитивної композиції. Конкретне здійснення цих завдань і складає роботу вокально-музичної студії.

Вокально-музична студія.

А. Основні положення.

1. Організація вокально-музичної студії в дитячих установах вимагається необхідністю розвинення природжених музичних здібностей всіх дітей без винятку, при чім на дітей високо здібних необхідно звертати особливу увагу.

2. Студія повинна бути осередком, що керує музичним життям дит. установи й разом з іншими мистецькими студіями оздоблює мистецтвом кожен крок дитини, допомагає виявленню творчих сил її та полекшує художніми засобами своїми приймання позитивних знаннів, що виникають в процесі виховання.

3. Завданням студії ні в якому разі не може бути професіоналізація дітей; тому й виступи студійців повинні носити характер вільних творчих проявів дітей без натяку на вистави або концерти для публіки.

4. Вокально-музична студія, крім виховання в дітях чисто естетичного почуття, може бути й найкращим чинником виховання соціального інстинкту, з'ясовуючи значіння й користь об'єднання й колективної праці.

5. З огляду на те, що музика повинна охоплювати собою всі сторони дитячого життя, керівник студії, крім відповідної освіти й досвіду, повинен бути насамперед педагогом і по можливості енциклопедистом.

6. В залежності від природних здібностей та загального розвою, діти поділяються в студії на кілька груп, відповідно характеру студійної праці.

Б. Робота студії.

Вокально-музична студія має на меті розвинення природжених музичних здібностей дитини. Успішний же розвій всяких здібностей потребує відповідного оточення і правильно організованих вправ.

Тому й для музичного виховання дитини необхідно:

- 1) Утворення відповідного (музичного) оточення й
- 2) Систематичне студіювання кращих музичних творів.

Під утворенням музичного оточення нужно розуміти ті турботи студії, коли дитина непомітно для самої себе, якомога частіше, попадає в сферу звуків музики.

Для послідовності керовник знайомить дітей з еволюцією звукового мистецтва, звертаючи увагу їх в щоденному житті на кожне музичне явище й на все, що нагадує музику.

Звідси необхідно перенести дітей в природу й туг відшукати красу природної музики: струмочків, бурхливої ріки з плескотом хвиль, лісового шуму, співу птахів і т. и., поволи відзначаючи різницю між звуками музичними й немузичними, або шумами.

В умовах домашнього життя керманіч піклується, щоби дітям, якомога більше, дати співу й музики, влаштовуючи навіть концерти для дітей літучого характеру на кілька хвилин; а всяка фізична праця доконче мусить супроводитися співами.

Дитина, що попадає в сферу звуків, з причини схвилюваності своїх музичних емоцій і безпосередності своєї не може лишатися пасивним слухачем і реагує на явища оточення. Ця природжена активність використовується педагогом підчас музичних бесід з дітьми в цілому ряді цікавих для них музичних занять, як наприклад:

1. Відновити, по пам'яті, звуки природи, співу птахів, пісню робітників і т. и., що чули діти підчас гулянки, екскурсії (імітація звуку, розвинення музичного слуху й пам'яті).

2. Змалювати звуками картину природи, що бачили діти, або настрої пташки, що весело порхала у лісі; зробити це подібно до того, як олівцем або фарбами на папері (спроба створити власну композицію).

Примітка: Коли дітям на перший раз здасться це незрозумілим або трудним, керовник повинен зробити сам.

Зважаючи на те, що всього цього можна досягти у два способи—голосом або грою на інструменті,—сама собою виникає у дітей потреба:

3. *Уміти співати* (допомога дітям оволодіти голосом і правильно користати з нього—ставлення звуку, дихання, дикція).

4. *Уміти грати* (знайомство з інструментами й техніка гри на них—рояль, скрипка, кобза).

Тут же повинно покласти й початок хоровому співові з поступовим з'ясуванням всіх особливостей цього роду мистецтва, що сприяє розвиткові ритмічного, тоничного й гармонічного чуття.

В процесі всіх наведених вище занять з дітьми кладеться початок найважливішому для нас—розвиткові творчих здібностей дитини, вільному виявленню її композиторської потенції й потреб.

Але є ще й друга форма музичної творчості—художнє відтворення готової вже композиції на підставі артистичного інтуїтивного чуття.

Розвій цієї форми здібностей досягається шляхом безпосереднього систематичного студіювання готового музичного матер'ялу при неминучому, звичайно, дальшому досконаленню музичного слуха й пам'яті.

В. Схема студіювання (безпосереднє ознайомлення) готового музичного матер'ялу.

а) Дитячі гри;	}	Для дітей молодшого віку.
б) Народні пісні примитивної мелодії		
в) Народні пісні побутові, історичні, думи;	}	Для середнього віку.
г) Композиції революційного змісту (гімни, робітничі пісні)		
г') Стильові твори видатних композиторів	}	Для старшого віку.

Діти старшого віку, що знають потну грамоту, повинні навчитись укладати мелодії на ноти. З цією метою діти повинні, якомога частіше, слухати співи на вулиці (особливо на селі) й вибрати цікаві мелодії.

Г. Методичні вказівки.

1. Нетрудно помітити, що в даному проєкті вокально-музичної студії відсутньою є теоретична частина, як окрема форма занять із дітьми.

Одначе, це не значить, що діти нічого не повинні знати з теорії музики. В основі всіх занять—максимальна самодіяльність (творчість) дитини. Її ось в процесі самої практики керівник повинен давати дітям всі теоретичні відомості, що органічно виникають із матер'ялу, котрий студіюється дітьми. При такій організації занять знання приходять сами собою, без неависної дітям „учоби“ й базуються на власному досвіді кожного з них.

Сума теоретичних висновків із щоденної практики повинна дати елементарну теорію музики при умінні записувати й читати ноти, а саме:

1. Загальні поняття про музику.
2. Система тонів.
3. Нотна азбука.
4. Назва й число нот.
5. Форма нот.
6. Ділення нот.
7. Значіння крапки.
8. Ключі.
9. Гами.
10. Інтервали.
11. Хроматичні знаки.
12. Тональності.
13. Ритм.
14. Павзи.
15. Темп. П'ять головних скоростів.

2. При утворенні музичного оточення й підчас усіх занять з дітьми найбільшу увагу повинно звертати на народню музику, як на безпосередню високо-художню творчість. Народня музика з властивими їй законами архітекτονіки повинна лягти в основу виховання дітей з перших кроків (див. схему студіювання муз. матер'ялу). Особливо обережним треба бути при виборі дитячих ігор, що часто бувають справжнім музичним сурогатом дешевеньких „музиків“ з невдалим підробленням до смаку дітей.

3. Педагогічно-художній принцип вимагає, щоби всяка музична розмова або робота з дітьми присвячувалася по можливості одному питанню й носила характер закінченості.

4. Підчас студіювання музичного матер'ялу треба мати на увазі психологічний момент (інтерес дитини) й пропонувати студійцям лише цілком зрозуміле їм і близьке до їхньої психіки.

5. При виконанні музичних творів дається повна воля виявленню індивідуальності дитини й тільки поволі звертається увага її на хибі виконання, зазначаючи стежки до більш художніх форм та сполучаючи індивідуальне виконання з художніми вимогами колективної творчості.

Пояснення.

І. Слухання музики.

Цілком зрозуміло, що діти не можуть зблизитися з музикою, поки вони її не чули. Дітям оповідають казки раніш, ніж вчать їх грамоті. Щоби полюбити музику і ознайомитись з її мовою, діти перш за все мусять її почути. Слухаючи співи, діти закохуються ними і сами мимоволі починають співати і врешті оволодівають цим мистецтвом.

Отже, слухання музики мусить займати чимале місце на всіх ступнях навчання-їй. Поскільки оволодіють діти музикою, ц. т. тим чи іншим родом її, буде залежати від уміння керовників, від тих умовин, в яких доведеться працювати, а також і від кількості інструментів, нот і т. д.

Де-які керовники очевидно не підуть далі того, що співатимуть дітям примитивних пісень або програватимуть їх на якому-небудь інструментові. А в тім при умінню керовників і при відповідних умовинах (приміром, у великих центрах) можна дітей ознайомити з кращими зразками народньої й оригінальної творчости, як рідної, так і західної.

Але як би багато не досягли діти, при сприятливих умовинах; в цій важній галузі музичних занять, все-таки слухання музики мусить завжди відбуватись в звичайній шкільній обстановці з поясненнями й бесідою, в котрій мусять приймати участь всі діти, і ні в яким разі не надавати цьому характеру концерту.

ІІ. Виконання.

Виконувати музику дітям легше всього власним голосом, інструментом, що всім даний, і тому на першому місці при виконанні музики самими дітьми мусить бути поставлений хоровий спів, де виконавці приймають участь у виконанні всією своєю істотою. Але музика не може передавати всього одним тільки людським голосом і тому важно, поскільки це можливо в місцевих умовинах, знайомити дітей і з інструментами, які тільки має школа в своєму розпорядженні—чи звичайними оркестровими, чи народними або навіть інструментами-саморобками, приміром, як дудочка, сопілка, але тільки художніми, а не механичними.

При ознайомленню з інструментом можна навіть і не вчитись спеціально грати на ньому, а обмежитись грою по слуху і власним імпровізаціям. В тім же разі, коли є відповідна кількість інструментів можна організувати ансамбль або навіть і нескладний оркестр із симфоничних чи народ-

ніх інструментів. При виконанні таким ансамблем чи оркестром також не треба вимагати якось незвичайної техніки. Так само, як і хор, вона навчає дітей приймати участь в колективному, хоровому виконанні музики і виконуючи слухати і поєднувати свою волю й дієства з акцією й волею своїх товаришів.

В такій роботі музика виконує одно з головних своїх призначень—об'єднувати людей в одному спільному почутті й спільному житті.

III. Композиція.

Музична творчість, створення мотивів на якісь слова, примитивних супроводів до них і хоть невелике вміння володіти знайомими інструментами—це можна було тільки дуже рідко спостерігати в школах. Але творчим мусить бути все життя школи. Дитяча музична творчість не єсть навчання їх композиції музики, це є просто спроба дітей висловлювати свої думки майже завжди короткі і стисні на музичній мові.

Подібно тому, як дитина може висловити свої думки словами, вона може виявити їх в якомусь мотиві, проспівати ті самі слова або знайти для них кілька переходів на інструменті. Музика для дитини далеко простіше й легче від усяких інших знань; без цього ж простого, нехитрого вміння говорити на музичній мові музика ніколи не може стати справжньою рідною мовою дитини.

3. Природознавство.

ПОЯСНЕННЯ.

Кожній дитині властиві стремління до пізнання з'явищ природи, що її оточують. Основне завдання природознавства в школі — допомогти дитині свідомо поставитись до з'явищ природи, до того оточення, що бачить вона навколо себе, розвинути в ній спостережливість і привчити користуватися експериментальним та індуктивним методом для того, щоб навчитися студіювати ці з'явища. Пізнання природи через спостереження, через експеримент і творчість дитини мусить бути основним методом в заняттях по природознавству.

З другого боку, процес студіювання природи мусить бути органічно зв'язаним з усім життям дитини, а поскільки її життя визначається в значній мірі матер'яльною культурою, постільки й природознавство в школі потребує тісного зв'язку з студіюванням цієї культури. Елементарне знання й розуміння трудових процесів сучасного міста й села дитина мусить набувати одночасно й нерозривно з студіюванням природи.

Останнє завдання, що можна виконати в області природознавства, — надати цілості всьому матер'ялові, що проробляється з дітьми, дати їм суцільне знання, ввести дітей або, вірніше, підлітків у сферу загальних ідей біології (наука про еволюційний розвиток організмів, теорія спадковості і инш).

Це найважче завдання. Від дітей воно вимагає досить великого загального розвитку, від вихователя — не тільки великої компетентности в загальних питаннях біології, але й серйозної попередньої підготовчої роботи.

Зокрема, еволюційну теорію треба студіювати не на класичних об'єктах, що здебільшого неприступні безпосередньому спостереженню дітей, а на об'єктах місцевої флори й фауни. В противному разі розроблення цих питань неминуче примусить керовника до вживання книжного методу викладання. При розгляді загальних питань біології треба уникати догматичного викладання теорій, тому що при такому викладанні діти переймуть ту чи иншу теорію чисто догматично, а це пошкодить розвиткові в них критичного

відношення до тих питань, що вони розглядають. Тут треба зауважити на значіння всякої теорії, як робочої гіпотези, як узагальнення низки фактів, що допомагає охоплювати їх, і разом з тим безпосереднє залежить від цих фактів; треба підкреслити значіння теорії, як узагальнення, що відмінняється з нагромадженням нового фактичного матеріалу і з перецінуванням старого.

Так само при розробленню якогось питання не можна обмежуватися викладанням однієї теорії, але треба рівнобіжно наводити й інші. Треба також звертати увагу дітей не тільки на ті факти, що данна теорія їх пояснює, а й на ті, що теорія ця зовсім обходить їх або дає незадовольняючі пояснення.

Відповідно до вищезгаданих завдань та психологічних ознак дітей різних груп, а, значить, і різного віку, — весь матеріал по природознавству складається з трьох центрів.

Зміст першого концентру (перші три роки навчання) полягає в елементарному ознайомленню з явищами неживої й живої природи шляхом безпосереднього спостереження дітей, експериментів та трудових процесів. Обсяг спостережень обмежується рамками видимого обрїю, а увага дітей зосереджується в перші часи на окремих явищах і об'єктах, що найприступніші їх розумінню (предметний характер занять). Процес занять органічно зв'язується з загальною роботою дітей, з участю їх в сільсько-господарських роботах, ліпкою, малюванням, лічбою, різним вимірюванням, писанням та инш.

Так, наприклад, спостерігання зростання квіток можна сполучити з вправами в лічбі (полічити, скільки посіяно насіння, скільки рослин проросло, скільки не злічили, число квіток і плодів на рослині, скільки насіння в плоді, приблизна кількість насіння з однієї рослини), а також можна сполучити з малюванням і ручною працею (аплікація).

Спостереження тварин і догляд за ними можуть дати багато різноманітного матеріалу для ліпки, для занять рідною мовою. (Опис окремих подій з життя тварин, що вони бачуть їх перед собою, і инше). Для більшої зручності матеріал I-го концентру для занять по живій природі можна розподілити відповідно до доби року, місця спостереження й роботи.

На матеріал, що ми пропонуємо тут, ні в якому разі не треба дивитися, як на щось таке, що доконче треба засвоїти. Він наводиться лише для прикладу, щоб показати, що дійсно може зацікавити дитину віком від 8—11 років і

разом з тим зміцнити в ньому поривання до спостереження й дослідження природи, що оточує дитину.*)

Другий концентр (4-й і 5-й роки навчання) має завданням ознайомити дітей з життям та структурою тваринного й рослинного організмів (анатомія й фізіологія тварин та рослин) і з найбільш типовими формами тварин та рослин.

Тут можна вже говорити про досягнення певного мінімуму знань. Для цього мінімуму треба розуміти головніші процеси, що відбуваються в організмах тварин та рослин, та елементарне знання їх морфологічної й анатомічної структури.

Змістом практичних занять для дітей двох старших груп трудової школи буде продовження спостережень за допомогою мікроскопу (будова тканини рослин і тварин), вскриття й препарування тварин, експерименти по фізіології тварин та рослин. При використуванні наочних шкільних приладдів на перше місце треба ставити живі рослини й животні організми, потім—препарати різних організмів, органів і тканини (маняк, анатомічні й мікроскопічні препарати) і тільки на останнє місце—моделі, малюнки й схеми. При демонстрації мікроскопічних препаратів треба, щоб препарати, що демонструються, виготовлювались керовниками на очах самих дітей, а коли можливо, то й за їх безпосередньою участю. На практичних заняттях треба звертати увагу на розвиток образотворчих звичок у дітей. Треба, щоби після пророблення якогось матер'ялу залишився слід в образі записів, малюнків, схем, ліпних робіт і т. и.

Третій концентр (6-й і 7-й роки навчання) містить в собі детальніше студіювання клітки, як елементарного організму, і порівняльний анатомічно-фізіологічний огляд царини тварин та рослин. В тій частині, що торкається царини тварин, цей огляд в кожному своєму розділові закінчується студіюванням анатомії й фізіології відповідних органів людини. Як наслідок цього огляду, виводиться теорія еволюційного розвитку організмів, а матер'ял для її обґрунтування висірається переважно з числа приступного для безпосереднього спостереження. Поруч з еволюційною теорією треба ознайомити дітей з іншими питаннями біології загального характеру, з теорією спадковості та з явищами атавізму та инш. Матер'ял III-го концентру можна розглядати тільки, як

*) Матер'ял по неживій природі вміщено окремо. Більшу частину цього матер'ялу доцільно було б віднести на зіму, але де-які питання краще віднести на відповідні періоди року, наприклад,—охолодження й замерзання води—на осінь і початок зими, випаровування води, розширення тіл при нагріванні—на літо.

межу досягнень в області природознавства, а не як обов'язковий мінімум.

Для більшості установ соціальних він буде дуже важкий, особливо в найближчі часи, а тому треба виділити з нього певний мінімум.

В цей мінімум мусить увійти наука про клітку, як елементарний організм, анатомія й фізіологія людини й рослин. Студіювання життя рослин та людини треба доцільно зв'язувати з чисто практичним матеріалом по культурі корисних рослин, по обробленню продуктів рослинної й тваринної царини та використанню їх в житті людини й инш.

Метод занять по природознавству в кожному центрі мусить перш за все відповідати віковій й розвитковій дітей і по можливості полягати в безпосередньому спостереженню життя природи в супроводі трудовими процесами, що мають своїм об'єктом природу і різними спробами приступні силам самих дітей.

Особливу увагу треба звернути на екскурсійний метод, сполучивши екскурсії з колекціюванням природничо-історичного матеріалу для практичних занять і для шкільного музею.

В першому центрі в області живої природи об'єктом спостереження дітей мусять бути переважно окремі представники тварин та рослин, що найбільш приступні для їхнього спостереження, і так звані біологічні явища, наприклад—особливості конструкції тварини або рослини в зв'язку з умовами й образом його життя, спосіб пристосування так до захисту від ворогів, як і до нападу, та инш.

Треба, щоб матеріал для складання колекцій набув переважно також біологічного або морфологічного характеру, наприклад—захистна форма й офарбовання у тварин (переважно у комах), пристосування насіння до розповсюдження, форми листя, типи цвіту, плодів та инше.

В другому центрі підчас екскурсій можна вже спиняти увагу дітей на особливостях внутрішньої структури тварин та рослин і на функціях окремих органів.

Приклади: будова стовбура одно- і довголітніх рослин. Розміщення механічних тканин в стовбурі і в корені. Спроби з кільцевими вирізками кори. Типи ротових органів у комах і инше.

В цей період можна вже радити роботи з луною й мікроскопом. Розгляд найпростіших тварин через мікроскоп, будови листка й інших органів рослин, структуру різних дрібних тварин та інших об'єктів, що не потребують попереднього складного оброблення для розгляду через мікроскоп.

Відповідно до змісту екскурсій міняються й препарати, що діти готують для свого музею. На перше місце треба висунути анатомичні препарати. Структура кістяка й внутрішні органи різних тварин. Анатомична будова частин різних рослин і інше.

Не треба вживати складання колекцій по систематиці, особливо окремими дітьми, бо це приводить, звичайно, до зовсім непотрібного знищення представників тваринної й рослинної царини. Від цього загального положення треба, звичайно, відступати зглядно до тих дітей, що виявляють виключний інтерес до живої природи і до різнобарвності форм тваринних та рослинних організмів.

В подібних випадках поривання дитини скласти собі колекцію з усіх представників фауни й флори данного району допомагає їй в значній мірі удосконалювати в певній області спостерегання, що при дальшій роботі може набути великого позитивного значіння.

Зовсім інший характер набувають екскурсії в третьому концентрові: тут характер їх визначається змістом того матер'ялу, що намічено для студіювання. Коли головною підвалиною буде прийнятий план-мінімум, то екскурсійні завдання будуть носити переважно прикладний характер, наприклад—вплив зовнішніх умов на зріст і форму рослин, вплив угноєння на розвиток рослин (екскурсія на досвідне поле) і т. и. При розширенні плану занять у напрямкові, що зазначено в матер'ялі для 3-го концентру, треба організувати спостереження над явищами поліморфізму, спроби дістати температурні й кліматичні ухилення (уметеликів), організувати геологічні екскурсії й збирати останки тих тварин, що вже повимірали, спостереження над явищами штучного відбору (виращення квіток, досвідне поле, скотарство) й інш. Незалежно від обсягу матер'ялу, в 3-му концентрі треба поширити вживання таких методів, що потребують як найпильнішої уваги й зосередження (робота з лупою й мікроскопом).

Екскурсії в природу протягом всього курсу треба тісно зв'язувати з екскурсіями на підприємства з різними виробництвами. Так, екскурсію в ліс треба зв'язувати з екскурсією в майстерні по обробленню дерева або столярну майстерню; екскурсію на поле—з екскурсією на млин, на олійницю і т. и. Разом з тим всяку екскурсію по природознавству, особливо в 1-му й 2-му концентрі, треба використати для того, щоб діти придбали й зміцнили найрізноманітніші уміння й звички. Наприклад, екскурсію до ставка для студіювання його фауни й флори доцільно було би сполучити з роботою дітей в іншому напрямкові: вимірювання

площі ставка, визначення його глибини в різних місцях, спостереження за плаванням тїл та инше. Очевидно, що такі об'єкти студіювання, як ставок або річка, не можуть стати предметами тільки однієї екскурсії. Для всебічного студіювання того чи иншого кутка природи треба організувати цілу низку екскурсій по наміченому раніше планові.

Наслідком подібних екскурсій будуть детально розроблені відділи шкільного чи районного музею. Але незмірно більше значіння набудуть внутрішні результати такої роботи: вона сприятиме гармоничному розвитку всіх творчих сил дітей в єдиному пізнавальному й образотворчому процесі.

Матер'ял для заняттів по природознавству.

А. Жива природа.

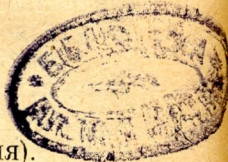
1-й концентр (перші три роки навчання).

Весна й літо.

Садок і город. Засів квіткового насіння в ящики й пересажування росади в клумби та на грядки.

Оброблення ґрунту і його угноєння. Засів насіння в ґрунт. Пересажування лісових і польових рослин. Догляд за квітками. Знайомство з частинами рослин і частинами квіток на живих прикладах. Цвіт плодових дерев і їх запліднення. Роля бджіл та инших комах. Утворення плода. Догляд за плодовими деревами та ягідними кущами. Розмноження ягідних кущів (кунчаками) і суніць, або полуниць (вусиками). Огородні рослини й догляд за ними. Пикировка й пересажування росади.

Боротьба з бур'яном. Горобець. Галка. Приліт птахів. Спостереження за тим, як вони влаштовують собі кубельця й вилупляють пташенят. Ластівка й шпак, як охоронці садка й городу. Ящірки й жаби. Споживлення ними слизнів, слимаків і лялечок (гусельниць). Кажан. Його життя. Будова крил. Комахи садів та городів. Хрущ. Шкода, що приносять хрущі та їх гусельниці. Жужелиці й инші хижі комахи. Чим відрізняється будова їхнього тіла й образ життя від хруща (поживлення). Божа корівка, або бабаруна; користь, що вона приносить. Ведмідка (рід хробаків).

Як вона прориває ходи в землі. Яблуневий носай і боротьба з ним. Метелики денні й нічні—кропивниця, капустняк, косатець, ластівець (махаон), павунець, антиана, бузковий або тополевий бритник. Вигодовання гусельниць. Спостерігання за їх метаморфозою.

Непарний і кільчатий шовковик, капустняк, яблунева міль, золотогузка й плоджорка, як вороги садів та городів. Захистове офарбовання метеликів, як засіб охорони від ворогів. Слимаки та равлики. Особливість пересування. Дощовий чірвак. Роспушування та перемішування ним ґрунту. Павук-хрестовик. Спостерігання за тканням павутиння. Розвиток павучків з яєць (простий розвиток). Чмелі та оси. Їх кубельця. Бджоли. Будова вулика. Розподіл праці у бджіл. Біжолі, як громадські тварини.

Поле. Спостерігання за угноєнням і обробленням ґрунту. Засів хлібного збіжжя. Садіння картоплі. Будова картопляної бульби. Розріз її на частини. Обгортання картоплі. Цвіт хлібів. Розгляд головніших представників хлібних рослин. Будова стебла, листя й цвіту. Обпилкування хлібних квіток (самообпилкування і перехрестне обпилкування). Утворення зерен. Рослини чужоїди на хлібах (мушлик і головня) і засоби боротьби з ними. Головніші вороги поля (саранча, хлібний жук Кузька, хлібний пилільщик, озима совка, гесенська муха, хрущ і инш.) і боротьба з ними. Бур'ян. Будяк, васильки, кукіль, польовий в'юнок, попівник, ромен, лобода й инш. Будова квіток ріжного бур'яну. Яке він має пристосовання, щоб зберігати в собі потрібну воду. Охорона від травоядних тварин квітка картоплі. Самообпилкування цвіту й утворення овочу. Розвиток картоплі при світлі (в полі) і в темряві (в льосі). Утворення картоплини. Картопляний гриб (гниль). Льон. Збір льону та його сільсько-господарське оброблення. Пряжво (коноплі). Чоловічі й жіночі примірники. Сояшник. Зміна положення суцвіття в зв'язку з рухом сонця.

Луки. Спостерігання особливостей будови й розвитку найбільше поширених лучних трав (колючина, подорожник, кульбаба або майвка, тисячолістник, смілка, попівник, лютик та инш.). Послідовність в розвитку лучних рослин (відміна лучних фарб). Спостерігання життя комах. Птахи й дрібні тварини, що зустрічаються в полі (жайворінок, куріпка, перепел, суслик або зінське щеня (кріт), деркач, польова миша, землерийка й инші). Особливості будови цих тварин, що зв'язані з їхнім життям.

Ліс. Роскриття бруньок на деревах і чагарах (кустарниках). Послідовність в роспусканні листя в різних дерев. Будова бруньки. Вплив світла й тепла на роспускання

бруньки. Розгляд кістяків торішнього листа. Рух соків в деревах. Утворення напливу при кільцевій вирізці кори. Гоїння покалічень на корі. Березовий сік. Розмноження дерев черенками (лоза). Ліс, як сотовариство рослинних організмів. Яруси лісу. Мозаїка листа. Дуб. Пізнь роспускання листу. Серезки тичкові й плідникові. Чорнильні горішки на листьях дуба. Добуття чорнила. Вживання деревинної кори дуба. Плоди дуба. Сосна. Порівняння глиці (або шпильки) з листьям. Суцвіття й обпилкування сосни. Вживання деревини сосни, як будівничого й виробничого матер'ялу. Добуття живиці й шпигинарю. Інші листяні й глицеві або шпилькові дерева в лісі. Береза. Лоза (біла береза). Липа. Вільха. Кленок. В'яз. Ліщина. Оробина. Ялина, ялівець і інші. Пристосовання різних порід дерев. Лісові рослини. Конвалія. Підземне стебло конвалії. Розвиток листа й стрілки квіток. Розмноження конвалії. Яснотка крапчата. Горицвіт. Ріжниця в кольорах квіток, в величині рослині, будові листа (яснотка) у рослині, що виросли в соняшних і темних місцях. Первоцвіт. Фіялка. Дзвіночки. Суниця. Будова квітки й плода. Споріві рослини. Папороть (орляк, щитник і інші). Коріння папороті. Розвиток і будова листа. Розмноження папороті. Мохи й плавуні (п'ядики, береза, баранець). Замірання нижньої частини стебла й ріст верхньої. Торфовий мох і утворення болотини (торфу). Лишай та їх невивабачливість. Значіння лишайів в утворенні ґрунту. Гриби (чужоїди) і сипрофити. Грибниця. Будова губчастих, пластинчастих і сумчатих грибів. Харчові гриби. Тварини в лісі. Заєць. Особливості його життя. Характерні риси його будови (задні ноги, зуби). Білка. Здібність її лазити й скакати. Упорядкування кудельця й заготовлення запасів на зіму. Зміна волосяної покрівлі у зайця й білки. Їжак. Пристосовання до захисту від ворогів. Особливості життя й поживлення. Зімня сплячка. Коструб. Будова тіла, крил і дзьоба. Зір і слух у коструба. Зозуля. Особливості життя. Дятіл. Будова язика, ніг і хвоста в дятла. Сова. Зір у сови. Безшумове літання. Співочі птахи в лісу. Змії (гадюка, вуж). Будова тіла. Спосіб пересування. Ящірка зелена й сиза. Відкидання хвоста й його регенерація. Мурашки. Будова мурашника. Росподіл праці. Трав'яні тли в мурашникові. Мурашки, як громадські комахи. Розвиток мурашки. Інші комахи, що живуть в лісі. Жук-олень, гнойовик, могильщик, мертвоїд, бронзовка, пиляр, короїди, листоїди й інші. Наїздники, чмелі, оси. Метелики (п'ядениці, совки, брижники, вилохвіст і інші).

Ставок, озеро, криниця (або заводь) річки. Тварини. Тритони. Здібність до регенерації хвоста й кінчин. Жаба.

Будова тіла й особливости життя. Жаб'яча икра. Розвиток пуголовка й перетворення його в дорослу жабу. Жаба, як корисна тварина. Бабка. Будова щелепів. Виплоджування бабок з гусельниць. Будова тіла. Рухливість черевця й головки. Будова крил, ротових органів і очей. Гусельниця бабки. Комарь та його розвиток. Малярійні комари. Плавунець, його гусельниця. Хрущ-водолюб. Водомірка. Гладіш. Павук-водянка. Різні пристосування їх до життя в воді. Струмочник. Гусельниця струмочника і її хатина. Скойка (молюска), ставочник, катушка, безгубка й інші.

Рослини. Пузирчатка. Будова пузирків та їх призначення. Гречка земноводна. Пристосування її до наземного й водяного життя. Стрілолист. Форма підводного й надводного листа. Водяний мох. Жаб'ячник. Ряска. Кувшинка. Очерет і інші рослини. Особливости будови листа й стебла в підводних рослин, в порівнянні з наземними.

Подвір'я. Кінь. Особливости будови (кінчини й зуби). Корова. Шлунок корови. Відригування й пережовування їжі. Будова зубів. Будова кінчин. Свиня. Розвиток підкожного жирового шару. Поживленні в свині. Кішка й собака, як представники хижих тварин. Особливости будови (зуби, втяжні кісті в кішки). Інші свійські тварини. Півень і курка. Будова кістяка й кісток. Ріжниця в опір'юванні (половий диморфізм). Будова дзьобу. Глитання камінчиків, піску, вапни. Висижування курчат. Качка. Пристосування до плавання. Форма тіла. Змазування пір'я. Плавальна болон на ногах. Материнський інстинкт у свійських птах і тварин. Коструб і тхір. Горобець. Ластівка. Упорядкування й будова кубелець. Вилуплення пташенят. Гедзь, сліпень, муха; їх розвиток. Особливости будови ротових органів.

О с і н ь.

Зменшення тепла й світла та поступове замірання природи. Зміна фарб на листьях. Падання листа й пояснення цього з'явища. Послідовність в опаданні листа в різних порід дерев. Вічно-зелені глицеві (шпилькові) дерева. Часткове опадання глиці (шпильок). Рослини нагромаджують поживні запаси в стеблах (дерева, картопля, суниця й інші), в корінницях (морква, свекла й інші корнеплоди), в листьях (цибуля й інші цибульові рослини, капуста) і в овочах (огірки, гарбузи, яблука, горіх, збіжжя й інші). Збір урожаю. Спосіб консервування овочів і садовини (фруктів). Відміна офарбовання овочу. Різні види овочів і пристосування їх до росповсюдження насіння за допомогою вітру, птахів і тварин. Захист бруньок від зімньої стужі. Спимане

дерево. Структура деревинного стовбура. Визначення віку зрубаного дерева по річним кільцям деревини. Визначення віку ялини або сосни (коли ці рослини ще ростуть). Перезимування комах в різних стадіях розвитку. Пристосовання животних до зимнього періоду (зміна гущини й кольору волоссяної покрівлі) і до зимньої сплячки. Відліт птахів у вирій.

З і м а.

Біологічні спостереження мешканців акваріуму, терапіуму і інсекторіумів. Розроблення екскурсійного матеріалу. Утворення й монтування різних колекцій для шкільного музею з усіх царин природи. Розмови про життя тварин та рослин.

2-й концентр (4-й і 5-й роки навчання).

Рослини. Поняття про рослинну клітку й тканину. Структура насіння та його проростання. Умови проростання насіння. Опреділення сходу насіння. Значіння сім'ячасток. Проростання ріжного насіння в різних умовах (спроби). Доросла рослина й її головні частини. Морфологія стебла, листа й корня. Залежність морфологічної структури частин рослин від зовнішніх умов. Відродозміни стебла, листа й кореню. Поживлення в рослин. Анатомична структура кореню. Розчинення твердих частин ґрунту. Вєякування в рослину води й мінеральних річовин. Річовини, що потрібні для рослин. Значіння угноєння ґрунту. Будова листа. Росклад вуглеквасу й засвоєння вуглецю. Значіння світла й хлорофілових зернят. Утворення органічних річовин у рослині й засвоєння соняшної енергії. Значіння рослин у житті природи й людини. Структура стебла. Механичне значіння стебла. Стебло, як провідник току, що підіймається вгору й спадає вниз. Випаровування води рослинами. Пристосовання рослин, що звязане з процесом випаровування. Дихання рослин. Суть і значіння процесу дихання. Розвиток тепла в насінні, що проростає, і в квітці, що розпускається. Розмноження рослин. Квітка й її будова. Процес обпилкування й запліднення в рослин. Розвиток плода й насіння. Пристосовання рослин до самообпилкування й до перехресного обпилкування. Роля вітру й комах. Плідникові й тичкові квітки. Однодольні й двохдольні рослини. Пристосовання плода до росповсюдження насіння. Споріві рослини й їх розмноження. Залежність форми й росту від зовнішніх умовин. Поняття про класифікацію рослин. Представники головніших сімей квіткових та спорових рослин.

Тварини.

Животна клітка. Одно- й багатокліткові організми. Тканини й органи. Розвиток багатокліткового організму з одної клітки. Перші стадії розвитку. Зародкові шари й розвиток головніших органів. Схема анатомичної будови животного організму й функції його органів (розглянути будову й функції органів одного з вищих представників тварин, що найбільше знайомі дітям). Зоологічні відроди й підстави класифікації тварин.

Найпростіші тварини.

Коріненіжки. Пантофелька. Амеба. Інфузорії. Сувойка. Колонії жгутикових найпростіших (*Pandorina* або *Volvox*).

Безкішкові.

Губчаки. Послідовність в ускладненню будови морських одиночних губок. Бодяга.

Гидроїдні полипи. Медузи. Гидра. Кораловий полип. Сцифомедузи (морське серце).

Черви.

Плоскові черваки. Печінкова двоусійка. Солітер. *Крулі черваки.* Людські або кінські аскариди. Трихина. *Кільчаті черваки.* Дощовий червак. П'явка. Щетинисті морські черваки.

Колінчатонігі.

Стоножки. Сколопендри. Юлус. *Ракоподібні.* Циклон, або водяна блоха. Річний рак. *Павукоподібні.* Скорпіон. Павук-хрестовик. Кліщ Комахи. Чорний таракан. Сарана. Коник і його гусельниця. Трав'яна блощиця. Кропивниця. Бразник. Шовковик. Хрущ. Жужелиця. Комар. Муха. Бджола. Мурашка (комашня). Гольчастокожі. Морська зірка. Морський їжак.

М'якуни.

Скойки. Беззубка. Каракатиця. Перлівниця. *Равлики.* Яблуневий равлик (слимак). Каракатиця.

Хребетні.

Риби. Сквала (акула). Чечуга (стерлядь). Окунь. Подвійно-дишащі риби.

Земноводяні. Тритон. Жаба.

Плазуни. Вуж. Гадюка. Ящірка. Черепаха.

Птахи. Струсь. Лелека (або черногуз). Коструб. Сова. Ятіл. Качка. Курка. Горобець. Ластівка.

Ссавці. Птахозвірі (качконіс). Сумчаті (кенгуру). Копитні (кінь, свиня, корова, дика коза). Китовидні (кит). Хижі (кішка, собака, вовк). Гризуни (бобер, криси, миша). Комахоядні (кажан). Примати. Павін. Малпа. Горила. Питекантропус. Людина.

3-й концентр (6-й і 7-й рік навчання).

Загальна наука про клітку. Складні частини клітки (протоплазма, ядро, клітчатий сік, пластиди, болона). Фізіологія клітки (розібрати по амебі або інфузорії). Дразливість клітки. Спосіб пересування клітки (амебові рухи, рухи за допомогою жгутиків, вій, скорочильних волоконців). Прихід і обмін річовини. Засвоєння й звільнення енергії. Зріст кліток. Повільне відмеження окремих частин клітки в однокліткових тварин і рослин для виконання певних функцій (амеба, пантофелька, сувойка або трубочка, ботридій, сопелера). Головна різниця між тваринною й рослинною кліткою. Ділення клітки. Рівномірність розподілу хроматину між дочерніми клітками й значіння його при передачі спадкових властивостей. Просте ділення клітки. Обмеженість що до можливості ускладнення й удосконалення однокліткових організмів. Утворення багатокліткових організмів. Головніші стадії розвитку багатокліткових організмів. Утворення зародкових шарів, тканин та органів. Зміна будови кліток в зв'язку з виконанням ними тих чи інших функцій. Особливості будови кліток покривельних, залозових, м'язових, опірних, тих, що скупчують, що проводять, нервових і кліток крові. Розподіл праці в багатоклітковому організмі. Повільна втрата соматичними клітками функцій відтворення (у тварин). Відокремлення полових кліток. Потенціальне безсмертя однокліткових організмів і полових кліток багатокліткових. Значіння з'явища смерті у багатокліткових організмів.

Порівняльно-анатомичний огляд тварин та анатомія й фізіологія людини.

Покрівля. Відокремлення зовнішнього шару протоплазми в найпростіших (війки, жгутики, трихоцисти, мушля у коріненіжок). Покрівці гидри й активні. Стрекательні й за-

лозові клітки в ектодермі. Покрівля черваків. Пристосовання ектодерми проти їдких соків. Утворення кутикули. Розвиток і ускладнення хитинового покрівця у колінчатоглих. Значіння хитинового покрівця як зовнішнього кістяка, що зв'язаний з системою м'язів. Багатошаровий епітелій у хребетних. Риб'яча луска й рептилій, пір'я птахів, волосся ссавців, ороговіння покрівців. Шкура людини. Шкурні залози та їх функції.

Кістяк. Типи кістяків (внутрішній і зовнішній). Рудименти кістяка у хордових. Порівняння кістяків риби, амфібії, рептилій, птахів і ссавців. Кістяк людини. Розвиток кісток із хрящів та з'єднальної тканини.

Кровеносна система. Розвиток кровеносної системи з рептилів первісної дугляви тіла. Залежність положення серця від положення органів дихання. Незамкнута й замкнута кровеносна система. Порівняння серця риби, амфібії, рептилій, птахів і ссавців. Зміна в кровеносній системі при переході від зябрового дихання до легеньового. Кровеносна система людини. Формовні елементи крові, утворення й функції їх.

Органи травлення. Харчові річовини. Суть процесу травлення. Ферменти. Внутрішньо-кліткове травлення в найпростіших багатокліткових тварин. Ферментове травлення у вищих форм. Стравохідна дуглява у гидри й коралового полипу. Шлунково-сосудіста система в плескатиx черваків. Утворення другої дугляви (полости) тіла й кишкового каналу. Стравохідний канал дощового червака й таракана або жука. Відокремлення відділів стравохідного каналу й розвиток додаткових органів. Пристосовання стравохідного каналу й додаткових органів до їжі й особливостей життя ссавців. Стравохідний канал людини й процеси травлення.

Органи дихання. Суть процесу дихання. Дифузове дихання в нижчих тварин і, як підсобне, у вищих. Появлення спеціальних органів дихання рівнобіжно з набуттям твердої покрівлі. Місцеве висунення поверхні вперед у водяних тварин і втягнення в себе у наземних тварин (захист од висихання). Зябри кільчатих черваків, ракоподібних, скойки й водяних тварин, хребетних. Легені у хребетних, їх походження з плавальної бульки (пузиря) риб та повільне ускладнення їх. Трахеї комах. Легені людини. Дихальні рухи. Утворення теплоти в наслідках дихання. Регулювання теплоти в тілі.

Органи виділення. Значіння процесу розпаду річовин і виділення. Вакуоли, що пульсують, у найпростіших. Відсутність окремих органів виділення у двохшарових (дво-

слойових) тварин. Будова нирки. Мочовий апарат у людини.

Нервова система. Дразливість протоплазми, як первісна ознака живої матерії. Підвищення цієї ознаки в певних групах кліток. Утворення нервової системи. Зв'язок нервової системи з органами чуття та з органами руху. Дифузова нервова система у простих (безкишкових). Нервова система в кільчатих черв'яків і комах. Нервова система у хребетних. Порівняльний розвиток частин головного мозку у хребетних. Мозок людини. Функції спинного й головного мозку.

Органи чуття. Органи дотику, нюху, смаку, слуху й рівноваги та зору в людини.

Полова система. Розмноження найпростіших тварин. Відокремлення половых кліток у колоніальних жгутоносців. Полові залози й протоки у багатокліткових. Будова половых кліток—яйця й живчику. Розвиток і визрівання їх (закон постійності числа хромозом). Запліднення. Порівняння з кон'югацією в найпростіших. Партеногенез. Хомозоми, що носять в собі спадковість. Значіння редукційного ділення й запліднення. Розвиток яйця. Роздрібнення й початок розвитку. Розвиток зародкових листків і органи, що з них розвиваються. Простий розвиток і метаморфоз. Живонародження. Безполе розмноження через ділення й пуп'яшки. Чергування поколінь.

Анатомічно фізіологічний огляд рослин. Слизьки. Їх розвиток. Сукупність всіх функцій в тілі миксамеби й плазмодія. Дріблянки. Синьо-зелені дріблянки. Бактерії. Шумування й розпад, що викликають їх бактерії. Бактерії, що нитрифікують. Патогенові бактерії та їх діяльність. Токсини. Способи захисту харчових продуктів і людини від шкідливого впливу діяльності бактерій. Відтворення й розмноження. Відтворення у слиз'яків і бактерій (безполе й полове). Водорослини. Поживлення в однокліткових водорослин. Засвоєння вуглеводеня. Прихід води й мінеральних речовин. Ускладнення в будові тіла водорослин, починаючи з ниточок до бурих водорослин з найскладнішою конструкцією. Полове відтворення у водорослин. Гриби. Особливості їх будови. Дріжчі й спиртове шумування. Симбіоз у лишайів. Мохи й рослини, що подібні до папороти. Будова тіла в мохів та папороти в безполому й половому поколінні. Більше ксерофільний характер безполого покоління. Квіткові рослини. Розділення їх вегетативного тіла на три основних органи, як наслідок їх пристосовання до наземного життя. Засвоєння вуглеводеня вищими рослинами. Пристосовання зовнішньої форми й внутрішньої будови листя до цієї функції. Засвоєння азоту. Втягування води й елемен-

тів попiлу. Тканини корiння, що всякують соки. Прихiд мiнеральних рiчовин в корiннєвi волоски. Метод штучних культур. Виборча здiбнiсть рослин. Випаровування води рослинами. Пристосовання, що регулюють цей процес. Особливостi будови ксефо- i гiгрофитiв. Рух рiчовин у рослинах. Сосудо-волоконнянi пучки, iх складнi частини i елементи. Теча поживних рiчовин, що пiдiймається вгору i спадає вниз. Рух води i попiляних рiчовин, що в нiй розчиненi. Механiчнi завдання стебла i кореню. Заховання запасiв поживних рiчовин. Тканини, що скупчують запаси. Перетворення рiчовин при проростаннi насiння, бульбiв та цибулин. Дихання рослин. Звiльнення енергiї при руйнацiї органiчних рiчовин у рослині. Зрiст рослини i рухи, що при цьому спостерiгаються (тропизми). Розвиток i будова сем'ябруньки i пилку. Заплiднення i розвиток насiння в голосiм'яних, глицєвих та покритосiм'яних рослин. Вiдсутнiсть необхідности водного оточення для заплiднення глицєвих рослин. Цiлковите зникнення полового поколiння в покритосiм'яних рослин. Еволюцiя рослин в зв'язку з переходом iх до наземного життя. Рiжниця в нащадках при безполому i половому вiдтворенню.

Еволюцiя органiчної царини i теорiї вiдродоутворення. Поняття про iндивiд i колонiю. Вiдрiдь. Умови, що потрiбнi до причислення осiб до одного вiдроду (кревнiсть, схожiсть). Пiдроздiли вiдроду. Рiд i вищi систематичнi групи.

Доцiльнiсть у будовi i в життєвих виявленнях органiзмiв, як загальна iх властивiсть. Приклади доцiльностi в будовi органiзмiв обрямленi порозни в стiнках, що проводять воду елементiв, вустоньки; розмiщення механiчної тканини в рiжних органах рослин вiдповiдно до механiчних завдань кожного з них; будова кiсток у тварин; волоски рiжних призначень у рослин; блимальний епителiй у тварин; пластинчата форма листка, як найбільш вигiдна для втягування вуглеквасу i соняшного промiння та вiдхилення вiд цiєї форми в зв'язку з умовами iснування; вiдведення дощової води листями до кореня; змiни, що спостерiгаються в офарбованню i смакових властивостях насiнника соковитих плодiв пiдчас поспiвання з метою iх росповсюдження; пристосовання плодiв i насiння до росповсюдження за допомогою вiтру i тварин; будова людського ока (або Кортiєвого органу); кiнчини крота або ведмiдки; порожнi кiстки i легеньовi мiшки у птахiв; офарбовання комах, що має на метi захищати, застерiгати i переймати або пiдлажуватися до потрiбних кольорiв, а також i инших тварин (сезонове i полярне офарбовання, прозорiсть морських безхребетних тварин, офарбовання риб). Громадськi комахи; бджоли (економiя

матер'ялу при будівлі щільника); з'явища симбіозу (рак-самітник, актинія й Nereis); пристосовання до розмноження й до зміни хазяїв у паразитів (наприклад, у Mastoglossum); виявлення інстинкту материнства (турботи про нащадків) в одиноких ос, наїзників і инше. Еволюційна теорія. Поняття про теорію поступового розвитку органічної царини й головніші факти (переважно з числа приступних для спостережень), що виправдують цю теорію, з області порівняльної морфології, палеонтології й ембріології. Спадковість і відмінність, як фактори, що на них базується процес виникнення відродів і еволюція. Спроби з'ясувати явища спадковості (Дарвін, Вейсман). Виявлення відмінності, що суть спадковими й не спадковими. Перехресчування різних форм. Властивості мішанини. Домінування ознак. Закон Менделя. Гібриди. Відродові гібриди. Теорії відродоутворення. Наука Лямарка й Дарвіна. Походження порід свійських тварин та сортів культурних рослин. Штучний добір. Боротьба за існування й природній добір. Виникнення нових форм шляхом перехресчування. Мутаційна теорія Ге де-Фриза.

Б. Нежива природа.

Життя неживої природи вивчається в установах соціального виховання не в тій розмежності, як це було в старій школі: тут немає місця окремим предметам—фізиці, хімії, метеорології, астрономії, тут явища й предмети природи розглядаються разом з різних боків: з фізичної й хімічної й т. и. Все навчання так щільно зв'язується з життям людей та природи, що систематичних лекцій з фізики й хімії немає, тут вивчаються справжні явища, а не словесні їх описування, а ще й до того—протягом усіх сьоми років, а не в певні якісь роки, як це було раніше. На першому плані тут ставляться запити, інтереси дітей, життя, що нас оточує, у всій своїй суцільності, а не система й метод, як це було в старій школі.

Для педагога старого покоління здається неможливим вивчати ці предмети без системи, але той, хто шукає від дітей розуміння, а не слів, мусить погодитися, що відомості з життя природи треба подавати в той час, як у дітей виявляється до цього великий інтерес і коли вони найкраще можуть добирати ці відомості. Такі відомості з природи дають хоч і не систематизований, але цікавий для дитини матер'ял, а в цьому заховується запорука успіхів навчання.

У дитини здебільшого дуже рано помічається інтерес до явищ природи; характер цього інтереса здебільшого залежить од зовнішнього оточення і місця мешкання: один цікавиться рослинами й тваринами, другий—будує млина на річці або флюгер для вітру, третій—любить пускати дзиґу, змія або будує греблю на струмочкові, одно слово, дитину приваблює акція сил природи, і в завдання диточої установи входить не руйнувати природний світ дитини, а будувати роботу на тому, що цікавить дитину, і пояснювати ті явища, що приваблюють дитину. З другого боку, диточа установа повинна допомогти дітям звернути увагу на такі явища природи, що в силу звички до них або через незначну їх видатність не зупиняють на собі уваги дитини, як, наприклад, де-які метеорологічні та астрономічні явища,—і врешті—школа повинна допомогти дітям зрозуміти залежність явища від того чи іншого фактора, з'ясувати причинний зв'язок явищ.

Підростаючи, діти починають цікавитися тим, що звано „технікою“,—і тут керовникові треба буде уміло використати питання, що їх становить саме життя або учні. На цих запитаннях та інтересах дітей керовник повинен дати відомости з фізики, хімії, метеорології й астрономії шляхом їх дослідження чи спостереження, і взагалі самодіяльності дітей.

Далі даються поради, як дати дітям той мінімум знань з фізики й споріднених до неї наук, що тут же накреслюємо в програмах.

Ф і з и к а

для дітей 12—13 літ.

Фізика не повинна бути окремим учебним предметом. Розум дитини цього віку ще не здібний до абстрагування і тому тут дитину можна тільки увести в коло розуміння фізичних явищ шляхом спостереження природи та життя, що дитину оточує. Тут не місце для абстракції, узагальнення та строгої наукової термінології; тут можливе вивчення фактів ще не зведених у якусь певну систему, а взятих зі справжнього й звичайного життя, і на них дитина мусить не тільки познайомитися, але й привикнути до основних понять і до пояснення життя, що нас оточує. Наше повсякчасне життя в місті чи на селі дає багато випадків подати дітям де-які основні відомости з фізики на перших роках навчання без усякої штучности, а користуючися що-разу

якоюсь нагодою, або задовольняючи допитливість дітей. Правда, коло цих знаннів на перших кроках може бути дуже обмеженим і поширюється тільки на дальших ступнях соціального виховання але на звичайних явищах найкраще можна розвинути діточу допитливість у свідому робочу думку.

Освітлення звичайних явищ життя дає багатий матеріал для думання дитини і від вихователя залежить використати вповні цю величезну галузь знання.

Так, наприклад, поняття про силу дістаємо ми несвідомо зі щоденного досвіду. Керовник при всякій нагоді хай зупиняє увагу своїх вихованців на цьому основному понятті. Силу м'язів можна одмити як при підніманню ваги людиною, так і тоді, як кусаємо цукор, їдемо самокаткою, або як перевозимо кіньми яку-сь вагу, чи приводимо ними в рух молотілку, або піднімаємо на ноги коняку, як вона встає з землі. На силу вітру можна звернути увагу дітей не тільки спостерігаючи, як меле вітряк, пливе човен з вітрилом, качаються дерева, але й тоді, як птахи літають у вітер, як діти пускають змія, як їдемо самокатом проти вітру, коли нахиляємося до руля, щоб збороти силу вітру проти нас. Особливо багато випадків дає сила ваги: треба лише згадати гирі звичайного годинника або про те, як сунеться сніг з даху та як падає дерево, що схилилося в балку, й т. и. й т. и., не говорячи вже про водяний млин, молот коваля та інші звичайні приклади.

Друге основне поняття—загальну властивість тіл—інерцію спостерігаємо на кожному кроці нашого життя. Не будемо зупинятися детально на звичайних прикладах з підручників по фізиці (струшування чорнила з пера райтовою зупинкою ручки; струшування дощових краплин або пиляки з нашої одежі; коли коні, злякавшись чогось, рвуть в один бік, санки перекидаються в другій; коли коні раптово рвонуть важку повозку, посторонки рвуться; в тиху погоду дим відстає від паровозу), вкажемо на декілька інших випадків, що трапляються в житті дітей: коли дитина біжить і спіткнеться об корінь дерева, якого вона раніше не примітила, то вона впаде наперед; дітям трудно піймати свого товариша, коли він раптово міняє свій напрямок, бо вони, не знаючи, куди товариш їхній зверне, якийсь час біжать в дотеперішньому напрямкові; щоб переплигнути через рівчак, треба бігти з-розгону, щоб скористувати інерцією свого тіла; по інерції їде хлопець на коньках після розгону.

Крім цього, треба показати дітям також випадки, коли користуються інерцією для знищення руху. Так, бики моста роблять масивні, щоб вони своєю нерухомістю видержали

двигіння, коли хтось або щось по йому рушає; з тою ж метою ковадло в кузні робиться значно важче за молот, щоб не витрачати сили на вбивання ковадла в землю, а лише на кування якоїсь речі; щоб прибити дошку якогось пристосу до стовпця, вбитого в землю, ми беремо не великий молот, а маленький молоток, але щоб забити в землю якогось стовпця, ми вбиваємо його великим молотом. В першому випадкові ми використовуємо інерцію вбитого в землю стовпця, а в другім — інерцію молота.

З других понять механіки на цій ступені треба підкреслити поняття про швидкість, як дороги, пройденої в певну ділянку часу, напр., окремою дитиною, коли вона йде з дому до школи, або всього класу з школи на кінцевий пункт прогулянки. Щоразу треба рахувати, чи багато пройдено в такому разі за годину.

Застосовання підоймів дає широкий простір для висвітлення дітям, як ми й природа користуємося для збільшення малого тиснення (малої сили) за допомогою більшого плеча. Крім звичайних книжкових прикладів, як тачка, ножиці, лом, обценьки, весла, руки, щелепа, колодязний журавель, шлагбаум, — не слід забувати про багато інших прикладів з хатнього вжитку: клямка з дверей, рогац для горшків, лопата, кігті в kota, кленні в рака, звичайна мітла, дверці вентилятора в горі пічки, які відтягаємо мотузком, й т. и. й т. и.

На лопаті, напр., діти легко розбираються, де треба вибрати лівою рукою точку підпори, щоб з меншим зусиллям утримати лопату з землею.

Зупинемо ще увагу на тисненні. При всякому слушному випадкові, треба одмічати дітям, що тиснення залежить не тільки од величини тієї сили, що тисне, але й від тієї поверхні, на яку ця сила розподіляється: тиснення менше, що більша поверхня, яка дістає це тиснення. Отже, гострий ніж легко врізається в хліб, гостра голка легко пронизує матерію, людина на лижвах не продавлює снігу, вага будинку розподіляється на ширшому фундаментові; сводки в селянських будівлях ставляться з товстих дрючків; тиснення потягу розподіляється системою шпал на велику поверхню; щоб легше було подолати опір води, ніс у човна загострюють; маятник стінного годинника також легко розсікає повітря, бо він також загострений; тим же користуються діти, коли роблять собі стріли.

Коли буде можливо, треба довести дітей до урозуміння стійкості тіл при низькому положенню центру ваги, в широкій основі предмету: люди падають легше за чотириногих; коли вантажать віз, то важкі речі кладуть наспід, а

легкі зверху; качка коливається, коли ходить; щоб дати опір, як хтось нападає на нас, ми відставляємо ногу назад.

Для розмов про зчеплення, волосність, щільність тіл у житті також багато знаходимо випадків. Коли ми витираємо обличчя або руки рушником, ми зовсім не замислюємося над тим, чому ми не витираємося вощанкою або шовковим рушником, а користуємося полотном.

Отже не можна проходити мимо таких фактів, і керовникові життям дітей треба зупиняти їх увагу на ролі волосности в данім разі.

Поговоривши з дітьми про підняття рідини по гнотові, по щілинам цукру, цегли, треба детально зупинитися на піднятті води зі спідніх шарів ґрунту в горішні в наслідках волосности: в щільному ґрунті щілини або скалубини всередині ґрунту менші, і тому тут дужче виявляється чинність волосности, тут, значить, ґрунт висихає дужче, бо вохкість, що піднімається на поверхню землі, випарюється в повітрі.

Отже щільний ґрунт тому то дужче й глибше висихає, ніж ґрунт пухкий. Для того, щоб зберігти в ґрунті вохкість, зменшують витрату внутрішньої вохкості через випарювання її з поверхні землі; для цього розпушують верхній шар землі, щоб порушити суцільність волосних ходів у землі, закрити їх і тим зберігти вохкість для споживку корінням рослин. Навпаки, після сівби, щоб насіння краще проростало, ґрунт прикачують і роблять його щільнішим, щоб вохкість дужче йшла б знизу до насіння. На зчепленню тіл ґрунтується фільтрування рідин. Чинність фільтру полягає в тому, що тверді частки, які знаходяться в рідині, повинні проходити внутрі фільтру довгою дорогою; отже частки ці так тісно тичуться до часток фільтру, що прилипають до нього, хоч через щілини фільтру ці частки проходять цілком вільно.

Оце й є той зразковий цикл знаннів із загального відділу фізики, що на перших роках навчання керовник зможе додати до загальної суми знаннів своїх учнів, не виділяючи для цього окремих спеціальних лекцій, а користуючися нагодою.

Теплові явища тісно звязані з нашим повсякчасним життям, і тому вони повинні знайти місце в крайньому разі з дітьми 12—13 літ, бодай в своїх головних рисах.

Тут ми по-перше маємо діло з розповсюдженням тепла, цеб-то з теплопровідністю та промінюванням. Наші каструлі, самовари, казани робляться з добрих провідників тепла, з металів, щоб налита в ніх рідина скоріше нагрівалася; держак кочерги, праски (утюга) каструлі й ин-

шого посуду часто роблять з дерева, бо воно пагано проводить тепло. Через велику теплопровідність металів нам здаються вони холоднішими, ніж інші речі, бо метали легко відтягають тепло з нашої руки; а в морозний день вохка рука навіть примерзає до металової ручки в той час, як до дерев'яних дверей ми можемо торкатися без усякої шкоди для руки. Зімою мимоволі доведеться говорити про ролю повітря між рамами в вікні і між волосинками в хутрі (треба буде тут-же пояснити, що саме хутро не гріє, а воно тільки не дає витрачати тепло). Погану теплопровідність води відзначаємо в тім, що в озерах та річках замерзають тільки верхні шари води. Можна, розуміється, поставити вправу з нагріванням води в самоварі, запаливши вугілля не знизу, а зверху: тоді вода зверху закипить, а внизу лишиться холодною. Перенос тепла нагрітими газами влучно трактувати, коли топимо піч, або коли свіtimo газову лампу. Тут можна торкнутися повного згорання палива, ролі піддувала й призначення труби для тяги в печі, а також шкла в лампі та труби в самоварі. Правда, повне згорання маємо лише тоді, коли з труби майже не видно диму, а помічаємо безцвітний продукт горіння, але цього досягти не легко. Чорний дим з труби вказує на малий доступ повітря через піддувало, хоч лишок його в початку топки, коли дрова ще не розгорілися, також дає багато диму. Тут же можна вказати, що в тиху погоду дим стелеться по землі в тім разі, коли в повітрі багато водяного пару: незгорілі частки вугілля втягають у себе водяний пар, стають від цього важчими й дим спадає вниз. Це явище може частково показувати на наближення, сирієї погоди.

На цьому ступневі можна говорити про значіння снігового покрову, як поганого провідника тепла: він не дає ґрунтові дуже охолоджуватися й швидко нагріватися й запобігає різким перемінам температури, що дуже шкідливо впливає на озимі засіви. Промінювання легко спостерігати коло нагрітої пічки, коло лампи, як вона горить, біля стіни, розпаленої сонцем, або біля розпеченої кочерги.

Промінюванням тепла пояснюється охолодження землі в безхмару ніч.

В день земля, так як і в ночі, губить тепло через промінювання, але ця витрина з брибутком поповнюється доступом тепла од сонця; в ночі цього доступу тепла немає і земна поверхня охолоджується.

Охолодження не значно зменьшується, як небо вкрито хмарами, бо тоді тепло відбивається ними назад на землю. Тому то при безхмарому небі ночі бувають особливо холодні,

тому ж таки весною, коли небо вкрито хмарами, не можна ждати ранішніх морозів.

Коли порівнювати цегляні печі з залізними (що переносяться), легко підійти до теплоємкості, як до скупчення запасу тепла: в залізних печах невелика теплоємкість, вони мало запасують тепла й тому нездатні підтримувати тепло в кімнаті після того, як перестати палити.

Докладніше розбирати питання про промінювання й теплоємкість краще тоді, коли діти вже провадитимуть самостійно нескладні роботи—спостереження.

Велику роль в нашому житті відіграє холод од випаровування й на ньому треба спинитися за перших років навчання. Просте спостереження свідчить про те, що коли є вітер, то стає холодніше, бо збільшується випаровування з поверхні нашого тіла; від білизни, що промокла, стає холодніше через те саме, й коли є протяг, то ми застужуємося. З огляду на те, що вода швидко випаровується, мокра білизна швидче висихає на вітрі, бо вохке повітря коло поверхні білизни за вітром стає сухішим й забирає з білизни нову частину вохкості. Через те саме навіть душною години ми відчуваємо холод, коли виходимо з води після купання.

Розширення тіл від теплоти можемо пояснити, коли трісне склянка від окропу, або коли лускає залізна пічка, коли починає вистигати. При нагоді можна показати, як накладають залізний обід на дерев'яне колесо; коли нема поблизу залізничного шляху, щоб показати просвіти на стиках по-між рейками для їх розширення, то всюди найдуться телеграфні проводи. Корисно, гуляючи, звернути увагу на те, що дріт не натягається туго для того, аби він не порвався взімку, прохолонувши; літом дріт звисає,—це легко спостерігати одного й того ж літнього жаркого дня, коли помітно ріжницю в звисанні ранком й коло другої години дня.

Решти з відділів фізики, с. т. звук, світло, електрику, не можна розглядати з дітьми цього віку в більшому розмірі, бо з'явища ці надто складні, але й тут знайдеться багато матер'ялу, що його можна використати на цьому ступні.

Спостерігаючи здалеку дроворуба легко помітити, що звук від сокири залізняється, відгукується після руху самої сокири, с. т. звук помітно швидко розповсюджується. Те саме можуть самі діти перевірити, коли хтось із них ударить палицею по тинові, а другі спостерігають здалеку рухання палиці й долітання звуку від удару по тинові. Можна спинитися на відбиванні звуку в формі луни, спостерігати однакову швидкість різних звуків, коли доведеться слухати здалеку оркестра. Проте, що дзвін хитається, коли він

дзвонить, можна довідатися, коли наближати до нього руку, або повісити на нитці шкляну намистину.

Прямолінійне розповсюдження світла потують на світорозділі тіні від втулки на вікні, коли роздивляються цю тінь на підвіконню або на сліді світла в повітрі, що повно пороку, а також на промінях тні від хмари, коли заходить сонце, коли в повітрі багато пороку й водяної пари. Провадячи такі спостереження, діти знатимуть основне твердження, що в одноманітному оточенню світло розповсюджується прямолінійно. Відбиток світла вони спостерігають, пускаючи світляного зайчика: тут досить вияснити дітям, що люстро (дзеркало) відкидає світло певним чином, в певному напрямкові, а не на всі боки, як од шкляної посрібленої кулі оздоблення на будинках або в садах) або не так, як розкидається соняшне світло на всі боки від позолоченої церковної бані. Практично майже всі діти знайомі з палючим шклом. Треба тільки підкреслити, що вигнуте скло збирає проміння, угнуте ж скло, приміром скло для окулярів, не збирає проміння. Коли б довелося дітям побачити світло від ліхтаря самокатки й самого ліхтаря можна було побачити зблизька (так само, як і автомобільний та ліхтар паровика), то треба зазначити, що угнуте люстро (с. т. рефлектор) відкидає проміння світла в один бік й не дає їм розходитися на всі боки.

Спостерігаючи щезання шпиль в колесі, як воно швидко крутиться, або безперервний вогнений слід від скалки, як її швидко рухати, не можна не сказати про довготривалість зорового відчуття.

Доведеться в цьому віці познайомити дітей з компасом, як із приладдям для визначення напрямку частин світу. Що до так званої статичної електрики, то в цій галузі діти, розуміється, злибаються з електризацією від тертя при розчісуванні ебонітовим гребінцем чистого волосся на голові зімового вечора, коли легко спостерігати іскри коло гребінця. На третьому або четвертому році можна роздивлятися з дітьми, як зроблено електричний дзвоник та гальванічний елемент. Тут не треба входити в деталі, це будуть просто перші кроки в розгляданні машин, треба лише привчити дітей орієнтуватися, чому й як ділає певне приладдя; розглядаючи гальванічний елемент, треба спинити увагу учнів тільки на складових його частинах.

Такий зразковий цикл відомостів в галузі фізики, розуміється, не вичерпує всього, що можна передати учням протягом перших років навчання і цим циклом намічається тільки той напрямок, що в ньому треба вести ознайомлення з підвалинами фізики. Дуже важливо уникати штучності

на цьому ступні; керовникові треба брати матер'ял перш за все (може й виключно) з життя, що оточує дітей і найдеться в дітей повітряний пістоль, хоча б його вони й самі зробили з гусячого пера, треба відзначити на ньому велику здібність повітря до стискування; користуючись лішкою-або чайником, треба зазначити про однакові рівні рідини в цих й взагалі в посуді, що звється сполученим; у місті можна в сферу роботи взяти й водопровода.

Чимало питань, що про їх вище згадувано, можна роздивлятися тільки підчас прогулянок або екскурсій: так, прим., не доцільно говорити про масивні підпори мосту, не показавши їх в натурі (в такому випадку потрібно показати разом з тим і звичайного дерев'яного моста); так само й про звисання дроту, про силу вітру, що рухає крила вітряка, про дерево, що нахилилося над яром, і т. д.,—можна говорити про ці явища, спостерігаючи їх.

Окрім ознайомлення з підвалинами фізики з боку якості, на першому ступневі треба вести й вимірювання кількості, що приступні для цього віку. Тут не можна обійтися без визначення ваги й просторності. Провадячи всякі вимірювання, разом з російськими мірами треба вводити й метричні, але поволі переходити до користування тільки метричними мірами, при чому дбати про те, щоб діти ясно уявляли те, що вони звуть далечиною або вагою,—це буде тоді, коли повторювати вимірювання й порівнювати з російськими мірами, коли діти звикли до цих мір удома. Тоді тільки вони добре знатимуть розміри тих нечислених метричних мір, з якими треба познайомитися на перших порах. Спочатку можна вживати сантиметра, потім ввести метр, грам, кілограм, і тільки згодом (прим., на 4-му році навчання) додавати міліметр, кілометр і літр. На цьому ступні ніяк не можна навчати дітей мір, що мало вживаються, і взагалі від цього треба утримуватися, поки не буде справжньої потреби в цих мірах.

Окрім звичайних вправ для засвоєння метричних мір, прим., вимірювання росту дітей, довжини олівця і т. ин., велику користь для цього має виготовлення паперових метрових смужок з поділом на сантиметри й грамової ріжноваги. Коли під руками нема міліметрового паперу, то такі смужки легко виготовити, копіюючи таким чином. До краю стола вповдовш закріплюється в той або инший спосіб сантиметровая лінійка або паперова смужка з таким поділом. Береться дерев'яна планка (або палиця) не менш, як два аршини завдовжки; до одного кінця прикріплено збоку олівця накладною планкою або прикручують; до другого кінця планки вбивають гостричка так, щоб він висту-

пав у той бік, куди повернуто кінець оливця, що пише. Один з тих, хто працює, переставляє гострячка з одного поділу зразкової мір і на другий, а другий креслить при цьому на чистій смузі паперу невеликі дуги (сантим. завдовжки). Для того, щоб ці риси були рівними на смузі, що виготовляється, креслять попередю просту лінію, рівнобіжну до краю смуги, яка є межою майбутніх рисок; для п'ятих, десятих рисок добре б заготувати такі самі межі трохи далі від краю смуги.

Робота ця йде дуже швидко й дає добрі наслідки, а коли в більшості дітей є такі смуги, то спільна робота не тільки оживлюється, але діти легше пам'ятають розміри сант. й метра.

Для виготовлення грамової ріжноти треба мати невелику вагу на зразок ручної аптекарської, Роберваля, або іншої, з невеликою дотикливістю; коли цього немає, то разом з дітьми треба виготовити вагу з прутків для плетіння, що буде за коромисло, та шматків затичок для того щоб підвішувати саме коромисло й шальки; для цього крізь затички, настромлені на кінці й середину прутка, треба перепустити шматки дротини, загнувши їх гачками для шальок, а їх зробити з картону, надавши йому форму квадрату. Для підвішування коромисла крізь затичку на середині прутка замість дротини краще перепустити гострячка або голку, перпендикулярно до довжини прутка.

Дужку, що охоплює цю голку, роблять також із м'якої дротини. Гирьки в 1, 2 й більше грамів роблять із листової бляхи, картону або з листового глиня: зважують прямокутну смугу металу й вираховують—скільки відрізати від неї для того, щоб виготовити гирьку. Остаточну підганяють ножицями. Кут готової гирьки відгинають угору, аби зручніше було брати її руками.

Для того, щоб познайомити дітей з кубичними мірами, треба, щоб вони виготовили мензурку з пробирки (або круглої пляшечки). Для цього наклеюють зверху мензурки, що її виготовляють, смугу паперу й одважують у цій посудині певну кількість грамів води або дрібного піску; визначивши поділ цифрами, паперову смугу покривають політурою (краще, коли це зробити не квачем, а пульверизатором). Користуючись із виготовленої таким чином мензурки, визначають обсяг тіла, що має неправильну форму, прим., шмат каменя. Коли діти до цього вже навчилися паяти, дуже добре б було, аби разом з ними зробити з білої бляхи літр, що має форму куба.

Коли тому сприяє техніка, то вивчення життя великого міста знайомить з фізичними явищами майже в усьому

їх обсягові; в містечках же, що знаходяться далеко від центрів, в цьому відношенню меншу роботу можна провадити; тут мимоволі доводиться будувати значну частину фізичних знань на лабораторних заняттях.

Одвідуючи підприємства або установи, діти починають цікавитися всякими предметами й явищами і керownik тут же на місці дає загальне пояснення, лишаючи деталі й повне обґрунтування питань, що виникли в процесі ознайомлення, для дальшого розроблення на той час, коли учні зможуть цілком збагнути питання, що їх цікавить, як щось уже знайоме й приналежне для них.

За такого підходу до інформацій про фізичні явища не зачіпатимуть де-яких питань старого курсу фізики: їх поминуть, бо вони не зв'язані з життям, а значить малоцінні, про них учні довідаються в профшколі.

Що до вибору матеріялу, на якому керownik міг би з'ясувати відомости з фізики, то в найневигідніших умовах перебувають сільські школи, бо вони знаходяться далеко від великих міст; але й тут треба використати все, що дає життя, й тим закласти початок умінню орієнтуватися в щоскладніших технічних установках. Приміром, візьмо кузню, звичайне підприємство. Тут насамперед кидається в вічі горен і міх. Починають знайомитися з тим, як улаштовано міх, вияснюють роллю тиснення повітря, коли відкривають помпу, що втягує, призначення ваги на міхові, аби була рівномірна струя, що робиться за допомогою стискання повітря; роблять схему підоймів, що пускають міх, вимірюють їхні плечі для дальших підрахунків; потім стежать за нагріванням криці в горні: колір її міняється; зазначаючи підвищення температури, приближну кількість ступнів відмічають зараз же, а питання про вимірювання високих температур одкладається до занять у класі. Нарешті, коваль витягає з горна крицю для того, аби її обробити на ковадлі: вона нагрілася до світіння, на невеликій далечині вона випускає тепло, але очевидно тепла горна не досить для того, щоб нагрівся весь шматок, не дивлячись на те, що метал гарно перепускає тепло; тут виникає питання про перепускання тепла; його розбірають у школі. Починається кування металу; учні стежать за тим, якої пластичности набув метал, коли його нагріто. Одковане ковалем зубило тут же загартовується й отпускається; криця стає ще твердішою: нею можна рубати інші метали. Потім спостерігають розширення нагрітого ободу та його скорочення після охолодження на дерев'яному ободі. Опріч того вимірюють плечі підойми в ковальських обценьках, довідуються про вагу молота й ковадла, прикидають приблизно височінь

падання молота на той метал, що обробляють. Врешті кузня дає такий матеріал: ряд підоймів, тиснення повітря, стислість газів, температуру та її вимірювання, розширення тіл від нагрівання, теплоємність, перепускання тепла, теплопромінювання, пластичність нагрітого металу, твердість після гартування, підрахунок роботи коваля молотом; а коли спробувати кувати холодний метал, то легко переконуються, обмацавши, що механічна робота перетворюється на теплоту.

По селах здебільшого знайдеться телефонне уставлення й грамофон; в найближчій залізничній станції—телеграфний апарат; отже де-яку частину науки про електрику й звук можна роздивлятися на пристосованнях фізики. У млині можна зустріти ряд простих машин, перетворення однієї енергії на другу; між иншим—перетворення механічної роботи на теплоту, коли нагріваються жорна; грубий малюнок будови рідини, коли спостерігати, як пливе зерно, й багато иншого.

З центробіжною силою в селі можна знайомитися на сепараторі, медогонці, віялці й сортировці. Плавання тіл роздивляється, коли їздять човном та купаються; капілярні явища розглядають на рослинах та ґнотах. Розкладення сил легко знайти на всяких будівлях: кроквах, підкосах мостів, крилах вітряка, арках великих будівель, коли одна залізнична рейка піднімається над другою на повороті залізниці (робиться це для того, аби рівночинна сила ваги вагону і його центробіжна сили була перпендикулярною до площі, щоб вона притискала вагон до рейок, а не давала би бокового тиснення).

Таким чином і сільське життя дає багато ілюстрацій до багатьох основних питань фізики; решту питань доведеться пройти на лабораторних заняттях, розбірати в розмовах, налагодивши, як слід, досвіди.

По невеличких містах до згаданих установлень та підприємств прилучається водотяг (водяний насос), водяне опалювання, слюсарня, іноді невеликий механічний завод, майстерня, де нікелюють, кіно, може маленька електрична станція. В слюсарні можна знайти ножиці з підоймами, що вживають для розрізування грубого металу, гніт для тиснення, центробіжний вентилятор при переносному горні, станок для свердління й багато иншого; на станку для сверління, приміром, наочно виявляється сила сцеплення в способах закріплення свердла й розвиток тепла через тертя при роботі свердла; тут же в слюсарні часто використовують розширення тіл, коли нагрівають, щоб закріпити одну частину на другу, надіваючи нагріту частину на холодну. В майстерні нікелювання учні познайомляться з підвалинами здавлювання

металу за допомогою електрики; в телеграфній майстерні роздивляться апарат, що його розкладуть на частини, а на маленькій електричній станції познайомляться не тільки з тепловим двигуном, динамо-машиною, але й з усякими перетвореннями енергії: теплової на електричну, електричної на енергію світла й теплову.

Велике місто дає опріч вищезгаданого ще грандіозні й могутні будівлі, як водопровод, трамвай, усякі майстерні; паровозні, автомобільні, авіаційні, електрична станція, механічний завод, ливарня, завод штучного льоду, метеорологічна станція та ін.

Детальний розгляд того, чого навчає те чи інше підприємство не входить в оцей програм, через це обмежимося одним прикладом: автомайстернею.

Тут насамперед находимо двигуна внутрішнього згорання, розкладеного на частини. Знайомлячи учнів з тим, як збудовано цього двигуна, звертають увагу на те, чим він одмітний од парового двигуна: робочий циліндр тут одкрито з одного боку, бо вибухова суміш ділає тільки з одного боку шпинделя, а в паровій машині пара гнітить на шпиндель то з одного, то з другого боку.

Росподіляється суміш двома клапанами: для впускання й випускання. Роздивляючися шпиндель двигуна, звертають увагу на пружинясті кільця, що не пропускають газів з середини й гаразд охороняють шпиндель від заїдання, коли б мотор перегрівся й шпиндель в циліндрові дуже розширився б. Робота мотора звязана з правильним функціонуванням карбюратора, магнето й радіатора. Карбюратор є сполученими посудинами. Бензин вливається в карбюратор дуже часто самобігом із баку, що міститься над карбюратором під подушкою для шофера: отже та сама система, що й у водопроводі. В других авто бак з бензином міститься нижче від карбюратора ззаду авто: тоді стиснуте повітря, що його наганяють у бак поверх бензину, гонить бензин у карбюратор. Коли мотор працює, то, обмацуючи, можна відчутти, що карбюратор охолоджується від випарювання бензину. Магнето—це індукційне приладдя. В деяких авто є ще динамо-машина й акумулятор для освітлення й сигналів. Робота радіатора часто викликається рухом нагрітої води—термосіфонне охолодження; в інших випадках вода переганяється в сорочку мотора з радіатора спеціальною помпою. Змащування мотора провадиться також помпою або діланням центробіжної сили. Передавання рухів валу мотора провадиться механізмом сцеплювання. Його треба детально роздивитися тоді, коли його розібрано, а також, коли він працює, рушаючи з місця. Один із таких механізмів—це два зрізаних

конуси, що їх обтягнуто шкірою, вони щільно входять один у другий. Треба стежити, як шофер надушує ногою ка педаль від конуса, сцеплення, ставить підйому на швидність. помалу пускає педаль від конуса, тоді коничні поверхні зближуються від пружини й сцеплення часток вистачає, аби велика сила мотору передалася до коліс. Той самий принцип сцеплення частин, що близько торкаються одна до другої, покладено і в сцеплюванні дисків.

Вивчення будови авто в решті деталей зачіпає й багато інших питань фізики. З матер'ялу, що його показано вище, видно, що в автомобільній майстерні можна побачити сполучені посудини, всякі помпи, стислість газів. плавання тіл (поплавок у карбюраторі), розширення тіл од нагрівання, теплоємність, температуру, холод од випарювання, перенесення тепла в рідині, тепловий двигун, сцеплення часток, центробіжну силу, акумулятори, динамо-машину, індукційні приладдя, електромотор, пристосовання для звуків, перетворення енергії й взагалі з більшою частиною фізики. Тут же знайдеться багато з того, що є в усякій механічній майстерні, так всілякі станки, як і різні роботи: ковальські, паяльні, слюсарські й інші.

Продивившись роботу по інших підприємствах, легко бачимо, що кожне з-по-між них дає цілий ряд пристосовань фізики.

Для дітей од 12—13 років.

Відзначимо тепер, які питання треба зачепити з *дітьми старшого віку (від 12 років)*. В дужках показані де-які приклади, де можна зустріти те або інше явище або властивість.

Метрична система мір. Залежність стану тіл од температури й тиснення (ливарня, кузня, завод штучного льоду, глетчери, сповзання снігу).

Термометр. Різні шкали. Способи вимірювання високих та низьких температур (слюсарня, кузня, піч для гартування, піч для обпалювання посуду, холод у полярних країнах, рідке повітря).

Щільність тіл (алюміній та мідь в посуді та машинних частинах, бензин для авто й аероплану—останній лекший, молоко й вершок, вода в річці й морська, породи дерев).

Тиснення твердих тіл. (Обрахунок тиснення вагону на окремі частини рейки, тиснення каменя для пам'ятника на землю й на гак, коли камінь піднято вгору; провалювання тонкого льоду під ногами людини; той самий лід витримує вагу людини, коли вона ляже на лід уздовж).

Тиснення рідини (робота водолазів під водою, добування в аптеках екстракту з невеликої кількості рідини, коли взяти для цього високу та вузьку посудину).

Барометри з живого срібла й металові. (Метеорологічна станція).

Закон Архимеда для рідких тіл та газів.

Плавання тіл (плоти, пароплави, пловучий док, риби, підводний човен, крижини на поверхні води, аеростат та разом і аероплан).

Сполучені посудини (водопровод, водомірне шкло в машинах, фонтан, бензинопровід в авто).

Передавання тиснення через машини (ножиці з підйомами для металу, гніт для штампування, обценьки для накладання пломб).

Стискальність рідких і газових тіл і передавання тиснення через них (гідравличний гніт, пневматичний молот, повітряна пошта, велосипедна помпа, інші помпи).

Манометри (при машинах, пресах, на вагоні трамваю).

Молекули й єсто схіплення (буксування коліс, механізми схіплення в машинах через тертя).

Пружність (ресори, пружина в грамофоні, вага з пружиною, пружини для закривання клапанів).

Щільність. (Поверховий натяг, капілярні явища).

Розширення тіл од тепла (катки на кінцях залізничних мостів, розрахунок шпindelів та циліндрів у теплових двигунах, зберігання гасу, бензину в неповних посудинах; закріплення однієї металової частини, що вона нагріта, на другій, що холодна).

Рух нагрітої рідини й газів (водоопалення, термосіфонне охолодження, морські течії, вітри).

Теплоємність (в кузні, ливарні, заводі; вода для охолодження циліндрів у двигунах).

Теплота плавлення й кипіння (роставання снігу, парове опалення, добування пари в котлі).

Парування. Вохкість (метеорологічна станція, роса, спітнілі вікна, тяжкий стан перед грозою жаркого літнього дня від переповнення пари в повітрі, пересихання в горлі від швидких рухів).

Перепускання тепла. (Кузня, ливарня, механічні майстерні, паровозна топка, різні дахи).

Промінювання. Вплив кольору поверхні на промінювання (піч для гартування, горен, хатня піч, ясна поверхня цих пічок, сніг, нагрівання всякого ґрунту.)

Поняття про перетворення теплоти на механічну роботу й навпаки. Парова машина. Двигуни внутрішнього згоран-

ня (нагрівання струменту, коли ним роблять—свердлю, різець; теплові двигуни на заводах і в майстернях).

Стан хитання тіла, що подає звук (дзвін, струни, камертон, взагалі музичні струменти).

Перепускання звуку (земля, повітря, стіни, стеля—обгортання кінців сволюка в стелі в богатоповерхових будинках, аби зменшити перепускання звуків сволюка).

Швидкість звуку. (грім і блискавка, спостерігання пострілу здалеку, свистання паровика).

Відбивання звуку. Луна (пробігання потяга під мостом, влаштування стелі залів у театрах, аудиторіях, рупій у грамофоні та сигнальних трубах).

Резонанс. Фонограф. Грамофон.

Прямолінійне розповсюдження світла в одноманітному осередкові (сніп світла від прожектора, зворотний відбиток через невелику щілину, прим., у вікониці).

Відбивання світла від рівного люстра (дзеркала), люстро в паровику, в вікнах будинків, розглядання середини машини, криниці (колодезя з люстром).

Угнуте люстро (рефлектори в літарях).

Переломлювання світла в призмі (зміщення ложки, кавалка цукру або иншого предмету, коли роздивлятися їх крізо неповну шклянку чаю або води тоді, коли шклянку держати трохи нахилиючи й дивитися на предмет крізь рідину).

Оптичне шкло й приладдя (окуляри, труба, бінокль, ліхтарь у велосипеді, чарівний ліхтарь).

Око й його властивості (кіно).

Спектр.

Зміна степені освітлення поверхні зі зміною віддалення від джерела світла та зі зміною нахилу промінів, що падають (підвішування ламп над столами для праці, установка ліхтарів над площами; найвигідніше положення лампи для освітлення данного місця буде тоді, коли височина лампи над столом складатиме 0,7 поземної далечини місця від точки під лампою—від простопада, що на ньому міститься лампа).

Обопільні акції магнітових бічунів. Намагнічування Магнетизм землі. Компас.

Джерела електричного току: елементи (установка хатнього електричного дзвоника, телефонова або телеграфна установка).

Електромагніти (очищення залізної руди, шайби для шліфування, журавлі).

Опір провідників (кількість елементів для дзвоника).

Хімічне ділання току (майстерня для нікелювання).

Ампер. Вольт. Ом.

Теплове ділання току (лампочка розпикання, вольтова дуга, електрична піч, нагрівання реостату).

Індукція токів. Телефон. Динамо-машина (в майстернях, коли вони розібрані),

Обопіл ний вплив наелектризованих тіл. Електроскоп. Електризація через вплив (поворотний удар). Електричний розряд.

Проміні Рентген. Інерція.

Роскладення сил (давління вітру на вітрило, крило вітряка, мостові ферми, в усяких машинних частях, що рухаються).

Рівномірний та рівнеприскорений рух (рух паровика, санок з гори).

Центробіжна сила (регулятор парової машини, центробіжна помпа на водокачці або авто).

Центр ваги. Рівновага тіл. Залежність між силою, масою й прискоренням.

Поняття про роботу. Кілограмометр. Перетворення енергії (електрична станція, заводи, робота на станках, пікелярня).

Окрім теоретичного вивчення підвалин фізики,—учні повинні проробити принаймні такі вимірювання й спостереження: градуїрування циліндричної спіралі (графічний спосіб) й зважування нею тіл.

Вага повітря.

Досвід Торічелі.

Графічний хід барометра й термометра.

Визначення височини місця металевим барометром.

Плавання тіл (літр, що має форму куба з усяким навантаженням).

Закон Архимеда в рідинах і газах—останнє з вугільним газом.

Досвіди з повітряною помпою.

Перевірення постійних точок термометра.

Теплота плавління льоду.

Теплота кипіння води.

Охолодження води в кухлях—зачорненому й глянцева-тому (графічний метод).

Відбивання свігла від рівного люстра (гостряками—булавками). Описання методу гостряків можна, прим., знайти у Ундріксона: Початкові роботи з фізики, третя частина.

Угнуте люстро (добування відбитків, перевірення форми).

Переломлювання світла в призмі (метод гостряків).

Шкло, що збірає (добування відбитку).

Складання оптичних приладів з скла для окулярів.
Добування спектра.
Збирання елемента.
Намагнічування током.
Проведення електричного дзвоника й сигналізації.
Нагрівання током.
Установка телефону й телеграфного апарату.
Розбирання й складання невеликої дінамо-машини.
Досвіди з електричною машиною.
Паралелограм сил.
Шукання центру ваги.
Підойми.

Можна радити опріч того подати графічно закон Бойля-Маріота, особливости розширення води й винайдення абсолютного нуля—по одній осі відкладають температури, по другій—тиснення газу.

Всі ці роботи не повинні мати характеру випадка, не повинні бути відірваними від загального циклу знаннів, що вони передаються учням, навпаки, вони мають бути самостійним перевренням того, що в більшому масштабі діти спостерігали, відвідуючи всякі установи, і лише в науці про світло на цих роботах базуються висповки.

Вносячи історичний та біографічний матеріал протягом цього курсу в формі дитячих самостійних рефератів, керівник надасть вивченню фізичних явищ значного інтересу й допоможе дітям відчути, як розвивається наука.

Що до розміру введення математики в вивченні фізичних явищ, то вчителеві можна нагадати погляд американських педагогів, що в фізиці математика може бути добрим служником, але поганим учителем; і через це до неї треба звертатися тільки тоді, коли зовсім ясно, що вона допоможе в роботі та що висновок робиться з фізичних міркувань, а не математичних. Проте діти повинні навчитися вільно користати з справочних та допоміжних таблиць.

Х і м і я.

Без знання хімії не можна зрозуміти так процесів життя земної поверхні, як і процесів у живих організмів. Майже всі технічні виробництва тісно звязані з хімічними явищами, отже для ясного розуміння їх не можна обійтися без знання хімії; для розуміння культурних здобутків в галузі техніки сільського господарства, будівельної справи, в галузі гігієни також потрібні елементарні знання з хімії. Таким чином хімія так тісно звязана з усім нашим життям, що воно само ставить завданням дати дітям певну суму хі-

мичних пізнань. Окрім такого практичного значіння хімія має також величезну вартість, як освітній матер'ял, бо вона утворює ґрунт для правдивого світоу розуміння. Але, використовуючи хімію для вивчення життя, що оточує дитину, а також як матер'ял для проведення трудового принципу, дитячі установи соціальних не можуть дати дітям закінченої освіти в галузі хімії.

На молодчих ступнях навчання відомости з хімії не виділяються в окрему групу дисциплін, тут можна лише підійти до понять про просте й складове тіло, про постійність речовини та про загальні хімічні явища, а також і до пояснення хімічних процесів в звичайному житті. Детальніше треба зупинитися на горінні й значінні кисеня в інших процесах окислення: гноіння, дихання і т. ин., а також на вуглеквасному газів, торкнувшись мусування, як звичайного явища в житті. Тут же можна вивчати на вправах воду: прісну, терпку, м'яку, а також розчинність речовини й кристалювання.

В трьох старших групах проходиться увесь курс хімії, для чого використовуються по-перше екскурсії та лабораторні заняття, а коли можна, то й невеличке виробництво при дитячій установі. Як приклад, розглянемо екскурсію на цементовий завод. В Донецькому Басейні є декілька таких заводів в місцях з величезними шарами рухляка. Ознайомлення починається з геологічного боку, спостерігають структуру земної поверхні, зупиняють увагу на тому, що тут колись давно було море й тому в рухляках є багато скоїнок та відбитків рослин. Далі спостерігають розроблення рухляка. Кар'єр. Аналіз рухляка. Тут зустрічаються такі поняття: кислоти, основа, нейтралізація, нейтрування. Хід аналізу діти спостерігають в заводській лабораторії. Далі спостерігають випалення рухляка, перемелювання клінкеру, пакування цементу в бочки, а разом із цим ознайомлюються з будовою домівної печі, парової силової станції та інших допоміжних устаткування даного підприємства.

Ознайомлення з такими підприємствами дає надзвичайно солідний ґрунт для набування життєвих і наукових пізнань і тому треба прикласти всі зусилля до того, щоб екскурсії протягом тижня від дня їх початку увійшли-б у побут дитячої установи. Від активності й умінь керівника залежить комбінування екскурсій таким чином, щоб врешті решт діти придбали до моменту виходу з дитячої установи приблизно такі знання з хімії: Механічна мішанина (суміш). Хімічне сполучення. Речовини прості та складні. Метали й металоїди. Типи хімічних реакцій. Ана-

ліз та синтез. Молекули й атоми. Атомична вага. Валентність. Молекулярна вага. Квасніння та відтворення кислотів. Фундація. Соли. Кришталевий стан речовини. Закони зберігання ваги, постійності складу, разових відношень. Хімічні знаки, формули й хімічні рівняння. Елементи та їх сполучення: Н; О; H_2O ; H_2O_2 ; O_3 ; Cl; J; KCl; KClO_3 ; S; H_2SO_4 ; H_2S ; C; CO; CO_2 ; CN; Si; SiO_2 ; N; NH_3 ; HNO_3 ; повітря; P; HPO_3 ; NaK; NaCl; Na_2SO_4 ; NaNO_3 ; KNO_3 ; Na_2CO_3 ; K_2CO_3 ; Pa; Al; CaO; CaSO_4 ; AlO_2 ; Fe; Cu; Jn; Pb; Ni; Sn; Hg; Ag; Au; Pt.

Разом із вивченням металів треба спостерігати всі їх властивості, добування, вжиток. Таким же чином вихователь зупиняється, коли в цьому буде потреба, на властивостях глини, вапни, кам'яної соли, кремсена та інших горнотворів. Тут керовник досягне більшої продуктивності, коли він зможе провадити відповідні екскурсії, приміром, до болотняника, вугільної шахти, гірничого музею і т. д.

Органічне сполучення. Вуглеводені: CH_4 ; C_2H_2 . Спирти. Ефіри. Органічні кислоти: оцетова, шавльова, винно-камінна. Ситоті. Омилування. Гліцерин. Вуглеводи. Цукор. Крохмаль. Клітина. Технологія води: вода для пиття; способи дослідження й очищення води; вода, що стікає на фабриках та заводах. Мінеральні води. Виготовлення вітроголю. Содове виробництво. Металургія заліза. Вибухова мішанина та її вживання. Штучне угноювання. Шкляне виробництво. Нафта. Гас. Бензин. Омаста. Суха перегонка дерева. Світниковий газ. Технологія палива. Милотварення й цукровотварення. Питання про органічні фарби. Хімія життя. Газообмін підчас дихання. Теплота тіла. Діяльність травних соків. Склад їжи. Аналіз харчових продуктів.

По вивченні хімічного виробництва діти нотують в своїх зшитках схему його, пояснюють та ілюструють її малюнками, рисунками, діаграмами, а хто з дітей може,—підбирає відповідну літературу і в рефераті дає вже детальнішу й повнішу картину.

Що до шкільної лабораторії по хімії, то її треба влаштовувати за допомогою дітей. В тяжких економічних умовах спочатку вона матиме примітивний характер, але все ж таки конче потрібно, аби кожний керовник, коли він відданий своїй справі, приступив би до її утворення і за рік-два лабораторію можна так оборудувати, що в ній в мініятурі можна буде досліджувати ті явища, що їх спостерігають підчас екскурсій.

Тут треба ще зауважити на потребу й значіння організації шкільного музею по хімії з тих матер'ялів, що їх збирають підчас екскурсій. При уважному відношенні до роботи по хімії колекції в окремих виробництвах дадуть

для музею багатий матер'ял—від сировини до продукції. Колекції треба пояснювати числовими матер'ялами та діаграмами.

Астрономія.

Заняття в астрономії, хоча б і не систематичні, суть джерелом для визначення практичних величин та засобом поширення світогляду й тому вони потребують певної уваги в роботі з дітьми. Заняття в астрономії треба вести по трьом таким лініям: 1) безпосередні спостереження, 2) найпростіші вимірювання, 3) читання й реферування популярних книжок по астрономії.

Спостереження можна почати з перших років навчання, взявши за об'єкт для найпростіших спостережень сонце та місяць. Намалювавши ландшафт обрію на сході й заході, одмічають на цьому малюнкові місце сходу чи заходу світила. Спостерігаючи протягом певного періоду та в різні доби року, вияснюють характер зміни заходу й сходу. Коли ж до цього додати спостереження найбільшої височини світила, то згодом можна буде перейти до добового шляху світила. На перших роках навчання діти одмічають у дворі своєї установи (або в якомусь іншому місці) сторони світу за допомогою компасу або південної лінії; південну лінію знаходять за допомогою сторчка (аршинів зо два заввишки), означаючи найкоротчу тінь від нього. Коли спостерігати цю тінь у південь в різні місяці року, то нетрудно перейти від поняття про височінь сонця на обрію до поняття про ступінь нагрівання поверхні землі влітку й взимку.

Аналогічні спостереження можуть провадити й старші діти за допомогою складніших, але власноручно зроблених приладдів.

Для визначення південної лінії треба належним чином укріпити два простовіси або лати, а для визначення височіні сонця дуже легко зробити відповідне приладдя тієї чи іншої конструкції. Так, приміром, беруть дві дошки, що добре вистругані, аршин вісім завдовжки, три вершки завширшки, кінці їхні збивають прямокутно невеликими цвяхами, одну дошку становлять поземно так, щоб її довші кінці рівнобігли б з південною лінією (це-б то, лежали б у площі південної лінії), тоді тінь од верхнього краю сторчової дошки дасть можливість визначити височінь сонця над обрієм. Краще, коли дошку, що її становлять поземно, обклеїть білим папером або вифарбувати білою фарбою. За допомогою лінійки й кутоміру можна цим приладдям знаходити кутню величину височіні сонця опівдні.

Коли ж це приладдя повертати так, щоб тінь від краю сторчовісної дошки збігалася б з кінцями поземної, то легко спостерігати послідовне підіймання та спадання сонця.

На старших ступнях навчання діти можуть визначати власний рух місяця по-між зірками. Коли під руками буде копія зоряної мапи та коли вже діти знатимуть сузір'я, можна рисувати (креслити) положення місяця по-між зорями протягом кількох днів,—тоді легко визначити їм рух місяця по-між зорями. Тут варто одмітити послідовне запізнення сходу місяця (зручний час для таких спостережень буде біля півдні). Врешті треба спостерігати кватирі місяця й правдиво уяснити їх проходження.

Такі спостерігання цікаво проробити й для сонця, одмічаючи, які зорі появляються над тим місцем, де заходить сонце. Коли діти цим зацікавляться, можна пізнавати рух сонця по екліптиці. Для того, аби краще зрозуміти його треба виготовити небесну сферу з колби з кулястим дном. Колбу наливають до половини водою, затуляють корком та становлять цю колбу догори дном. Тоді вода творить обрій. Крізь корок треба перепустити стицю з самокатки,—вона визначатиме світову вісь, а за допомогою барвистих узьких смужок нетрудно означити екватор та екліптику. Стан сонця на екліптиці в певний день означається окремими кружальцями, що їх злехка приклеюють по екліптиці. Повертанням колби (дістають) показують добову дорогу сонця на небі та його височінь над обрієм опівдні. Тут же легко показувати рівнодень та сонцестій.

Зоряне небо вивчають тільки в головніших та найвиразніших сузір'ях: Великий Віз, Касіопея, Андромеда, Ліра, Лебідь, Візник, Оріон і т. ин. З по-між зоряних куп можна обмежитися на Волосожарі (квочка). Користуючись спостереженнями, відзначають, які сузір'я помітні ввечері (біля 9 годин вечора) над обрієм і порівнюють свої спостереження з мапами зоряного неба в різні доби року (мапи є в книжках, прим. Фламаріон—Початки астрономії). По полярній зірці відзначають напрямок світової осі,—для цього прибивають до сторчка в цьому напрямкові указник—Кількаразовими спостеріганнями впевняються в незначному переміщенню Полярної зірки. Без допоміжних приладдів можна спостерігати також як котяться зірки з неба (найбільш котяться вони від 10—11 серпня н. стилю до 18—20 жовтня та біля 14 листопаду).

Коли керовник матиме хоч невеличку трубу або бінокль, то коло спостережень поширяться; можна спостері-

гати: кратери на місяці (за першої чверті), подвійні зірки, тьмяности и плями на сонці.

З астрономичних приладдів що можна виготовити самім дітям, треба порадити соняшний годинник, моделі універсального приладдя та зоряний указник для цілої групи спостерігачів. Про конструкцію перших двох приладдів можна довідатися з різних книжок по астрономії, а про указник наша астрономична література не згадує. Указник—це рівнобіжник, що зроблений з плапок один і три аршини завдовжки, один вершок завширшки, один дюйм завтовжки (розмір не обов'язковий, відповідає матеріялові, що буде під руками, їх можна змінити). У вершинах цього рівнобіжника планки сполучені на прогоничах (або на інших осях) так, що коли уміцнити спідню довшу сторінку рівнобіжника, то бокові сторони можна направляти всяким способом. Окрім бокових сторінок також на петниках уміцнюються посеред рівнобіжника дві чи три інших планки, що рівнобіжать з боковими сторінками приладдя. Керовник направляє крайню планку (сторінку рівнобіжника) на певну зірку,—дивлячись впродовж цієї планки, другі спостерігачі стають під іншими планками, дивляться впродовжних і бачать ту саму зірку. Аби зручніше направляти указника на те чи інше місце неба, сторінка рівнобіжника, що під нею стоїть керовник, робиться трохи довшою вниз: для того, щоб у керовника було держално для направлення указника. Все це приладдя уміщуюється на якомусь сторчакові.

З описовою частиною астрономії діти знайомляться шляхом читання за допомогою керовника.

Метеорологія.

Все вивчення погоди повинно базуватися на безпосередніх спостеріганнях дітей, занотовуваннях цих спостерігань в календарі погоди. Більшість метеорологічних спостерігань приступні для дітей усякого віку і тільки спостерігання з складнішими приладдями, як барометр, термометр треба доручати старшим. Ім же треба доручати розроблення місясних та рокових підсумків спостережень. Перевага за метеорологічними відомостями полягає в тому, що багато спостережень в цій області можна провадити майже без усяких приладдів.

Так, дощ, сніг, мороз, одлига, спека, роса, іній, ожеледь, туман потрібують тільки записування цих явищ. Сюди не можна причислити й спостерігання хмарів і характер хмарів (шарові, ворохові, перелясті й інші), напрямок радіа-

цій, се-б то розходження хмарів, ступінь хмарности з занотованням його зачеркнутою частиною кружальця: коли все небо захмарене—зачеркують усе кружальцями, коли чверть неба хмарна—зачеркують тільки чверть кружка.

До цієї-ж категорії спостережень прилучаються й записи про характер заходу, сонця про кружала круг місяця й сонця, про чутність окремих згуків і, врешті, про напрямок вітру. Для цього можна зробити звичайний флюгер із стрічки (аршин завдовжки), уміцнити його на високому сторчакові й уміщається, коли можна, на відкритому місці (можна його вкопати в землю або прибити до фронту даху). Коли в школі або поблизу є флюгер із пластинкою (анемометр) для определения сили вітру, то старші учні ведуть запис сили вітру. Треба привчити дітей стежити за зміною напрямку вітру; приймаючи на увагу зміну напрямку вітру й хід барометра нетрудно орієнтуватися, в якій частині циклону (або антициклону) знаходиться місце спостереження та як може змінитися погода; при цьому діти повинні мати перед собою схему погоди в циклоні; цю схему вони повинні скопіювати в збільшеному масштабі з підручника по метеорології.

До записів без приладів прилучаємо ще занотовання на яку землю ліг зимовий сніг, бо від цього до де-якої міри залежить розмір весняної повіді: коли земля до снігу добре промерзла, то весняні води не скоро пройдуть в середину ґрунту, а потечуть у річки, а від цього й буде багато води.

Спостереження по барометрові й термометрові бувають двох типів: для молодчих дітей головний інтерес має—яка сьогодні найбільша температура й скільки показує барометр, старших же дітей треба привчати спостерігати відносний хід барометра й температури, бо тільки зміна тиснення барометра (а не одноразове відлічування його) може давати вказівки на наступну погоду. З цією метою важно вести графічний запис ходу барометричного тиснення. Нема жодної потреби гнатися за ртутним барометром; металевий барометр для цієї мети навіть зручніший, ніж ртутний і показує погоду він так само, як і той, головне бо значіння має хід та характер зміни тиснення. Тут треба вказати дітям на протиріччя в написанні на таких барометрах з природою, що її справді спостерігають в природі, бо багато залежить від розподілу тиснення круг місця спостереження, а значить важливим є хід барометра, а не абсолютне відрахування по його шкалі.

До кількох спостережень приєднуємо ще приступні для дітей відрахування по гігроскопі й дощомірові для

дітей; спостереження по рейці товщини сніжного шару можуть вести й молодчі діти.

Більшість наслідків метеорологічних спостережень треба фіксувати в діаграмах: температуру й тиснення, а також вихкість легко діксувати кривою (ламаню) лінією, кількість опадів—прямокутниками, вітри—трояндою вітрів; для цього креслять прості лінії, що розходяться з центру в напрямкові сторон світу, а на них одкладають число днів з даними напрямком вітру в вибраному масштабі.

Тоді будуть прості всякої довжини лінії, що розходяться в різні боки; по ніх нетрудно буде бачити, яких вітрів в данній місцевости буде найбільше.

4. Математика.

„Не досить знати,
Треба знання й прикладати;
Не досить хтіти,
Треба також і робити“.

Гете.

„Es ist nicht genug zu wissen,
man muss auch anwenden;
es ist nicht genug zu wollen,
man muss auch tun“.

Goethe.

Математика та її галузь арифметика в новій школі не є тільки штукаю робити ту чи іншу арифметичну дію, не є тільки наукою про число,—вона уявляє з себе міцну підвалину для пізнання всього світу, що оточує нас у всіх його проявах. Без математичного освітлення величезна кількість фактів та з'явищ природи, географії, історії та практичного життя залишаються неясними й незрозумілими. Математика в новій школі повинна рости та розвиватися парі passu з іншими предметами навчання. Математична думка дитини повинна постійно, з кожним днем, розвиватися при вивченню інших предметів; що-ж торкається арифметичних дій, то вони суть лише помічними процесами, що освітлюють нові царини знання, які належить вивчити. В цьому лежить вірна засада здорового та натурального виховання дитини.

З цієї точки зору математика—це джерело світла, що проливає його на всі предмети навчання, це-б то на всі фізичні науки, географію, історію,—навіть літературу. Без цього джерела всі предмети навчання не одержують освітлення, необхідного для повного їхнього урозуміння, втрачають усяке приваблення до себе.

Загальна мета навчання математиці означається, таким чином, не самою математикою, як такою, а загальним складом предметів навчання в школі, а також трудових процесів, що в них математичні ідеї мусять переважати. Природно можна стверджувати: математика—це закваска всього навчання в школі.

На питання відносно характеру розумової дисципліни, що доставляє навчання математиці, можна відповісти так: заняття математикою повинно виховати в дитині здібність швидко урозуміти те чи інше явище, сформувати його математично, уміти користуватися математичними процесами в кожній галузі знання, дати дитині можливість шляхом дослідів замітити постійну математичну присутність в явищах

природи, а також дати йому можливість упевнення в тому, що для пізнання природи треба важити, міряти та встановлювати залежність, що їй можна надати математичну форму. Математика, таким чином, в новій школі являється наукою досліду, значить, правильне пізнання її повинно виховати в дитині здібність до спостереження, невідступність та самоволодіння.

При розв'язуванні задач, напр. з арифметики, дитина привчається до довгих силкувань і таким чином збільшує своє самоволодіння. У неї виховується найцінніші якості людини: терпіння та невідступність. Для пам'яті також дається постійна робота. Здобуваючи охоту прямого збирання математичного матер'ялу шляхом дослідів, а також власної моторної діяльності в математичній лабораторії, дитина звикає до засвоєння предмету, прилучається, інакше кажучи, до його духу, а не тільки виховує своєї пам'яті.

Зібраний, таким чином, матеріал, напр., на екскурсіях, проробляється шляхом малюнків, ліплення, моделювання в математичній лабораторії. Треба зазначити, що практичні заняття в лабораторії треба починати з наймолодших груп і продовжувати протягом всього часу навчання й виховання. Таким чином навчання математиці в молодших групах ґрунтується на конкретному матеріалі з царини життєвих явищ, що оточують дитину, але це обґрунтовання треба проводити протягом всього курсу навчання. Математика, як зазначено, повинна у вихованні вважати своїм головним завданням розвинення в дитині здібності математично дивитись на світ, що її оточує; вона має завдання—математично виховувати. Зважаючи на це, вона повинна лучити свій напрям з колом спостережень, що дістає дитина, та робити цей зв'язок з іншим виховальним матеріалом, що далі, то більш свідомо, не затіваючи своєї власної мети. Але цієї мети вона не досягне, як що з самого початку не зверне головної уваги на розвиток ґрунтовних математичних понять і не розвине здібності точно спостерігати все те, що оточує людину.

Головним чином успіх математичного виховання буде залежати від того, як саме вдасться математиці одним кільцем зв'язати всі свої відділи. Таким кільцем являється поняття про функції, а тому спеціальним завданням математичного виховання буде вироблення звички до функціонального думання.

Поняття про функції, каже F. Klein, є поняття про відношення. Воно вказує, що значіння однієї величини, змінної,—залежить в певно означеній формі від значіння інших величин, також змінних. Треба підкреслити, що і в царині

не математичній і не вузько-науковій звичка до функціонального думання є одною з найкращих властивостей освіченої людини. Все те, що зробиться людьми, залежить від минулого і має неминучий вплив на майбутнє. Правда, ще не у всіх винадках форми функцій роз'яснені, але ми знаємо, що форми функцій, це-б то закони, існують. Ми знаємо, напр., що всі наші інтереси тісно звязані з інтересами наших співгромадян в суспільстві і в державі. Куди б ми не глянули, чи на минулі епохи історії, чи навіть в обмежену царину нашої душі—всюди ми находимо поняття про функції. Тому, не тільки завданням математики є привчити молодий дитячий ум до функціонального думання, це є завданням всього виховання в цілому. Тільки математика та природознавство тим в кращому стані, що вони на цілком конкретних прикладах показують дитині форми функцій; далше дізнавання їх може привести дитину до глибокого переконання, що в нашій світі панують незмінні закони. Таке переконання надає всій нашій життєвій діяльності не тільки справжню вартість і силу, але допомагає виробленню правдивого світопогляду.

Щоб надати функціям і величинам характеру наочно-сти користуємось графічним відтворенням їх та діаграмами. До найпростіших і найзрозуміліших график належать відтинки різної довжини прямокутника, сектора, кола, куба й т. и. Виготовлення згаданих графиків звязується з корисною арифметичною практикою, з умілим підбиранням міри із умінням користувати простіші рисувальні приладдя (лінійкою, циркульом та кутоміром). Після цього можна перейти до умовного графічного уявлення змінних величин у формі простолінійних прямовісних відтинків. За змінну незалежну величину краще всього з самого початку взяти час, тому що, по-перше,—всі величини міняються з бігом часу, а по-друге,—цим способом можна зосередити увагу дітей на зміні лише однієї змінної величини (температура, віддалення, населення людности й т. и.). На графиках можна пояснити дітям інтерполяцію та екстраполяцію. Дуже вигідно дізнати на графиках закон простої пропорціональності, вияснити, що таке сочинник пропорціональності, і як його найти за допомогою графики. Корисними вправами є вишукування середніх значінь величин в ряді різних значінь та їх графічне відтворення. Для цього в добрій пригоді стає колективна праця дітей. Підчас таких занять, що мають велике виховальне значіння, діти набувають переконання, що кожний з них творить частину однієї цілої роботи, та несе певну частину відповідальности за правдивість остаточного наслідку.

Закінчуючи розгляд мети вивчення математики в дитячій установі, зазначимо короткими словами, що повинна дитяча установа дати з області математики своїм вихованцям в наслідках цього процесу виховання. Зважаючи на те, що дитину оточує різноманітний, цікавий і багатий вражіннями єдиний в цілому світ, пізнання його вимагає повного злиття арифметики з іншими розділами математики, а також з іншими дисциплінами: з фізикою, хімією, географією й історією. Дитяча установа повинна показати, що математика та галузь її арифметика не є збіркою сухих правил додавання, віднімання, множення, ділення або взірців та тверджень й т. д., а є наукою, що пронизує всі галузі людського знання: вона існує і в еволюції соняшної системи, і в рухові землі, і в тілі тварини та рослини, в будинкові школи та хати, в визирунках, в піснях, в господарстві і, нарешті, в громадянському житті. Вона повинна довести дитині, що математика існує в її власному житті і допомагає їй з нової точки зору розглядати все, що твориться навколо неї, і значно глибше розуміти всі явища, що оточують її. Зміст математики в школі треба рішуче змінити. До цього часу на математику дивилися, як на цілком відокремлений предмет в її абстрактній формі, але в новій школі *математики, як окремої дисципліни, немає*. Як мова при навчанні кожного предмету відіграє велику роль, так і математика при навчанні має велике значіння. Коли число, подібно до мови, не буде пронизувати всі предмети навчання, то в наслідках виховання дитина дістане великі дефекти: вона буде сліпою до всього світу, що її оточує. Математичний матеріал, як зазначено, збирається дитиною під орудою керовника на екскурсіях, що на перших роках навчання відіграють головну роль. Кажучи про екскурсії, ми розуміємо не цілу мандрівку в де-кілька днів, але просто маленьку гулянку в де-кілька годин на вулицю, в садок, на вокзал й т. и. На екскурсії діти визначають віддалення на око і перевіряють точним мірянням, визначають висоту різних предметів, знайомляться з ґрунтовними геометричними поняттями, виховують слух, слухаючи шум річки, орієнтуються в слухових вражіннях, визначають віддалення грому з блискавкою, спостерігають висоту в перспективі будинків, людини в різних віддаленнях села й т. и.

Зібраний шляхом екскурсій матеріал стає темою для розмов та оповідань в дитячій установі, а також і для занять в лабораторії та майстерні. Помимо цього, що шляхом екскурсій можна набути різноманітний матеріал для праць рахункового характеру, на екскурсіях діти привчаються

робить досліди, переказувати те, що вони спостерігають і, таким чином, спостереження та їх переказ ідуть поруч; чуття по зору, дотику, слуху, нюху, що підчас класових занять лишаються пасивними, на екскурсіях виховуються як найкраще. Треба пам'ятати, що вивчення математики, особливо в перші роки, повинно тісно звязуватися з грами. Виготовлювання дітьми числових фігур, відгадування загадок з числовим змістом, гра в доміно, лото, візника, крамницю, хрестики, заповнення пустих місць в чарівних квадратах—знаходять найширше вживання на перших роках навчання, а також можуть вживатися й на старших ступнях. Інакше кажучи,—вивчення арифметики повинно з'єднуватися з загальними умовами розвитку дитини. Позаяк розвинення дитини від колиски й до старшого віку, головним чином має своєю підвалиною досвід, що дістає дитина за допомогою зовнішнього чуття, особливо моторного чуття та дотику, арифметичні уявлення та поняття мусять творитися не зі слів та розмов керівника, але з безпосереднього спостереження, з досвіду малої дитини.

Тому на перших кроках в утворенню арифметичних пізнань треба ґрунтуватися на м'язовій праці дитини. Виготовлення об'єктів рахунку (числових фігур, паличок і т. и.), уявлення задань за допомогою малюнків самих дітей, міряння, ріжнومانітні гри—все це допомагає виробленню арифметичних понять. Моделювання різних мір, рахункових приладдів, звязування паличок у жмутки при дізнанні нумерації, рисування прямокутників, поділених на квадрати, рисування по мірилу довжини, рисування діаграм—все це уможливорює конкретизацію матеріалу в наступні роки. Вартість ручної праці, як методу навчання, полягає в тому, що цей метод, замість звичайного керівництва вчителя з його сократівською формою викладання, дає можливість поставити перед дітьми конкретне питання для розв'язання, що діти, розв'язуючи його, сами працюють над утворенням арифметичних уявлень та понять.

Ми вже зазначали, що математика в новій школі є могутнім знаряддям для пізнавання всієї царини явищ з боку кількості. Опанування цим знаряддям дає людині здібність оцінювати різні явища з боку кількості, як світу зовнішнього, надзвичайно багатого, ріжнومانітного й цікавого, так і царини явищ громадського життя людини. Щоб набути цю здібність, дитина повинна завжди виміряти об'єкти навколишнього життя, вона повинна аналізувати, порівнювати й висловлювати наслідки числом і над числами робити різні дії.

Основну ідею навчання математики можна висловити такими словами: лічи, виміряй все те, що хочеш узнати і зробити. На підставі цього твердження, треба на годинах математики виховати у дітей уміння формулювати числами відношення між тими величинами й явищами, що ми спостерігаємо, а також навчити шляхом спостережень відзначати постійну присутність математики в усіх явищах природи й математично цю присутність висловлювати.

Здійснити ці завдання можна таким способом. Керовник привчає дітей спостерігати явища вітру; він пояснює їм, що таке вітер, розповідає про силу вітра, про тиснення та ділання його, про те, як яюдина користується силою вітру, і пропонує їм записати таблиці вітрів. Треба звернути увагу, щоб у кожної дитини для таких записів були окремі зшитки; в них діти вписують подібного роду таблиці і постійно ними користуються. Це є, так би мовити, порада для дитини, а тому нехай кожна дитина має завжди цей зшиток з собою, бо його часто доведеться так користати, як і доповняти новими нотатками. Розв'язуючи завдання, що трапляються тут, доведеться мати діло з квадратовими одиницями міри, з поверхнями різних геометричних фігур, тут маємо зручний стимул знаходити поверхні цих фігур за допомогою заміни данної фігури прямокутником або трикутником такої ж самої величини. Підкреслимо, що така заміна є геометричним виразом поняття функцій і що вона розбуджує в дітей велике зацікавлення. Може бути, що під час екскурсії трапляється місцевість, обмежена дорогою або якимсь коліном річки, а це знов потребує вміння обчислювати поверхні криволінійних фігур. Треба навчити дітей визначити ці поверхні, рисуючи їх на папері з квадратами й підраховуючи їх кількість.

Хай керівник пам'ятає, що не можна обмежуватися на двох або трьох розмовах про вітер,—треба раз-у-раз стежити, щоб діти, коли можна, що-дня записували свої спостереження, відзначали різні явища, розмовляли на різні теми й подавали б матеріал для розв'язування нових запитань.

Поруч підкреслюємо значіння спостережань над температурою повітря. Хай діти спостерігають її, а керівник зауваже, що замість того, щоб казати „3 градуси морозу або 6 градусів морозу“,—звичайно говориться: „мінус 3 градуси, мінус 5 градусів“, не згадуючи, що це від'ємні числа. Коли діти будуть часто вживати цих чисел, вони непомітно для себе звикнуть виконувати цілком правильно всі дії з ними. Спеціальні лекції з дітьми з метою вивчення цих чисел не потрібні; їх замінять щоденні розмови про спостереження явищ природи, що в них ці числа трапляються.

Далі керовник звертає увагу дітей на інше явище природи, напр.—дощ. Тут він має можливість поговорити з дітьми про те, як вирахувати кількість відер води, що випало за дощем на якусь поверхню землі, напр. на десятину. В такому разі треба вміти вираховувати поверхню та обсяг геометричних тіл. Коли керовник вибрав собі темою розмову про хуткість де-яких рухів, він пояснює дітям це поняття, дає таблицю хуткостей, що вони записують у свій зошиток. Наука про хуткість дає багатий матеріал для розв'язування дуже цікавих для дитини завдань. Тут доводиться мати діло з одиницями лінійних мір. Ознайомлення з метром дає нагоду дітям познайомитися з десятковими числами та діями над ними. Певна річ, що в цілій низці завдань, що вже розроблялись, або нових, що розроблятимуться, керовник має можливість добрати нагоду знайомити дітей з звичайними дробями. Треба зазначити, що теорії звичайних дробів не можна ні в якому разі добирати. Початкові відомості про дробі хай надаються на конкретних прикладах мірвання. Зовсім не трудно уявити наочно правильні та неправильні дробі, скорочення дробів, множення та ділення їх, наочно показати зведення дробів до спільного знаменника. З самого початку треба уникати назви „зведення до спільного знаменника“; вона все одно нічого не каже дитячому розумові; в той же час треба звернути увагу дітей на найголовніше—на дробі з однаковими частками. Науку про дробі треба супроводжувати розв'язуванням завдань; тут саме місце рисуванню відомим мірилом та визначенням за допомогою мірила дійсних розмірів.

Треба сконцентрувати увагу дітей на зміні величин і на означенню закону зміни графічно. Отже раніш перед цим керовник повинен був сказати дітям про пропорціональність, коли провадив розмову з ними про хуткість руху тіл. Треба, щоб діти, знаючи масу й обсяг тіла, визначали його тягар, щоб тут же важили його. Згадані вправи будуть цілком реальними, конкретними й цікавими для дітей. В арифметиці треба знайомити дітей з геометричними тілами, з рисуванням, вирізуванням та склеюванням їх, навчити дітей обчислювати їх поверхні та обсяги, ознайомити з кутом, кутоміром і користуванням цього приладу. Добре буде, коли показати дітям будову кута, рівного заданому, за допомогою смужки паперу, складанням паперу—переполовинення кута й т. д.

Геодезичні мірвання вимагають умінь користуватися властивістю подібних трикутників та початками тригонометрії.

Що ж до завданників, то користування ними треба до крайньої міри обмежити. Керівник сам повинен мати запас науково популярної літератури, вміти складати такі статті з царини астрономії, фізики й т. д., бо в них часто й густо трапляються задачі загального типу. Читаючи такі статті, дитина з початку разом з керівником, а потім і самостійно найде, де тут заховано задачу. Треба зазначити, що може даних і не траплятиметься в тексті; в такому разі керівник або сам подає їх дітям, або вони знаходять їх у своїх нотаткових зшитках.

„Нехай педагог пам'ятає, говорить Герлях у своїй книжці „Викладання арифметики та реформа школи“, що практичні арифметичні завдання мусять бути цікавими й правдивими в житті. Вони ясно мусять вказувати, що найвища мета є не розв'язування завдання, а збільшення пізнання. А для цього треба вводити в арифметику життєві теми, що цікавлять нас, що ми думаємо над ними. Тоді ми будемо дізнавати техніку, економіку та суспільство, а арифметику користати лише, як засіб поглиблення знання цих предметів. Тоді можна буде давати такі теми: „працездатність людини“, „постачання води для великого міста“ й т. д.

Тоді ми будемо користати обчислення, що справді вимагає наше життя, наша думка. Тоді обчислення обсягів тіл будуть провадитися в зв'язку з додаванням, з обчисленням відсотків, як це трапляється в самому житті. Ми самі можемо вирішити, що краще: чи давати відношення в відсотках, чи в десяткових дробях; чи можна якусь річ ясніше уявити за допомогою діаграм чи таблиці. Одне слово, арифметика стане багатшою по змісту, вона стане ціннішою, коли ми розглядатимемо її вартість не в ній самій, а в тих міркуваннях та асоціаціях, що творяться за її допомогою. Те з царини придбаних технічних умінь, що в такому разі винесуть діти в життя, мусять буде задовольняти всі вимоги, що ставить життя до арифметичних пізнань.

Лишається ще сказати кілька слів про велике значіння історії математики для навчання та про математичну лабораторію.

Щоб як слід керувати розвитком духових сил дітей і розуміти їх здібності, треба вивчити ті шляхи, що людність дійшла до сучасного стану математики. Це, правда, не значить, що дитина повинна повторювати всі хиби та помилки, які довелося людності робити на своєму шляху, поки вона досягнула до сучасної математики.

Загальний огляд історії математики та її студіювання яскраво вказують на те, що індивід на шляху свого розвитку в скороченому вигляді повторює історію розвитку

свого відроду. Людина, згідно з цим біогенетичним законом, з моменту свого народження до повного розцвіту своїх духових сил проходить ті ж ступні розвитку і з тією ж послідовністю, які проходила і вся людність, починаючи з моменту зародження певної думки у дикої людини до найскладніших абстракцій сучасної культурної людини.

Знання історії тієї науки, що викладає керownik, з одного боку, а по-друге—знання тіх труднощів, що здолала їх людність на шляху свого розвитку, малюють перед ним цілу перспективу—вона дає багато цікавого і корисного матеріалу для правильного вивчення предмету. Між иншим зазначимо, що крім історії математики, керownikові треба ознайомитися з історією викладання його предмету та педагогікою математики.

Історія математики показує, що початки математики мали виключно практичний характер.

З самого початку розумового життя, люди не мали ніяких символів для різного роду підрахунків, поки аж не виникла в Греції арифметика. Алгебра—це вже дальший розвиток арифметики, а логична геометрія греків являється розвитком геометрії практичного характеру найдавніших єгиптян. Можна до цього додати, що через інтерес греків до астрономії їхня геометрія досягнула ступені науки.

Через це цілком натурально й навіть необхідно, як висновок з основного біогенетичного закону розвинення індивідуума, з самого початку закладати міцні підвалини конкретного вивчення математики.

Крім того, історія математики вказує ще нам на нахил всієї людности до розв'язування спеціальних, а не загального характеру задань в царині математики. Колишні єгиптяне, напр., цікавилися дробами з чисельником 1; вавилоняне—з знаменником 60, а римляне—з знаменником 12; напевно вони не мали б успіху, коли б розглядали дроби в загальному виді. Нахил цей особливо яскраво помічається в алгебрі. Колишні греки, напр., розв'язували квадратів рівняння що до найрізніших форм за допомогою геометрії. Над 1000 років пройшло, поки індуси почали розв'язувати їх в загальній формі.

Розвиток геометрії також указує нам, що греки давали докази окремих тверджень, виводили властивості різних фігур осібної форми й ніякого логичного зв'язку між цими твердженнями аж до часів Евкліда не було.

Звідси можна зробити такий висновок, дуже цікавий з педагогічної точки зору: людність дуже тихою ходою йшла до загальних понять, а тому то й для дитини, що не підготовлена ще вправами над конкретним матеріалом, не

можуть бути приступними абстрактні геометричні поняття. Дитина вивчатиме означення, аксіоми, твердження, навіть правильно оперуватиме цими поняттями, але це буде ділан-ням пам'яті без розуміння внутрішнього зв'язку абстракт-них ідей.

Нехай керownik спокійно дивиться на те, що для дітей з самого початку трапляється ціла низка труднощів, що їм трудно зрозуміти символічну мову математики,—сама люд-ність йшла дуже помалу до цього символізму. Символічна форма є результат дуже повільного розвитку людности, минули цілі сторіччя, поки від'ємні корені рівняння дістали свого справжнього значіння. До самого початку 17 сторіччя математика мала діло виключно з додатними числами. В шкільних підручниках по алгебрі наука про від'ємні числа стала правдиво викладатися тільки з середини 19 сторіччя.

Історія свідчить про те, що від'ємні числа доти раху-валися недоладними й химерними, доки математика не дій-шла до здорового уявлення та графічної інтерпретації, і таким чином підкреслює значіння графічної інтерпретації чисел для викладання алгебри.

Не може бути ніякого сумніву в тому, що арифметика давніша за алгебру, але треба звернути увагу на щільну близькість між ними, що виявляється в самому початку історії. Через це при навчанні математики треба додержуватися як найщільнішого зв'язку між арифметикою й алгеброю.

„Математична конференція десяти“ в Сполучених Американських Штатах у 1892 році за думками видатних педагогів радила, щоб де-які відділи елементарної алгебри викладались як можна раніше. Історія математики, як ми вже бачили, становить потребу з самого ж початку навчання розв'язувати завдання чисто практичного характеру, а це вимагає само собою утворення математичної лабораторії при кожній дитячій установі.

При лабораторному навчанні абстрактна математика щільно зв'язується з практичним життям, через що й мате-ріял, що пропонується дитині дістає практичного характеру. Як що при викладанні початків математики звернути увагу на розв'язування завдань реальних, близьких до життя, то пізніше дитина матиме змогу зрозуміти практичне її значін-ня й застосувати абстрактних її теорій; тут вона зможе зв'я-зувати конкретне з абстрактним і таким чином спостерігти цей перехід від конкретного до абстрактного, а це і є остання мета кожної науки. Як же можна в математичній лабора-торії повести практичні заняття в систематичному поряд-кові самого різноманітного змісту, це-б то такі, що тичуться до різних галузів життя?

1) По-перше, практичні заняття треба починати з наймолодших груп і проваджувати через увесь курс навчання. Угрунтоване, таким чином, навчання математики в молодших групах на конкретному матеріалі з царини життєвих явищ, що оточують дитину, треба систематично провадити протягом всього курсу. Зібраний матеріал на екскурсіях проробляється в лабораторії шляхом малювання, рисування, ліплення та иншим способом.

2) Математична лабораторія — це окрема, самостійна інституція, що не залежить а ні від фізичної, а ні хімічної лабораторій, в ній зібрані моделі та прилади, що потрібні для вимірювання та важення.

Часто в ній діти можуть робити різні моделі навіть і прилади. Треба, щоб прилади в лабораторії були точними, щоб можна було провадити більш-менш правилне вимірювання. В лабораторії треба зібрати прилади для простіших мірянь на землі для молодших груп, а також і складніші для старших груп.

3) В зв'язку з арифметикою доведеться розв'язувати завдання з статистики з досить складними обчисленнями, а для цього потрібні таблиці, що готуються самими ж дітьми. Коли числовий матеріал, що здобули діти, буде надто великим, і коли їхні обчислення охоплюють життя села, міста, повіту, губернії, держави, Європи, навіть всього світу, а також данні з техніки, фізики, історії, астрономії, хімії і т. и. Коли діти вступають у царину великих чисел, тут надзвичайно цікаво й цінно відтворити наочно ці величезні числа шляхом діаграмів або графіків.

Завдання з царини статистики, географії, архітектури, агрикультури та економіки мають величезне значіння для спеціальних шкіл, при навчанні арифметики дають найрізноманітніший матеріал, а з методичного боку щільно зв'язаний з одним з найважливіших процесів експериментальних занять — це складання різного роду таблиць.

Для занять по арифметиці з царини комерції, індустрії, економіки, фінансів та страхування — в лабораторії потрібні збірки різного роду бланків, чеків, документів та других ділових паперів в нових комплектах. З цим матеріалом кожна дитина повинна при звичаюватися для умілого поводження з ним.

Треба ознайомити дітей також з найпростішими засобами ведення конторських книжок.

4) В інтересах навчання діти старших груп самі збирають матеріал для обчислень та вимірювання в царині механіки, фізики, хімії, метеорології, астрономії та геодезії.

Було б добре, коли при кожній дитячій установі були б метеорологічна та астрономічна обсерваторія.

Систематичний розгляд досліджень дає різноманітний матеріал для занять в математичній лабораторії.

Було б добре, коли матеріал збирався би дітьми й з других лабораторій, потім оброблявся б методами прикладної математики.

Заслуговують уваги от-такі завдання для занять в математичній лабораторії.

а) систематичний запис та складання таблиць наслідків спостережень.

Нехай діти постійно ведуть спостереження над температурою, опадами, тисненням атмосфери та другими величинами, що міняються з ходом часу. Наслідки цих спостережень складаються в таблиці; діти навчаються швидко орієнтуватися в цих таблицях, визначати абсолютну та зглядну зміну величин відсотками, як в бік зростання, так і в бік зменшення. Цікаво також знаходити середню вартість величин по даним, а також графічно їх відтворювати.

б) одшукування та перевірка виправлень для приладів, коли вони не зовсім вірні дають вказання,

в) складання таблиць для вишукування виправлень.

Математична лабораторія є, таким чином, місцем для практичної математики, як цього вимагає проф. Perry.

В математичній лабораторії скупчуються для постійного вжитку знаряддя прикладної математики, се-б то: логаритмічні таблиці, логаритмічні лінійки, рахувальні машини, міліметровий папір, графічні рахувальні таблиці. Теоретичне вивчення цих знаряддів, що допомагають розумовому розвитку дитини, дає незначне значіння, а для справжнього їх урозуміння треба користуватися ними в практиці.

б) Одним з головних завдань математичної лабораторії—це привчання дітей до акуратного рисування графіків. Систематичне рисування графіків повинно починатися з молодших груп і пронизувати увесь курс математики та фізики.

Великі таблиці, що відбивають кількісні відношення в області географії, статистики, економіки й метеорології, також як і стінного годинника діти можуть виготовити самі. Рисування діаграм та графіків повинно відіграти почесне місце серед математичних занять. Життя дитячої установи, громади, наслідки спостережень і статистичних обслідувань—все це стане наочним, коли буде відтворено в діаграмах.

Добре було-б, коли стіни дитячої установи вкрилися б картографами та діаграмами власної роботи дітей, та щоб у цих діаграмах було б відтворено життя, що оточує дітей.

Обрахунки для графічних робіт можна провадити почасти в лабораторії, почасти в класі.

6) Необхідним для лабораторії є виготовлення моделей та найпростіших приладів для геометричного вимірювання, як напр., висотомірів різних систем, пантографів, найпростіших геодезичних струментів, екерів, нівелірів, екліметрів бісекторів кута, центрошукателів і т. д. і т. д. Ці речі діти молодших груп можуть робити з картону, з дерева, а потім — уже й з металу, напр., з алюмінія.

За допомогою цього приладдя можна провадити літні заняття по математиці, які тісно зв'язані з вимірюванням площів, встановленням простих ліній та їх вимірюванням, означенням далечини по середнім вимірюванням, означенням ширини річок та балок, глибини колодязя й висоти різних предметів, означенням, яка точка місцевости вище, яка нижча і т. д.

Що тісніше ці заняття будуть зв'язані з городом, садом, господарством або з рішенням якогось практичного задання, тим цікавіші для дітей будуть ці заняття.

Ми не тільки рекомендуємо, але ставимо в обов'язок, щоб підготовка приладдя й інструментів відбирало би почесне місце в лабораторних заняттях по математиці. Підготовка цих приладів для літньої кампанії можна провадити протягом зимніх місяців.

В тісному зв'язкові з математичною лабораторією треба провадити рисування (креслення); за допомогою його можна з великою точністю виконувати складні геометричні рисунки.

Було б добре, коли б можна було при математичній лабораторії влаштувати книгозбірню, де була б скупчена уся література по прикладній математиці для педагога. Там же діти могли б діставати для себе різного роду справки. Систематичні колекції різних таблиць, офіціальних видань, різних таблиць по прикладній математиці, фізиці, хімії й т. и. мають велике значіння для занять в математичній лабораторії.

Зразок лекції-екскурсії. Мета екскурсії — зібрати числовий матеріал за-для рахування парами.

Раз якось пішли ми до лісу, де подибались кущі. Діти звернули увагу на тонесеньку павутинку, що була протягнута від одного куща до другого, а на ній різнобарвними огоньками блищали малесенькі капелиночки роси. Я порадив їм пошукати павука, що протягнув цю чудову павутинку. І дійсно, діти побачили павука, що сидів осторонь на гілочці куща. Ми почали розглядати його зблизька: він має кулястий тулубець і вісім ніжок. Накреслюючи олівцем у зшитках схему тіла павука, ми звертаємо увагу

на його вісім ніжок і намагаємося їх замалювати. Спочатку рахуємо його ніжки по одній, потім парами. Скільки ніжок має павук? Скільки пар ніжок має павук? Чотири пари ніжок—це чотири рази по дві, або 8 ніжок. Скільки ніжок у павука з одного боку тулубця? Скільки їх з другого боку? Два рази по 4, або 8 ($4 \cdot 2 = 2 \cdot 4$). Цікаво тут же було звернути увагу і на другу павутинку, що недалеко висить між гілочками.

Діти спостерігають її, замальовують собі у зшитках, підраховують кількість боків многокутника, добірають тему назви.

Увагу старших дітей я звертаю на систему многокутників, які поволі зменшуються, але не міняють своєї форми. (Це все становить дуже цінний геометричний матеріал для лабораторної роботи).

Перший числовий та геометричний матеріал, що несподівано навернувся нам на очі, ми таким чином скористали. Коли діти згадують казку „Царевна у сні“, де говориться про те, що павук пряде своє павутиння навипередки з старою прялею, або ще-якусь казку про павука,—нехай розкажуть її, а коли вони не знають, нехай таку казку розкаже або прочитає керownik.

Ідучи далі, ми побачимо, що щось скаче під нашими ногами в траві. Приглядаємося й знаходимо коника. Ловимо й розглядаємо його: в нього три пари ніжок, а три пари—це три рази по дві. Розглядаємо ніжки коникові по один бік тулубця й бачимо, що в нього там три ніжки, а коли глянути з другого боку, то й там таких самих три ніжки. Це все одно, що два рази по три ніжки (знову $2 \times 3 = 3 \times 2$). Тим часом, поки перша група дітей розглядала коника, друга знайшла хруща й підраховувала в нього ніжки та крильця. Далі зустрічаємо бджолу, рахуємо її ніжки та крильця, а он бачимо череду корів та зараз же лічимо скільки пар очей, вух и т. д.

Вертаємося до математичної лабораторії, а там для нас уже готовий матеріал для дальшого заняття на ту-ж таки тему. Тут лежить уже рак. Підраховуючи його ніжки, ми переконуємося, що в рака 5 пар ніжок. П'ять раз по два—10 і два рази по п'ять також 10 (знову $5 \times 2 = 2 \times 5$).

Далі діти беруть свої зшитки, замальовують павука, коника, ліплять з пластилину або з глини, рисують павутиння, знайомляться з многокутниками, подібними фігурами, ведуть лічбу на пари, на кубиках, брусочках—просту й відворотну, рисують на дошці, складають таблицю множення на 2, лічать абстрактні числа. Вигадують та записують

всякі невеличкі задання. Тут же знайомляться з тим, що то є за числа паристі та непаристі.

На екскурсіях геометрії також віддавалася увага: там одкладали віддалення кроками, міряли далечину між предметами та межі й одзначали їх на око.

Ми вважаємо екскурсії за трудові процеси й обетоюємо, *аби вони мали перше місце в математичних заняттях.*

Ознайомлення з геометрією на першому ступні має безперечно дуже велике значіння вже тому, що дитина щоразу здібує геометричні форми, а по-друге тому, що геометрія має дуже практичне значіння.

Здібність відрізняти геометричні форми є надзвичайно важливою для кожного індивідуума з раннього дитинства.

Геометрія, як про те свідчить сама назва, з самого свого початку мала саме практичний характер вимірювання землі. Ця фаза її історії в сучасних шкільних заняттях виявляється в вимірюваннях та щільному звязку з арифметикою.

Пізніше, в звязку з містицизмом пітагорійців стала предметом філософського характеру: Платон та його учні надали геометрії наукове угрунтовання, а біля 300-го року до Христа за Евклідом вона викристалізувалася як справжня наука. З того часу й досі в ній панує формально логичний напярм.

Історія геометрії та її викладання також свідчать про те, що навчання геометрії спершу не повинно бути формально-логічним. Початковими заняттями можуть бути всякі вимірювання, які треба провадити в найтіснішому звязку з арифметикою; заняття з геометрії ні в якому разі не повинні бути окремим курсом.

Заняття ці треба провадити так, щоб діти все ж таки переконувалися що до правдивості геометричних фактів. Здебільшого геометричні теореми можна зробити ясними для дітей, складаючи, приміром, папір (симетрія), коли вимірювати, розрізувати (перетворення фігур), рухання (рухливі моделі); приміром, сума внутрішніх кутів трикутника (розрізуванням), поверхня трикутника (перетворенням), властивість обводового кута (рухом) і т. д.

Детального плану занять з геометрії не можна дати тому, що він залежить також від інших освітніх предметів. Можна, приміром, одмітити, що будування перпендикуляра, середкутні й т. инш. треба провадити в звязку з рисунками сіток геометричних тіл, в звязку з географією (визначення північної точки гномоном) і т. д. Для таких занять найкращим способом є складання паперу (для цього найкраще вживати так звану „восковку“); приладдя: циркуль, лінійка, трикутник, транспортір, картатий папір.

В дитячій установі учебний план повинен мати внутрішній зв'язок між дисциплінами,—отже ознайомлення з різними геометричними формами, прим., з кутом, кулею та колом (в географії), кубом, вальцем (в фізиці) і т. д. повинно провадитися поруч з викладанням арифметики, бо заняття геометричного характеру, якими цікавляться учні, здебільшого мають зв'язок з арифметикою.

Вимірювання найпростіших геометричних форм треба починати з найперших кроків навчання. Сюди стосуються вимірювання квадрату, прямокутника, трикутника, трапеца, потім ідуть вимірювання геометричних тіл. Цим заняттям треба надати переваги, бо вони виховують у дитини уявлення про просторинь.

Особливу увагу треба звернути на заняття практичного змісту, де треба знати твердження про подібність трикутників та багатокутників. Теореми треба вивчати за допомогою рисування по мірилу. Тут треба звернути увагу на такі завдання, як рисування плану будинка, садка, відтворення рисунків у меншому мірілі й т. инш.

Таких заняттів треба провадити як найбільше. Тут дуже важно вживати картатий папір (прим., міліметровий). Нарешті, коли поняття стануть для дитини зовсім ясними після таких вимірювань, що їх вона проробила, та після рисувань по мірилу можна перейти до тверджень про подібність трикутників та вживання цих тверджень для розв'язування завдань практичного змісту, приміром, обчислення висоти та віддалення предметів, обчислювання ширини річки та яру, глибини колодязя і т. д. Розв'язування цих задань треба провадити на полі.

Дуже цікаво й корисно буде показати дітям вживання найпростіших приладь для міряння, а ці приладдя діти можуть виготовити самі в математичній лабораторії під керівництвом вихователя.

Важні твердження про вимірювання кутів треба вияснити різними способами, а для цього в пригоді стануть рухливі моделі. Пітагорове твердження повинно стати очевидним для кожної дитини, а цього можна досягнути розрізуванням та накладанням (ні в якому разі не дедуктивно), вживати його треба для розв'язування задань практичного характеру. Нарешті, діти повинні свідомо використовувати формули площі геометричних фігур; це легко демонструється за допомогою перетворення цих фігур у прямокутник.

Ознайомлення дітей з просторовими формами геометрії (прим., геометричні тіла, перпендикуляр до площі, і перпендикулярні та рівнобіжні площі і т. д.) треба провадити переважно перед фігурами плоскої геометрії, бо вони

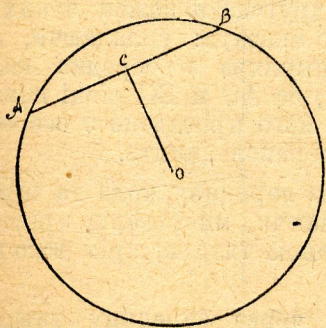
реальніші й допомагають вихованню здібности уявляти просторінь; їх також легко сконкретизувати моделлю. Треба зауважити, що заняття в полі, прим., визначення височини предметів, ширини річок та ярів і т. д. надто сприяють формуванню уявлення про просторінь.

Що до знайомства дітей з поняттями $\sin$, $\cot$, $\tg$, то ознайомлення це треба провадити виключно експериментальним шляхом—рисувати подібні прямокутні трикутники на міліметровому папері, вимірювати й обчислювати відношення. Конче треба, щоб таблиці $\sin$, $\cos$, $\tg$ було складено з двома десятковими знаками самими дітьми.

Вживання тригонометричних функцій дає можливість розв'язувати велику кількість дуже цікавих завдань: прим., обчислення височини предмету по довжині його тіні та височини сонця над обрієм, визначення радіуса рівнобіжної даного місця на земній поверхні по його географічній широті й радіусові землі, визначення терміну обігу даного місця протягом доби по його широті й радіусові землі, визначення вишини хмари по 1) височині спостережника над рівною поверхнею озера, 2) кутові, що над ним видно хмару над обрієм, й 3) кутові, що під ним видно відбиток хмари в рівній поверхні озера, і т. д., і т. д. Останнє завдання цікаве само по собі, але цікавий той попередній рисунок, що його треба зробити для розв'язання цього завдання.

Сторінка з експериментальної геометрії.

Властивости тятив й. перпендикулярів, що їх поставлено з її середини.

№ 1.

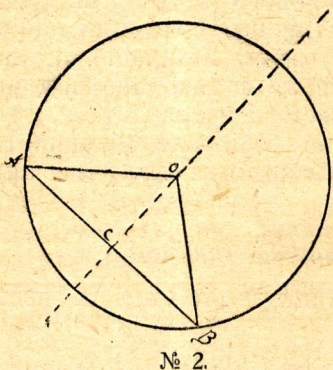
Вправа I. Нарисуйте коло досить великим радіусом, в ньому нарисуйте тятину й зміряйте її; від кінця А одкладіть на ній відтинки АС, що буде рівний з половиною АС; таким чином намітитесь точка С—середина тятиви.

Сполучіть середину тятиви з осередком кола й зміряйте кути, що їх утворили проста ОС та тятива.

Нарисуйте ще три, чотири тятиви й зміряйте також кути, що їх утворюють ці тятиви й прости, що їх лучать з центром. Які на вашу думку будуть кути між тятивами й цими простими?

Вправа II. Нарисуйте знову коло великим радіусом, а в ньому нарисуйте тятиву як і раніше, відшукайте середину тятиви й поставте на цій тятиві перпендикуляр до неї. Як лежатиме цей перпендикуляр відносно осередку кола? Нарисуйте ще зо три або й більше тятив, поставте в середині їх перпендикуляри й подивіться, як ці перпендикуляри лежатимуть відносно осередку кола.

Вправа III. Нарисуйте коло та тятиву в ньому. Вмістіть кутмір так, щоб поперечник його пройшов через осередок, а „лінія 90° “ пішла б уздовш тятиви; нарисуйте лінію через осередок кола й таким чином дістанете лінію, що проходить через осередок кола й перпендикулярна до тятиви. Зміряйте й порівняйте між собою ті частини тятиви, що на них вона ділиться перпендикуляром. Повторіть цю будову й що до других тятив.

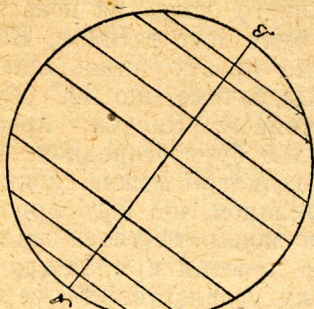

Вправа IV. Нарисуйте коло, означіть осередок його літерою O, проведіть два радіуси OA й OB на тятиву AB. Виріжте й зігніть папір так, щоб складка пройшла через O й радіуси лягли один вздовш другого. Назовіть літерою C точку перетинення складки з тятивою. Радіуси кола мають одну й ту саму довжину, тому крайні точки A й B впадуть одна на другу, тятива перегнеться й частини її AC й BC приймуться одна до другої. Кут

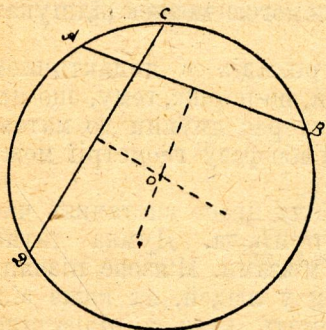
OSA й OSB прийдуться один до другого й кожен з них є простим. Таким чином ми можемо сказати: складаючи, як зазначено, ми опускаємо перпендикуляра з осередка кола на тятиву; C—це середина тятиви, бо AC й BC рівні поміж собою, се-б то перпендикуляр, що його проведено з осередку на тятиву завжди цю тятиву переполовинить.

Далі складка проходить через середину кола та через середину тятиви, значить, складаючи, ми повели просту, що лучить осередок кола з серединою тятиви; крім того ця складка перпендикулярна до неї.

Нарешті складка проходить через середину тятиви й перпендикулярна до неї, значить: *перпендикуляр до тятиви, що його проведено з її середини, завжди проходить через осередок кола.*

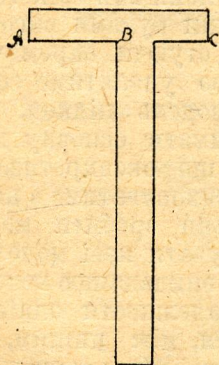
№ 3.

№ 4.

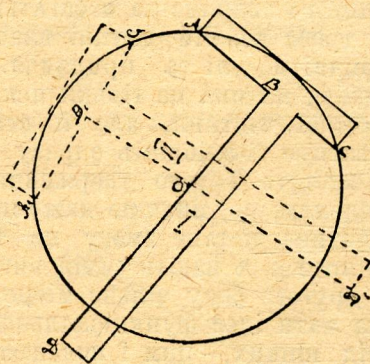
тятиві в її середині, можна виготовити дуже простий прилад для випукування осередку данного кола.

Нехай вони виріжуть з картону лінійку такої форми:

№ 5.

в цій лінійці $AB=BC$.

№ 6.

Нарисуйте коло й його поперечник АВ. За допомогою кутoměра проведіть 7—10 простих, що будуть перпендикулярні, поки вони не перетинатимуться з обводом кола. Зміряйте та порівняйте ті частини, що на них поділяються ці прості поперечником. Зробіть висновки.

Задання: найти осередок кола.

Нарисуйте тятиву АВ, проведіть поперечника, що був би перпендикулярний до тятиви DF, переполовиньте його. Середина поперечника Ой буде осередком кола.

Можна пропонувати учням нарисувати дві тятиви, що перетинають одна другу, й до кожної з них провести перпендикулярні поперечники; тоді точка їх перетину О й буде осередком кола.

Дуже цікаво й корисно було б, коли показати дітям як, користуючись властивістю перпендикуляра, що його поставлено на

Прикладаючи лінійку до данного кола, як показано (I положення), ми бачимо, що AC буде його тятивою, BD — поперечником. Взадовш BD рисуємо просту, прикладаючи знову лінійку до кола (II положення), бачимо, що A_1C_1 буде його тятивою, B_1D_1 його поперечником. Рисуємо просту B_1D_1 — точка перетину цих простих й буде осередком кола. Власне кажучи, багато тверджень геометрії можна сконкретизувати якимсь найпростішим приладом, що його призначено для якоїсь мети, прим. можна сконкретизувати властивість перекутні ромбу й збудувати простий прилад для переполовинення данного гострого куту; властивість середкутні між двома перпендикулярними дотичними, що їх проведено з однієї точки до кола, можна сконкретизувати будуванням приладу, що за його допомогою можна відшукати осередок кола.

Виготовлення цих простих приладів в дидактичному відношенні дуже корисне для дітей, по-перше, тому, що прості прилади можуть розворушити інтерес дитини до математики, по-друге — індуктивний цикл або фазу геометрії можна зробити реальнішою й цікавішою.

„До 15 років час діяти, бо після цього вистачить часу для думання“, — так каже сама природа. Думка дитини ніколи не стоїть по-за звязком з її м'язами. М'язове пізнання об'єкту було ґрунтовним пізнанням у людей, як каже відомий нам біогенетичний закон. Значить, воно є підвалиною всякого справжнього пізнання й у кожного індивіду. Тому, щоб дитина придбала дійсно ясні уявлення про світ, що її оточує, треба по-перше звернутися до її м'язового досвіду. Завдання ока та вуха: постачати нам знання шляхом думки, так би мовити, з других рук, вони не можуть нам дати безпосереднього знайомства з багатьма явищами нашого життя й тому треба кожній дитині власними руками виготовляти геометричні моделі та приладдя. Готуючи окремі частини цієї моделі, дитина не тільки яскраво уявлятиме собі вартість кожної частини, але й всю модель цілком. Все це виховуватиме її здібність одразу піймати основну думку в ній, а значить і того твердження, що оконкретизовується цією моделлю; це, інакше кажучи, виховуватиме в ній творчість, дитина дістане змогу не тільки зробити модель на якийсь зразок, а навіть самій вигадувати нові моделі.

З другого боку чільне місце в викладанні математики повинна мати ідея функціональної залежності однієї величини від інших, — цим і пояснюється, між иншим, виникнення нового роду моделей — рухливих. Така модель наочно показує дитині утворення й формування геометричного образу, справді підкреслює функціональну залежність.

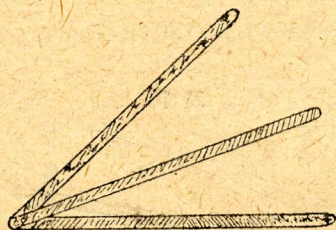
За допомогою таких моделей геометричні фігури дістають що найрізноманітніших форм, не міняючи свого основного виду, напр., трикутник може переходити від косокутного до прямокутного чи рівнобедреного й т. и., або ж приймаючи конечні форми: трикутник переходить у просту лінію, обводний кут, переміщаючися по обводі кола, перетворюється в кут, що рамена йому становлять тятива та дотична лінія.

Цікаві моделі перетворення однієї моделі в другу, особливо в прямокутник.

Перетворення це становить прекрасне уявлення поняття функції.

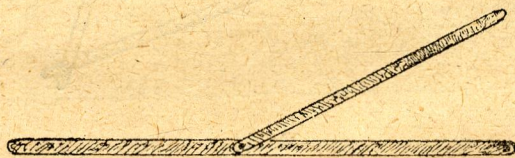
Перечислимо тут деякі рухливі моделі, що можна користати при навчанню математики в дитячій установі.

1. Рухлива модель кута зі змінними раменами (рис. № 7).

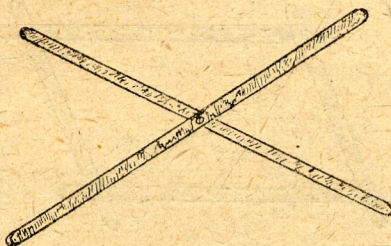
№ 7.

2. Рухлива модель суміжних кутів (рис. № 8).

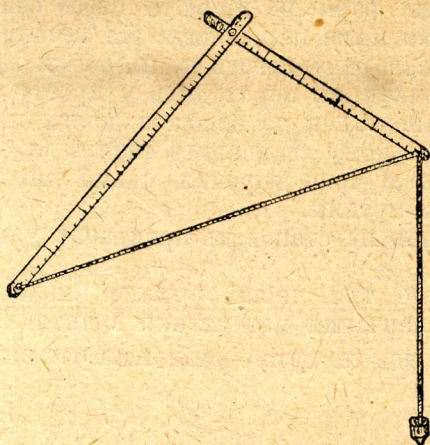
№ 8.

3. Рухлива модель вершкових кутів (рис. № 9).

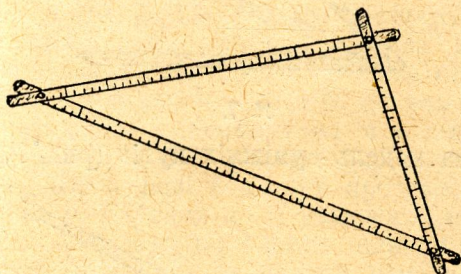

№ 9.

4. Рухлива й стійка моделі трикутника (рис. № 10 й 11).

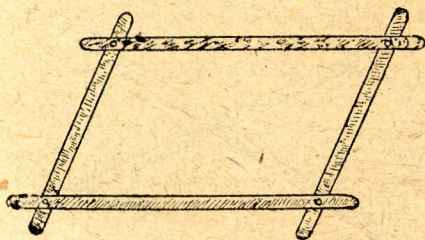

№ 10.

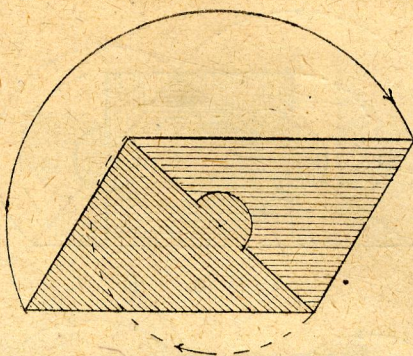

№ 11.

5. Рухлива модель рівнобіжника (рис. № 12 й 13).

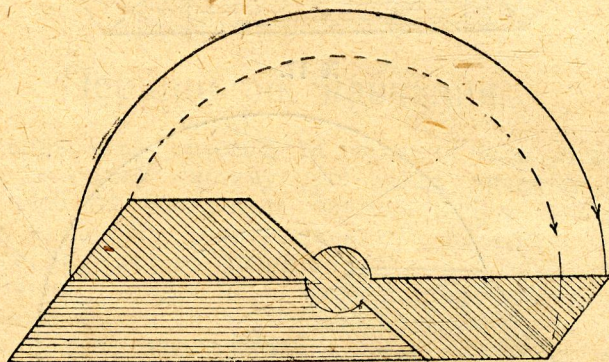

№ 12.

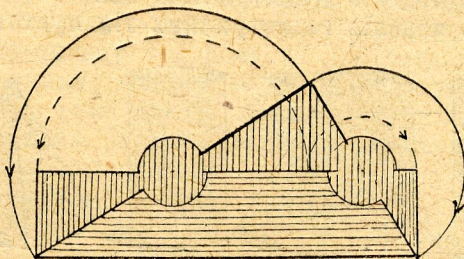
№ 13.

6. Модель трапеца, що перетянуто середняком (рис. № 14).

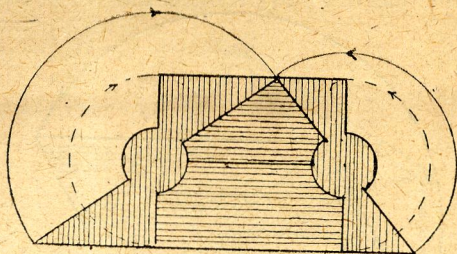

№ 14.

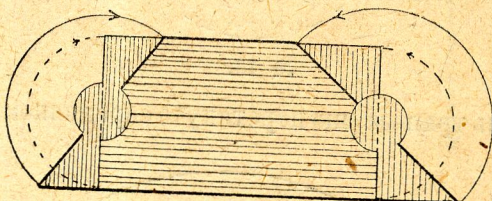
7. Моделі перетворення простолінійних фігур в прямо кутник або трикутник (рис. №№ 15, 16, 17 й 18).

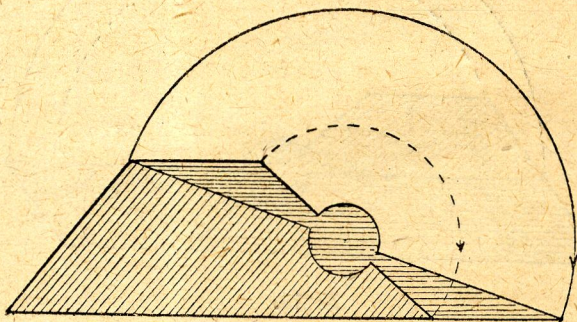
№ 15.

№ 16.

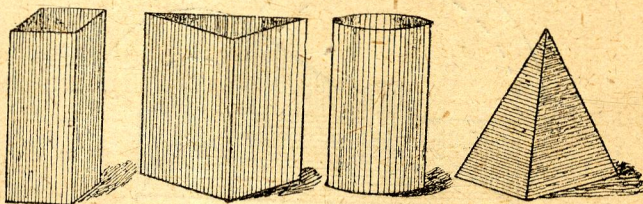

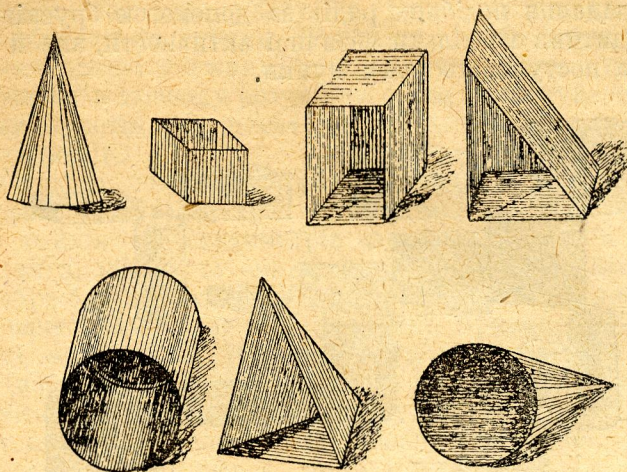
№ 17.

№ 18.

8. Збірка моделей геометричних тіл.
9. Збірка моделей геометричних тіл пустотілих.

Перший рік навчання.

Числення стає простим та легким, коли діти добре зрозуміли десяткову систему для цілих чисел та дробів. Для того, щоб ця абстрактна система набула найбільшої наочності, в нашому розпорядженні є десяткова система мір та ваги. Ця система творить зручний зв'язок дитини з його оточенням. Справді, метрична система наочно доводить, що з сотнями й десятками можна оперувати так само, як і з одиницями, вона з'ясовує, що таке $\frac{1}{10}$, $\frac{3}{10}$ і т. д., що таке $\frac{1}{100}$, $\frac{3}{100}$ і т. д., та що їх можна лічити, як цілі числа.

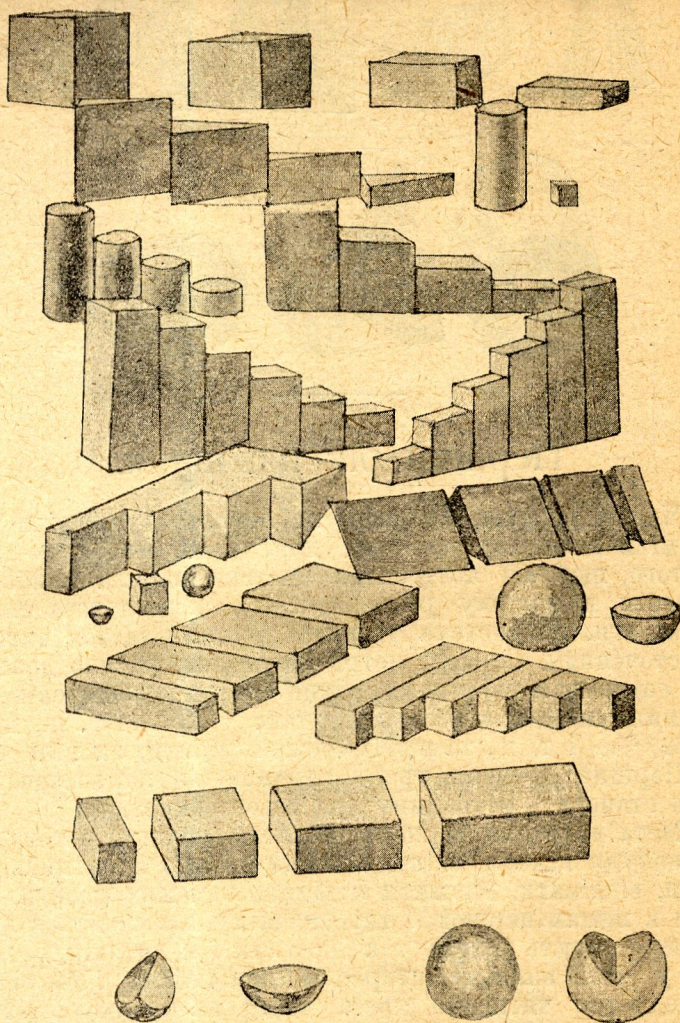
Перший десяток треба вивчити що найдосконаліше, бо він становить підвалину для всього числення.

Мета вивчення першого десятка полягає в тому, щоб діти набули цілком свідому звичку усно й на письмі додавати, віднімати, множити й ділити в межах десяти. Числення в межах першої сотні спочатку провадиться на речах, що оточують дитину так дома, як і в дитячій установі. Коли у дітей виникне інтерес до чисел після лічби відомих їм предметів, числення треба вести на кубиках, брусках, рахункових машинах. Для додавання треба засвоїти таблицю додавання, складаючи ряди.

$$1+5=6; 2+4=6; 3+3=6; 5+1=6 \text{ і т. д.}$$

Таки вправи треба вести на брусках різної довжини од 1 до 10 дюймів.

Складання подібних рядів за допомогою брусків вимагає від дитини не тільки фізичної активності, але й сталої уваги та поступового руху думки.

Щоб з'ясувати протилежність дій додавання й віднімання, доцільно провадити їх рівнобіжно: тоді після віднімання брусків в 1, 2, 3... дюйми дістанемо остачі:

$$6-1=5; 6-2=4; 6-3=3; 6-4=2; 6-5=1; 6-6=0.$$

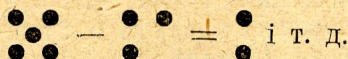
Треба звернути увагу на вище згадані наочні знаряддя—бруски та кубики. По-перше, треба користуватися брусками різної довжини, щоб діти оперували суцільними величинами в повному розумінню слова і виконували-б різні мірювання, а потім уже переходили-б до мірювання груп окремих предметів.

У школі обов'язково треба мати 100 кубиків 1 (кубичний дюйм або краще куб. сантиметр), по 10 брусків 1, 2, 3... 10 дюймів або сантиметрів завдовжки, зразки мір довжини, ваги, рідких та сипких тіл, циферблат та класну дошку. Добре-б було мати бруски що-найрізноманітнішої форми, а саме прямокутні й ріжнокутні призми, вальці (циліндри), моделі кулі, її частин (див. малюнок).

Цифрове,—це-б то символічне визначення чисел можна вводити лише тоді, коли діти зрозуміють рацію числівників. Як записувати числа—треба показувати разом; числовою фігурою, словом і цифрою, прим.,

 п'ять, 5 і т. д.

Числові фігури можна використовувати, визначаючи через них суми й остачі, прим.:

 і т. д.

Для числових фігур можна використовувати риси, квадрати, кружки, що їх виготовляють самі діти.

Вивчаючи числові фігури першого десятку, засвоюють таблиці чотирьох дій в межах десяти. Систематичного послідовного вивчення окремих дій що до їх суті, мети або того, як їх переводити, нема ніякого.

Для того, аби перейти від числових фігур до чисел, треба, аби цифрові фігури й цифри заміняли одні других навперемінки. Числові фігури, як кажуть сучасні методологи, є надзвичайно корисним переходовим ступнем від наочних приладь, що показують, що число складається з окремих одиниць, до цифри, як до умовного знаку числа. З-поміж усяких числових фігур найзручнішими є, як показали експериментальні дослідження, квадратіві числові фігури д-ра Лая

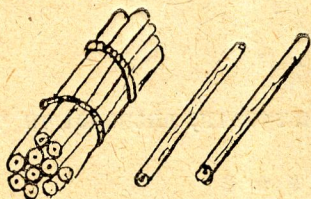
Коли треба, вводяться знаки дій: +, —, =, ×, :.

Після того, коли попередня лічба стане причиною до виникнення поняття про число, треба швидче братися за устну лічбу й однімання абстрактних чисел, прим.,

$$3 + 4 = 7.$$

Коли-ж хоч трохи помітно, що в дітей не зовсім ще виробилось це поняття, то треба знов узятись до вправ з наочними приладами.

На другому ступні діти повинні навчитися складати числа від 1 до 20, рахувати одиницями, двійками, 5-ми, 10-ми до 100, використовуючи за наочні приладдя насамперед предмети найближчого оточення, а саме: столи, стільці, шибки в вікнах, дерева і т. д. При цьому вияснюється значіння числівників од 10 до 20 й утворення чисел, що стоять між цими двома, на наочних приладдях, прим.:

$$10 + 2 = 12, \text{ дванадцять... і т. д.}$$

Відзначається тісний зв'язок між 5 й 10, а також між 1 й 10; пара п'яток складають 10 і йде лічба десятками.

Дії над числами в межах 10—20 мають важливе значіння для дальших занять з арифметики, вони, мабуть, чи не найтрудніша частина її.

Тому робити вправи з цими числами треба обережно, не поспішаючи, бо поспішання як найгірше відіб'ється на дальших успіхах дитини. Ось чому вчитель повинен звернути увагу на те, щоб діти уміли розкладати й сполучувати в ріжний спосіб однозначні числа, аби після цього вони правильно й швидко рішали завдання з цього відділу. Тільки таким чином дитина навчиться вираховувати за допомогою розкладання, а не лічби.

Приміром, дитині треба вирахувати $5 + 8 = ?$

Не треба, аби дитина прилічувала по одній 8 одиниць на пальцях, ц. т. не лічила до 13 по пальцях, а хай вона розкладе 8 на 5 та 3 і ці 5 додасть по перших 5 і до того, що стане, додасть ще 3.

Перший процес—механізм без жодної думки.

Другий—тільки думка.

На першому році занять як найбільшу увагу треба звернути на вивчення дій та на засвоєння таблиць дода-

вання, відлічування, множення й ділення; засвоєння їх дуже полегшується переведенням дій з многозначними числами.

Ось чому помалу розширюється таблиця додавання складанням рядів, що подібні до такого:

$$9+8=17; 2+8=10; 8+8=16; 3+8=11; 1+8=9; 4+8=12 \text{ і т. д.,}$$

при чому рівнобіжно наводиться таблиця відлічування:

$$17-8=9; 10-8=2; 16-8=8; 11-8=3; 9-8=1; 12-8=4 \text{ і т. д.,}$$

що за їх допомогою зовсім непомітно переходять до додавання й відлічування, спочатку, коли сума одиниць менше розрядової одиниці, а потім і більша за неї, але коли сума двох чисел не є більшою, як 100.

Множення, як окремої дії, не вчать; даються поняття про такі вирази:

$$2+2+2=3 \text{ „рази“ по } 2 \text{ і т. д.};$$

так само й що до ділення.

Про дробі $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{10}$ діти так часто чують, що про них слід говорити на першому році навчання. Вводячи ці поняття, слід уникати за-багато розказувати, прим., роздивлятися дробі, як частки від ділення 1 на 2, 3, 4 і т. д.

На першому році навчання треба познайомити дітей і з іменованими числами; вони повинні знати що таке карбованець, тиждень, година, хвилина, верства, метр, сантиметр, ознайомитися з де-якими мірами рідких та сипких тіл, але з усіма цими мірами вони повинні знайомитися разом з розв'язуванням завдань, з вимірюваннями, що їх вони провадять, з виготовленням їх у лабораторії, але ні в яким разі не заучуванням таблиці цих мір.

Було-б великою помилкою уникати дій з абстрактними числами. Дитина не буде підготовленою до повного засвоєння арифметики й абстрактного думання взагалі, коли її весь час держати на конкретних завданнях. Дії з абстрактними числами так само цікаві й необхідні, як і з конкретними.

Предмети, що їх мають лічити, повинні бути що-найрізноманітнішими. Повсякчасне користування з одних та тих самих підручників утомлює й звужує світогляд дитини. Завдання повинні набувати характеру ігор та цікавих вимірювань.

В них треба говорити про ті предмети, що оточують дитину й їй відомі. Устна лічба повинна взяти більше часу, ніж лічба на письмі.

На першому році діти знайомляться з многокутниками й геометричними тілами, прим., квадрат, прямокутник, трикутник, куб, призма, піраміда, валець (циліндр), куля.

Для цього дуже добре вирізувати й склеювати ці фігури з паперу. Вирізаючи геометричні фігури з паперу або картону, діти лічать кількість боків фігур, визначають довжину всіх боків (периметр).

Дуже важливо звернути увагу на порівняння довжини простих ліній: а) невизначене: більше, менше, б) визначен більше, менше у стільки-то разів і в) вимірюванням. Прості треба креслити в усяких напрямках: поземному, простовісному й похилому. Треба робити таке саме порівняння площів та об'ємів геометричних фігур.

Вимірювання й геометрія.

Виготовлення в лабораторії мір довжини: аршина, фута, метра, дециметра; вимірювання саженом, аршином, метром.

Вимірювання довжини на дворі, в садку, на городі. Складання й вирізування правильних багатокутників, трикутника, прямокутника; підраховування довжини їх боків

Розмови з історії математики.

Розмови про життя дикунів та первісних людей. Лічба в них. Початкові назви чисел: 1—палець, 5—рука, 3—нога, струся і т. д. Лічба камінцями, зернами, карбуванням і т. д. На першому році занять завдання насамперед повинно полягати в тому, щоб дитина не заучувала механічно. З самого початку навчання арифметика повинна стати за цікаве заняття з матеріялами, предметами, що їх числове відношення має значіння для дитини. Самостійного інтересу до числових відношень у дитини немає. Засобом до того, щоб розбуркати інтерес до таких відношень є відповідні заняття, гри, звідомлення дітей про спостереження, що їх вони зробили, й фіксування їх у малюнках. Про систематичне навчання дітей в цьому році, особливо на першому ступні, не доводиться говорити. Для дітей цього віку числа й робота з ними в школі й вдома зовсім випадкова; краще в цей період розвивати дитячу спостережливість та збирати матеріял для майбутнього вжитку арифметики. Виявлення активності в більшому масштабі за вивчення природи, шкільні гри й заняття, читання, малювання, образотворче мистецтво дають великий числовий матеріял дитині.

Матеріял, що його зовсім випадково придбано, стане за підвалину для майбутнього заняття арифметикою.

Знання, каже Герлях, що має елемент активності, цілком відповідає всій духовній структурі даного суб'єкта;

їх буде пристосовувати розум, коли в тому буде відповідна потреба. Все те, що його вбирає пам'ять з власної ініціативи, все те, що відповідає психиці, духовним силам та потребам, ніколи не пропаде марно.

Коли, таким чином, арифметичний матеріал, що його набуто протягом цього року, не буде досвідом дитини, не буде її переживанням, не матиме звязку з повсякденним життям дитини, вона втратить всяку любов до арифметики, вона стане для нього одворотною й навіть, ставши дорослою людиною, вона не буде цікавитися нею.

Отже повстає питання—яким чином набути числовий матеріал, що про нього говорилось раніше.

Можна зазначити де-які моменти, що на них слід звернути увагу дитини.

1) Кількість дітей у класі; кількість хлопчиків і дівчат; кількість дітей, що занесені в реєстр; кількість присутніх; кількість тих, що не прийшли.

2) Розподілення зшитків між дітьми, а також книг, олівців, пір, рахування їх.

3) Підрахування ясних та хмарних днів на тижні, за місяць.

4) Графика температури на дошці й на папері.

5) Викреслювання циферблату, лічба годин та хвилин.

6) Кількість днів у тижні й місяці.

Спостерігаючи тварини й рослини, діти набувають величезний числовий матеріал.

7) Лічба ніжок у комах по одній, парами, крилець, очей, вух, лічба ніг у тварин, пелюстків у квітки, горошин у стручку.

8) Лічба дюймів у футі, вершків у аршині, ознайомлення з десятковою системою мір та ваги, лічба дециметрів, сантиметрів у метрові.

9) Гри, що бувають у супроводі лічби: арифметичне лото, доміно і т. ин.

10) Вимірювання росту дітей; лічба років і місяців.

11) Діти дуже люблять лічити двійками, п'ятками й десятками, тому треба звернути на це увагу. Ця форма лічби важлива для додавання й для множення.

12) Виготовлення коробочок, будування хати для ляльки, складання паперу (особливо для знайомства з геометричними фігурами й дробами).

13) Нарешті казки, байки, міфи й инше можуть дати такий числовий матеріал.

Треба, щоб діти тут же малювали ті предмети, що про них йде мова, прим., квітка, комахка, тварина і т. д. (Вчителеві треба самому вміти робити малюнки).

Треба звернути увагу на те, що для арифметики не треба робити детальних малюнків; тут здадуться й навіть *корисні схеми*, що дадуть можливість *схоплювати* числові відношення.

Другий рік навчання.

Повторювання чотирьох дій з числами в межах від 1 до 20. Треба зазначити тут же, що під „повторюванням“ ми розуміємо не „систематичне повторювання“, що його практикувала стара школа на підставі підручника; повторення це полягає в *рішанню задач*, що погоджені з дійсним життям, причому усні вираховування повинні переважати виправи на письмі.

Корисно тому складання таких сум:

$$+ 4 = 11, \quad 7 + 5 = 12, \quad 7 + 6 = 13, \quad 7 + 7 = 14, \quad 7 + 8 = 15, \quad 7 + 9 = 16, \quad 7 + 10 = 17$$

і подібних до цих, а також і

$$18 - 8 = 10, \quad 17 - 8 = 9, \quad 16 - 8 = 8, \quad 15 - 8 = 7, \quad 14 - 8 = 6, \quad 13 - 8 = 5, \quad 12 - 8 = 4$$

і подібних до цих, включаючи сюди комбінації з різних чисел.

Лічба до 100 двійками, 3-ми, 4-ми, 5-ми, 6-ми, 8-ми, 9-ми; звертати увагу про цьому на схожість у відповідних рядах, прим.:

Лічба двійками: 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34.

Чвірками (4-ми): 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32.

Вісімками: 8, 16, 24, 32.

Лічба трійками: 3, 6, 9, 12, 15, 18, 21, 24, 27, 30, 33, 36, 39, 42, 45.

Шістками: 6, 12, 18, 24, 30, 36, 42.

Дев'ятками: 9, 18, 27, 36, 45.

Ці таблиці полекшують вивчення таблиці множення, коли увагу дітей звернути на таке: коли рахувати вісімками, приміром, то доводиться брати в двічі менше, як тоді, коли рахують чвірками, і в чотири рази менше, ніж тоді, коли рахують двійками.

Діти цим дуже цікавляться й легко пам'ятають.

Далі, роздивляючись, прим., число 24, ми бачимо, що воно $= 6 \times 4$, 3×8 , 2×12 ; подібні до цих випадків треба вишукувати як найбільше; так само треба звертати увагу на зміну чинників, приміром, для числа 36 маємо

$$4 \times 9, \quad 2 \times 18, \quad 6 \times 6.$$

Треба одзначити також рівність добутка, прим.:

$$3 \times 5 = 5 \times 3 \text{ або } 10 \times 2 = 4 \times 5 = 5 \times 4.$$

Розглядання таких випадків полекшує роботу пам'яті нутується також закон переміщення, що, як відомо, потрібний нам. По цьому проходять що-найтруднішу таблицю множення на 7, на підставі закону переміщення.

Потім вивчають десяткову систему лічби; тут здадуться в'язочки палічок, що звязані по 10, 100, 1000 штук; за допомогою палічок надзвичайно просто можна пояснити залежність між 1, 10, 100, 1000 і т. д.; так само легко показати додавання двозначних, а також і тризначних чисел. Такі вправи слід провадити доти, доки діти не зрозуміють десяткової системи лічби. На палічках можна показати також найпростіші випадки множення й ділення. Треба бути надто обережним та не зловживати наочністю, і, коли діти зрозуміють ідею десяткової системи, негайно переходити до абстрактних чисел. Далі йдуть вправи з нумерацією кільказначних чисел. Повторення іменованих чисел з розширенням їх таблиці. Поняття про квадратові одиниці. Вимірювання площі прямокутників, площі підлоги в кімнаті, грядок, саду і т. ин.

Складання й віднімання кільказначних чисел, спочатку наочно, потім абстрактно.

Вираховування на дошці записів на зразок:

$$6 + 4 \times 3, 8 - 3 \times 2 \text{ і т. д.}$$

Дробі: $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{6}$, $\frac{2}{3}$, $\frac{3}{4}$ і т. д. Складання й віднімання їх наочно.

Останні дослідження експериментальної педагогіки (досвіди Вальземана) показали, що найкращим наочним приладдям для уявлення й розуміння дробів є не проста лінія й не коло, що поділене на сектори, а квадрат, що його поділено на прямокутні частини.

Вимірювання й геометрія.

Вимірювання довжин та викреслювання діаграм, що складають віддалення дані, або ті, що їх вишукують.

Визначення площі прямокутника. Треба звернути що-найбільше уваги на те, аби дитина завше ясно собі уявляла, що для визначення площі прямокутника помножують число квадратних одиниць, які вміщуються в смужці, на кількість смужок, а не заучивала без жодного розуміння „площа прямокутника є добуток основи на висоту“.

Викреслювання прямокутників в масштабі. Краще роздивлятися прямокутника, як грань паралелепіпеда або призми, що їх учні держать в руках. Вираховування площі квадрату. Поверхня (повна й бічна) паралелепіпеда й призми. Площа трикутника.

З історії математики.

Потреба у вимірюванні площів. Способи визначення площів у стародавньому Єгипті (з папірусу Ринда). Порівняння їх з точними способами.

Матеріал треба брати:

- а) Природознавство: термометр, соняшний годинник, тривання дня й ночі, пори року. Вік і розміри рослин. Визначування кількості членів та органів рослин і тварин, приміром, листків, пелюсток, ніг, крилець, плавників і т. д.
- в) Торгівля колоніальним крамом: маринади, цукор, кава, чай, городина і т. д.
- с) Щоденний реєстр видатків дитячих установ чи якоїсь родини за місяць дає багатий матеріал для задань, прим.:
 - 1) визначення видатків за місяць;
 - 2) пересічний щоденний видаток на весь колектив або на всю родину;
 - 3) пересічний місячний видаток на одного члена родини;
 - 4) пересічний щорічний видаток на одного члена родини і т. д.
- д) Транспорт: перевезення ваги на возах, вагонами, їхня вмістимість, перевезення лісу, вугілля, каміння, піску і т. д.
- е) Випікання хліба, борошно, хліб, припик, розміри та вмістимість печі.
- ф) Молочарня: молоко, масло, сир, що коштує утримання коняки, корови на м'сяць, рік і т. д.
- г) Сад: визначення площі саду, городу, садіння родини, розплановання їх. Врожай з десятини. Ціна на городину, садовину, зерно, сіно і т. д.
- h) Визначення вишини узгір'їв, башт, будинків громадських установ. Вимірювання далечини й викреслювання її масштабі.

Третій рік навчання.

Повторення таблиці множення (див. початок другого року навчання). Корисно вивчати такі добутки, як 2×13 , 3×15 , 4×12 і т. д., бо вони часто зустрічаються в житті. Тут знову діти більше вираховуватимуть устно, а ніж на письмі.

Помножування двозначного числа на однозначне й двозначне, а також тризначного на тризначне.

Перегляд десяткової системи лічби.

Процес множення:

$$32 \times 25 = 2.25 + 30 \times 25 = 50 + 750 = 800,$$

$$\text{а також } 35 \times 35 = \begin{array}{r} 35.30 \\ 30.30 + 5.30 \\ \hline 30^2 + 2.30.5 + 5^2 = 1225. \end{array}$$

Степенування двозначних чисел в квадрат. Іменовані числа. В склад іменованих чисел повинно входити не більше, як дві назви. (Розуміється, іменовані числа не виділяються в окрему рубрику й не вивчаються окремо від абстрактних).

Найпростіші випадки ділення з остачою й без неї, прим.:

$$9:3; 14:2; 18:5; 32:6;$$

$$824:4; 725:5; 686:7 \text{ і т. д.}$$

Дробі. Складанням паперу показати, що

$$\frac{1}{2} = \frac{2}{4}; \quad \frac{1}{3} = \frac{2}{6}; \quad \frac{3}{4} = \frac{6}{8}; \quad \frac{1}{6} \quad \frac{2}{12} \text{ і т. д.}$$

Складанням паперу показати, що $\frac{2}{3}$ й $\frac{3}{4}$ можна висловити 12 долями й скласти (як найбільше наочних вправ такого роду).

Поняття про скорочення дробів. Складання й віднімання найпростіших дробів зі зведенням наочно до одного знаменника. Вишукування по частині цілого.

Введення десяткової запинки. Треба конче, аби діти розуміли таке записування: 2,5 карб. = 2 карб. 50 коп. (це не значить, що в цьому році слід викладати теорію десяткових дробів). Нумерація чисел до 100. Ділення кільканих чисел на однозначні, двозначні й тризначні. Треба, аби діти точно розуміли, що таке:

Зробити 100 кубиків або й більше й пропонувати дітям складати з них нові куби, призми, паралелепіпеди, вираховуючи устно їхні обсяги (об'єми) й поверхні (підготовлювання до вираховування обсягів геометричних тіл).

Вимірювання й геометрія.

Далечина між містами (викреслювання в масштабі). Прямий кут, тупий, гострий. Поняття про рівнобіжні. Рівнобіжник (паралелограм). Площа його (перейменуванням на прямокутник з тією самою основою й висотою. Порівнювання площі рівнобіжника й трикутників, що творить діагональ рівнобіжника.

Площа трикутників. Поверхня піраміди (повна й бокова).

Поверхня нахилоного паралелепіпеду й призми. Викреслювання в масштабі плану школи, саду при ній. Вирахування площі даної місцевости по її планові.

З історії математики.

Коротка історія найголовніших одиниць міри ваги й ємкости. Виникнення десяткової системи лічби.

Матеріал треба брати з:

а) Географія: Довжина залізних доріг на Україні; швидкість руху пасажирських потягів, що коштує квиток; далечина сонця, місяця й їх розміри; даметр та довжина меридіана землі.

б) Фізика: Сила, що її дістаємо за допомогою підйому та блоку; міць машин, вітряків водяних коліс. Коняча сила. Порівнювання ваги різних металів. Поняття про щільність.

с) Природознавство: вік рослин, дерев.

д) Історія: час до Р. Х. й по Р. Х.

Головніші періоди в історії України.

„ „ „ світовій історії.

Час закладання й існування головних міст України.

Час збудовання різних установ та пам'ятників старовини на Україні. Населення даного міста; кількість учнів у місті і т. ин.

Четвертий рік навчання.

Повторення ділення кільказначних чисел на кільказначні (див. початок навчання другого року). Повторення таблиць всяких мір. Таблиця кубичних мір. Вирахування обсягів (об'ємів).

Повторення простіших дробів (вправи виключно лише усні). Мішане число. Вилучення цілого числа з неправильної дробі й навпаки. Усні вправи на складання й віднімання

дробів. Два способи збільшення дробі. Множення дробі на дріб. Ділення дробі на ціле й дробі на дріб.

Найпростіші визначення понять: чисельник, знаменник, спільний множитель, простий множитель.

Десяткові дробі. Найкращим наочним приладдям під час вивчення десяткових дробів є смужка, поділена на дециметри, сантиметри й міліметри.

Краще, коли метр виготовлять самі діти й поділять на дециметри й сантиметри. Показати, що десяткові дробі є иншим способом висловлення простої дробі, прим.:

$$\frac{3}{5} = \frac{6}{10} = 0,6 \text{ і т. д.}$$

Розширення десяткової системи лічби, включаючи й десяткові дробі. Нумерація десяткових дробів. (Звернути увагу на те, щоб діти звикли уявляти собі дану дріб до того, поки вони її напишуть, а потім, щоб писали її одразу). Множення десяткових дробів. Ділення десяткових дробів. Поняття про відсоток:

- а) Уміти знаходити устно 1% , 2% , 3% , 4% і т. д.; приміром, 5% від 200 верст і т. д.
- б) Пам'ятати, що $50\% = \frac{1}{2}$; $25\% = \frac{1}{4}$; $33\frac{1}{3}\% = \frac{1}{3}$; $10\% = \frac{1}{10}$, $16\frac{2}{3}\% = \frac{1}{6}$; $75\% = \frac{3}{4}$. Зробити багато вправ.

Вимірювання й геометрія.

Вимірювання в полі мірним ланцюгом або тасьмою.

Поняття про: простовісні, поземні, рівнобіжні лінії (продовження). Визначення площі многокутника (розбивши діагоналлю на трикутники). Викреслювання сітки для моделі куба. Обсяг паралелепіпеда (діти повинні ясно собі уявляти підрахунок кубичних одиниць (див. про площу прямокутника). Обсяг призми.

Відшукування вимірюванням.:

- а) площі підлоги;
- б) площі, що її відбирає будинок дитячої установи;
- с) площі садиби і т. ин.

Складання невеликих обрахунків:

- а) настилання підлоги;
- б) офарбування її;
- с) офарбування дощок;
- д) будування огорожі навколо будинку
- е) брукування двору й т. ин.

З історії математики.

Розвиток нумерації на письмі. (Єгипет, Греція, Вавилон, Індія). Позиційна система нумерації, вигоди щоїх вона дає. Матер'ял взяти з:

- а) Географія: Просторінь України. Населення України. Щільність населення України. Мійське й сільське населення України. Промисловість України й її галузі. (Розглядання галузів промисловости річно дає багатий матер'ял для задань). Транспорт України.
- в) Природознавство: Вимірювання вишини гір за допомогою барометра. Атмосферне тиснення. Підрахунки метеорологічних даних із спостережень барометра й термометра. Опади. Дощомір.
- с) Історія: Тривання періодів в історії України, прим.: заселення Слобідської України; боротьба з татарами, автономія і т. ин.

П'ятий рік навчання.

Огляд всіх чотирьох арифметичних дій (рішати як найбільше устних задань). Дробі прості й десяткові. Дії над ними. Визначення чисел літерами. Поняття про коефіцієнт та показатель. Поняття про рівняння. Підвалини, що на них будується розв'язання рівнянь (наочно на терезах). Розв'язання рівнянь. Пропорції.

Розв'язання задань (показати перевагу розв'язування задань рівненням над чисто арифметичним розв'язанням; багато вправ). Застосування рівнянь до розв'язування задань.

Вимірювання й геометрія.

Площа трапеца, ромба. Визначення основи прямокутника (рівнобіжника, трикутника) по його площі й височині й навпаки—височини по основі й площі. (Посереднє вимірювання). Теорема Пітагора. Обвід, коло, поперечник, радіус. Довжина обвода. Поділ його на 360° . Вимірювання кутів. Кутомір. Кути суміжні й вершкові. Будова правильного многокутника. Площа його. Площа кола. Означення числа вимірюванням та виважуванням. Поверхня й обсяг правильних призм та циліндра. Знайти радіус основи по обсягові й височині циліндра. Знайти площу основи призми по її обсягові й височині. Графічна інтерпретація записів термометра й барометра.

З історії математики.

Походження десяткових дробів. Відтворення чисел відтинками в Греції. Походження мір часу. Старий та новий стиль. Пітагор та його теорема.

Матер'ял треба взяти з:

- а) Географії: мійські селища та їх упорядкованість. Зростання міст. Постачання води, каналізація, освітлення, трамвай. Сільські поселення та їх упорядкованість.
- в) Природознавства: відсоток харчових речовин різного роду страви. Перетравлювання різних харчових продуктів у відсотках.

Харчові речовини, як джерело енергії.

с) Гігієни: кількість повітря в шкільних та житлових помешканнях. Вентиляція. Температура житлових помешкань. Освітлення.

Шостий рік навчання.

Скорочене множення. Формулы: $(x+y)^2$, $(x-y)^2$, $(x-y)^3$ та $(x+y)(x-y)$. Геометрична інтерпретація цих формул і застосування їх до степенування в квадрат та куб. Витягання квадратного коріння з чисел (геометричне уявлення цього процесу). Наближені вичислення.

Алгебрійні перетворення (дії з одночленами, многочленами, дії з дробами, розклад на множителів) треба проходити в міру того, як це буде потрібно при розв'язуванні рівняння. Подібні алгебрійні перетворення мають чисто арифметичний характер і тому треба показати ту користь, що дають ці перетворення для вичислень.

До від'ємних чисел, які можуть бути уже знайомі дітям, добре підійти, розв'язуючи задання, подібні до тих, що давали раніш позитивне рішення.

Значіння від'ємних чисел треба в'яснювати, розглядаючи конкретні величини, що мають протилежний напрям (прикл.—температура).

Графічна інтерпретація від'ємних чисел. Наочне уявлення дій над ними. Розв'язування систем рівнянь з двома й трьома невідомими.

Функція. Графіки. Графічне рисування лінійної функції. Графічний спосіб розв'язування двох рівнянь з двома невідомими.

Геометрія й вимірювання.

Перпендикуляр (нормальна) в просторі. Рівнобіжні лінії (в просторі). Сторчові й рівнобіжні площі. Піраміди; висота, апофема. Конус (стіжок). Обсяг піраміди (експериментальним шляхом—всипанням піску). Усічена піраміда і конус. Куля, радіус, діаметр, великий та малий обводи. Поверхня й обсяг кулі (експериментальним шляхом). Означення ваги тіл по щільності та обсягу їх.

З історії математики.

Систематичний огляд розвитку арифметики, символики літер та лінійних рівнянь.

Історія рівнянь. Історія від'ємних чисел. Декарт та метод координат.

Матеріал можна взяти з:

- а) Географії: Довгота й час. Широта й височинь полюса над обрієм.
- в) Сільське господарство України: кількість витрати праці в сільському господарстві й розподіл її відповідно до часу.
- с) Промисловости України: мирошництво, олійництво; продукції: цукрова, горільчана.
- д) Великі водні джерела енергії України: Дніпро, Дністер, Південний Буг.
- е) Торф, руде вугілля, як джерела енергії. Теплотворна здібність вугілля, дров, торфа і т. д.

Сьомий рік навчання.

Найпростіші випадки розв'язання квадратного рівняння (коли корені дійсні). Розв'язання завдань на складання квадратних рівнянь з галузі геометрії, механіки, фізики.

Графічна інтерпретація функцій

$$y = x^2 \text{ та } xy = m.$$

Геометрія й вимірювання.

Будова трикутників: 1) на підставі трьох боків; 2) двох боків і кута між ними. Конгруентність трикутників (схожість по формі й розмірах). Подібність трикутників (схожість по формі). Застосування конгруентності й подібності трикутників до розв'язання завдань на місцевості. Про коло (продовження); тятива, дотична. Обведені кути. Властивості дотичних. Двогранні й трьохгранні кути. Визначення висо-

чини предметів, широчини річок, ярів, глибочини колодязів і т. д.

На сьомому році треба перейти до абстрактних понять—просторинь, геометричне тіло, поверхня, лінія, точка—та до їхнього визначення, а також до дедуктивного наведення деяких тверджень, прим., властивість вершкових кутів, рівність кутів рівнораменного трикутника, боків, що лежать один проти другого, кутів і т. д.

Поняття про тригонометричні функції $\sin$, $\cos$, $\lg$ та ctg . Розв'язання прямокутних трикутників. Використовування таблиць тригонометричних величин. Інтерполірування.

Початки тригонометрії треба вивчати, яко частину геометрії; поняття про тригонометричні функції вводяться підчас вивчення подібності трикутників. Вже первісні поняття про тригонометричні функції гострого кута дають можливість розв'язувати велику кількість надзвичайно цікавих та корисних задань. (Див. записку).

З історії математики.

Історія квадратового рівняння. Зародка тригонометрії (Вавилонські таблиці тятів) в зв'язку з астрономією. Історія метричної системи.

Матеріал треба взяти з:

- а) Фізики: енергія, калорія. Теплотворна здібність різних речовин та відповідні розрахунки. Швидкість світла й звуку. Способи вимірювання електричної сили.
- б) Фізіології харчування: 1) склад головніших харчових продуктів, так животного, як і рослинного походження; 2) тепло (в калоріях), що його дає грам різних речовин (білок, жир, вуглевод); 3) фізіологічна цінність (в калоріях) одного хунта харчових продуктів; 4) кількість страви людям, що залежить від переведеної роботи.
- с) Геології: природні багатства України: залізо, марганець, камінне вугілля.

Теми для окремих робіт:

- 1. Скласти харчовий пайок.
- 2. Роботоздатність людини.
- 3. Постачання води в великому місті.

Для виконання роботи на першу тему треба вирішити такі питання й зробити відповідні розрахунки:

- а) Яка професія данної людини.

- b) Яка вага данної людини.
 - c) Зробити розрахунок кількості калорій, яка повинна бути в страві данної людини.
 - d) Скласти таку кількість харчових продуктів, яка, даючи потрібну кількість калорій, мала б не менше, як 100 грамів білків та досить жиру.
 - e) Визначити склад харчових продуктів.
 - f) Розрахувати об'єм їжи. 2 а тема.—Роботоздатність людини.
 - a) Професія данної людини.
 - b) Визначити теплову цінність їжи в калоріях для осіб різних професій.
 - c) Скільки калорій треба людині, коли вона не працює (2400 калорій).
 - d) Скільки калорій лишається на роботу.
 - e) Яка частина решти калорій переходить в роботу.
 - f) Відповідно до скількох кілограмометрів еквівалентне це число калорій (1 калорій еквівалентний 425 kgrmt).
-

5. Краєзнавство.

Краєзнавство, що в першій своїй стадії являється *вітчинознавством* (знайомством з рідним краєм), а в останній—*світознавством*, переходячи далі в *географію*, мусить стати центром, що об'єднує освітню роботу з дітьми молодшого віку в установах Соцвиху.

В основному елементові краєзнавства, це-б то географічному елементові, полягає велика методична зручність, що дає можливість:

- 1) Широко й суцільно охопити життя, що нас оточує;
- 2) Об'єднати причинною залежністю „природу“ й „людину“ з її громадськими, економічними й іншими інтересами, і, таким чином, звязати природничі науки з гуманітарними;
- 3) Концентрувати роботу думки, направляючи її найбільше життєві явища, що відбуваються навколо, і, таким чином, поблизити дітей до життя.—„Тільки в географії, студіюючи життя, ми перебуваємо в природній обстановці, добіраємо дійсність такою, як вона є, не утворюючи штучних комбінацій, не роз'єднуючи її елементів, а відбиваємо й відтворюємо в свідомості всю сукупність явищ земної поверхні“ (Лєсгафт).

Поверхня данної простороні землі, рельєф, ґрунт, підсоння, орошення, рослинна й тваринна царина, а також людина—це основні географічні елементи, над якими оперує географія, встановлюючи між ними просторонно-причинні взаємовідносини й закони.

Отже, в своєму матер'ялі й методові оброблення цього матер'ялу географія є в повному розумінні цього слова *життєзнавством*.

Будучи життєзнавством, вона дає цілковиту можливість *комплексним методом* об'єднати навколо себе природознавство, громадознавство, трудовознавство, мистецтво, мову, математику і т. д. Краєзнавство дає цілковиту можливість здійснити *трудоий метод*. „Студіювання географії всюди, де тільки є до того можливість,—не тільки на повітрі, але і в класі,—носить характер не лекцій, а практичних занять. Кожна кімбата—це майстерня, а лекція в своєму ході—робо-

чий процес, завжди продовжний і повільний, як всякий органічний процес росту й розвитку. Песок, глина, кольоровий папір, ілюстрації (картки всякого роду, вирізки зі старих журналів, малюнки й инш.), клейстір, олівці, лінійки і т. д.—це все знаряддя виробництва, а наслідком самодіяльності в спостереженні й думанні суть речі, що вироблюються в майстерні географічного думання“ (Аржанів).

Треба також пам'ятати, що успіх привикладанні краєзнавства й географії залежить не від кількості матер'ялу, що подається дітям. Матер'ял треба педагогічно відібрати з писем, щоби він відповідав психології данного віку і в той же час яскраво виявляв метод і основні поняття данної науки.

Краєзнавство для молодшого віку установ Соцвиху.

Діти від 7—9 літ мають *безпосередній конкретний інтерес* до життєвих явищ, що їх оточують (Фер'єр), і тому курс краєзнавства треба починати з того, що є найближчим, найцікавішим для дітей: рідного дому, дитячої установи, села, міста, волости, охоплюючи поволі все більші й більші території, повіт, губерню, Україну, земну кулю і т. д.

В період з 9 до 11—12 років дитячі інтереси, будучи конкретними, спеціалізуються і діти цього віку збирають колекції і з глибшим інтересом ставляться до окремих боків життя, що їх оточує. Тому на 3—4 році навчання ми можемо ввести в курс краєзнавства загальний огляд України зі з'ясуванням положення її на земній кулі.

Підвалиною студіювання місцевостів, як малого так і більшого масштабу мусить бути *географічний ландшафт*, це-б то сукупність основних географічних елементів (включаючи й людину) в їх взаємовідношенні. „Людина“ й „природа“—це суть два основні осередки, що об'єднують краєзнавство, що групуються навколо них інтереси дітей. Географічний елемент в краєзнавстві, як об'єднуючий є і зручний в методичному відношенні, береться, як вихідний пункт, а навколо нього групуються вже всі останні предмети.

Цю систему суцільного викладання—*комплексний, тематичний метод* треба ввести замість старої системи предметового викладання, що тільки роздіблює увагу дитини й не дає можливості пізнати життя в усій його сукупності. При викладанню по комплексному, тематичному методу, всі предмети концентруються навколо окремих тем—окремі дисципліни можуть виділятися тільки для дітей старшого віку, а проте й тут предмети близькі по змісту треба об'єднувати.

Звичайно, тематичний метод дозволяє на випадок неможливості досягти технічних звичок по окремим предметам виділяти їх на де-який час із загальної теми, в яку було включено їхній матер'ял. і проходити, як самостійні заняття (напр., мова, математика й інші). Це також необхідно і в тих випадках, коли у самих дітей виявляється творчий інтерес до данного предмету.

При розробленні з дітьми тем треба додержуватися *трудового методу* в такому розумінні:

1) Теми-роботи, з одного боку, мають опір на самодіяльності, ініціативі й інтересах дітей певного віку; з другого—на продукційних потребах місцевості й трудової громади, серед котрої дитина живе.

2) *Початок* для всякої освітньої роботи дають—живі *переймання й спостереження*, що дістаються в процесі організації дитячого життя, підчас трудових процесів, екскурсій, гулянок, робіт в лабораторіях і студіях, самостійного читання, обмірковування, природних розмов, переживань якого-небудь стану або подій і т. д.

3) За перейманням іде *психичне перероблення* (інтелектуальне, етичне, естетичне і т. д.), що супроводиться наочним ілюструванням і *творчим виявленням*:

а) *Руками*: писання, образотворче мистецтво, ручна праця.

б) *Голосом*: виразне слово, творче слово, співи.

с) Іншими засобами (рухами тіла, мімікою): гри, драматизація, ритмика й інше.

Утворення тем по комплексному методу, хоч би навіть зразкових, що задовольняли би вищенаведені вимоги—справа надзвичайно важна і мало освітлена в педагогічній літературі. Тому накреслені вище теми являються самою *примитивною* спробою практичного застосування комплексного, тематичного методу. Тільки експериментальним шляхом, за умовою широкого комплексивного поставлення тем, ми зможемо вийти на більш-менш певну стежку в цій області.

Зразкові теми по краєзнавству (в зв'язку з природознавством і громадознавством для молодшого віку дитячих установ Соцвиху).

1. Родина кожної дитини, кількість членів, пол, вік, їх взаємовідносини, професія й засоби до життя. Господарство родини. Проводження часу.

2. *Дитячий будинок або школа.* Склад нашого дитячого будинку по віку, полу, мові (вираховання, підсумок).

3. *Наше помешкання (житло), його стиль, архітектура, обладнання, інвентарь, оздоблення.* Порівняння з іншими будинками району, села і т. и. Догоди в нашому будинкові (водопровод, каналізація, електрика, опалення й освітлення). Інші будівлі при дитячому будинкові (хлів і інше). Матер'ял будівель, їх призначення. Виміри всякого роду, плян помешкання дитячого будинку, двору, садка і т. д.; ліплення будівель дитячого будинку, рельєфа, поверхні подвір'я, його служб і інш. Влаштування в дворі флюгера, дощоміра, соняшний годинник (дзигарі).

4. *Наша одіж і взуття.* Спосіб її виготовлення. Порівняння одіжі дорослих і дітей. Інші типи одягу (що дітям трапляються). Порівняння з нашою.

5. *Наша їжа, її приготування, склад.*

6. *Робота в дитячому будинкові: роботи по будинкові (прибирання, прання й інш.), догляд за свійськими тваринами, польові й городні роботи, інші роботи по подвір'ю.*

Наші знаряддя для работ. Зв'язок всіх родів роботи. Який у нас розподіл праці.

Увага. З цією темою легко можна зв'язати відомости з первісної культури: житло первісної людини, його еволюція (на дереві, під скелею, в печері, збудовання затулку, ятки, куріня, хаги, свайні будівлі, будівлі на дереві). Одяг (листя, шкури, тканини, матерія). Способи виготовлення її. Страва (коріння, черваки, скійки, м'ясо тварин і т. д.). Заняття: полювання, рибальство, скотарство, хліборобство. Знаряддя роботи, їх еволюція.

Найближча частина міста (район). Гулянки по сусідніх вулицях. Виміри температури. Зміни погоди, хмари, опади, і т. д. Місценоходження району, вулиці, їх напрямки; перехрещування. Ріжниця будівель по матер'ялу й техніці. Будівлі (ранішні й теперішні) по красі, зручності, гігієнічності. Склад населення по віку, полу й мові. Заняття мешканців в різні періоди року; порівняння з заняттями інших відомих нам районів і місць. Форми колективного життя району (зібрання й інш.). Культурно-освітні й інш. установи, кооперативи й приватні підприємства; їх ріжниця й місцеве значіння.

Вплив на заняття й побут населення, що мешкає біля фабрик, заводів, торгових місць, ланів, лісів і т. п.

Приблизний плян найближчої частини міста, замальовання будівель, їх оздоба й орнаментів, фотографування особливостей будівель, побутових боків життя (опис).

4. *Оселки* (для сел.). Гулянки по оселку. Виміри температури. Стани погоди, хмари, осад, вітер. Вулиця, переулки. Ріжниця будівель по матеріялу й техніці, будівлі по красі, зручності, гігієнічності. Кооперативи й приватні крамниці; їх ріжниця й місцеве значіння. Заняття мешканців, їх кількість, склад етнографічний і по економічній ознаці. Свійські тварини й птахи. Громадські установи й будівлі—місьцеве управління, пошта, телеграф (пересилка й одержання кореспонденції), лікарня, книгозбірня, кладовище, арештанський будинок (відзначити елементи старого й нового, ті, що зникають і що знов народжуються).

5. *Наше місто*. Гулянки по місту з зазначенням історичних пам'яток, оповідання про виникнення й розвиток міста. Його місценаходження й загальний вигляд. Вулиці, типи будівель; містки, освітлення, засоби руху й пересування по місту: трамвай візники. Засоби комунікації з найближчими місцевостями (залізниця, водні шляхи, вплив на місцеве життя). Міськове населення: кількість, склад, їх заняття, мови, говірки, побут. Праця, як засіб існування місцевого населення. Торгівля (внутрішня й зовнішня), значіння торгівлі, як обміну товарами. Духова культура нашого міста, культурно-освітні установи міста (дитячі будинки, школи, театри, музеї, монументи, книгозбірні, клуби). Місцеві державні й громадські установи (Наросвіта, Здороввідділ, Комгосп, Раднаргосп, Фінвідділ, Міліція, Виконком, Профспілка й т. и.).

6. *Околиці*. Догоди землі: рілля, луки, ліс, толока. Поверхня (засвоєння понять: долина, пригорб і т. и.). Грунт, земні шари. Кам'яноломні (копальні), добування піску й ин. Значіння їх для населення. Орошення: річка, ставок, озеро, багно, струмок, джерело. Походження їх і значіння для людини й для різних боків життя природи.

Найближчі оселки. Характерні особливості їх побуту, занять і т. и. Ознайомлення з усіма галузями господарства й промисловості. Особливості в піснях, в старовині, прислів'ях, виразах. Взаємовідношення з нашим містом. Шляхи, межові дороги, шосе, залізниця. Мапа данної місцевості. Замальовання й фотографування географічних особливостей, архітектури, пейзажу, побуту. Збирання колекцій місцевих речей для шкільного музею.

В наведених темах умисно подано багато матеріялу з тим, щоб доцільніше його використати згідно місцевих умов, інтересів дітей і т. и. Значить, теми можуть поділятися на кілька тем дрібніших, матер'ял їх може скорочуватися, або збільшуватися, пристосовуватися до місцевих умов і проходиться в певні періоди відповідно обсягу свого

змісту. Теми треба також пристосовувати до періодів року. Зразком такого пристосовання тем до періодів року наводимо пристосовання до зими.

1. *В кімнаті зимою.* Значіння помешкання для людини. Кімната зимою й літом. Льодові взори на вікнах. Кришталіки різної форми. Зімна погода. Швидке наступлення вечора. Метелиця, мороз. „Лютування“ морозу. Опалення й освітлення кімнати. Тяга грубки. Закривання труб. Огрівання повітря. Тепле й холодне повітря, його рух. Повітря при відчиненню дверей. Таяння льодових узорів на вікнах підчас топки в печі. Впорядкування горілок і ламп. Горіння. Подвійні рями, провідники тепла, повітря, як провідник тепла. Значіння тепла для людини, тварин і рослин. Розведення хатніх рослин і догляд за ними, догляд за хатніми тваринами. Введення календаря погоди. Приготовлення страви. Страва влітку й зимою. Важіння продуктів, рахунок. Заховання їх у порядку й чистоті.

2. *На дворі зимою.* Догляд і стеження за свійськими тваринами (корова, кінь, вівця, собака, кури, гуси, качки й инш). Користь, що дають вони.

Инші роботи на дворі (пиляння й рубання дров). їзда зимою саньми. Снігова гора. Катання з гори. Сковзалка. Відморожування. Відтирання снігом відморожених місць. Кожух. Чому кожух гріє. Ліплення з снігу. Погода й пристосовання до неї тварин, птахів і людини. Температура. Вагання температури в різні часи зими й доби. Напрямок і зміна вітрів. Хмари. Опади. Вимір опадів за допомогою дощоміра. Стеження за сходом і заходом сонця. Положення його. Опівдні. Південна лінія. Довжина тіни. Опреділення часу по довжині тіни.

3. *В полі зимою.* Значіння снігу для озимих хлібів. Хороший і слабкий провідник тепла. Сніг, як провідник. Метелиця в полі. Снігові заноси. Поїздка полем до сусіднього села або міста. Обрій. Сторони світу. Степ зимою. Хуртовина й инші тварини в полі зимою.

4. *В лісі зимою.* Загальний колорит зимнього пейзажу в яркий сонячний і похмурий день. Краса сніжинок. Наморозь (іній). Птахи в лісі: синички, що шукають собі яечок і гусельниць комах в тріщинах кори, і що відривають березові бруньки: снігири, пухляки, пищухи, гаечки, сойки, кропивнички, чечотки, клести, ятлі.

З хижих—коструб, сич, сова, глухар, рябчик, курінка—дичина лісів зимою.

Сліди звірів: зайця, білки, вовка, лисиці. В купах каміння, полін, сухого листа напівдублі комахи і їх гусельниці (з'окрема в відлигу).

Спостереження за комахами зімою. Робота зімою в лісі. Дерева зімою. Бруньки, що перезимовують прикритими лускою й волосками з захованими квітками й листям до слідувочої весни. Добування їжі тваринами в лісі (вовк, лисиця), сплячка (ведмідь, їжак, кріт, або зінське щеня). Зімній міх у тварин.

5. *На річці зімою.* Льодова покрівля річки. Значіння її для тварин та рослин. Плавання. Плавання льоду. Розширення тіл од нагрівання. Особливости розширення води. Значіння цього явища в природі. Мірвання температури води на ріжній глибині термоміром з підвішеною вагою.

Лід (експерименти, що показують прикмети льоду: пластичність, гнучкість і т. и.) Таяння льоду, перетворення в пар. Ростоплення льоду. Сковзалка на льоду. Спостереження живности в річці (риби, жаби). Тварини з перемінною температурою тіла. Період зімньої ловлі на річці. Заморожування прісної й солоної води. Солона й прісна вода в природі.

Як зразок тем для елементарного ознайомлення на 4-му році з Україною, наводимо теми, що розроблені Київськими комісіями. Відповідно місцевим умовам ці теми можуть змінятися.

1. *Від рідного села до Києва.* Значіння Києва історичне, культурне, економічне.

2. *Від Києва Дніпром до Чорного моря.* Значіння Дніпра, як водного шляху. Катеринослав, як осередок гірної промисловости. Дніпровські пороги. Картини степового краю. Вплив близькості Чорного моря.

3. *По берегах Чорного й Азовського моря.* Одеса й Миколаїв, як торгові порти. Поняття про зовнішню торгівлю. Севастопіль, як військовий порт. Ялта, як курорт. Природа південного берегу Крима. Життя моря загалом: прикмети морської води, глиб, робота хвиль, морські тварини. Заняття населення по берегам моря.

4. *Від Ростова до Харкова.* Малюнки природи: Донецький стяг і його скарби. Кам'яне вугілля, сіль і инш. Слав'янські мінеральні води. Значіння Харкова.

5. *Від Харкова через Полтаву до Кременчука.* Особливости ландшафту з рівчаками (ороси). Полтавщина, як типовий український край. Народне господарство, хліборобство, вівчарство, бжільництво. Історичне значіння Полтави (літературні екскурсії).

6. *Від Кременчука через Умань до Кам'янця-Подільського.* Характеристика лісу, степу. Переважні заняття населення. Цукрова промисловість.

7. Від Кам'яниці через східну Галичину до Холмського краю. Етнографічне значіння сухоподільної межі. Значіння її. Зовнішня торгівля. Таможня. Передгір'я. Карпат. Гірний ландшафт.

8. З Холмицьки через Волинь до Києва. Багнища й ліси. Полісся. Значіння Припети, як річки для сплаву. Білоруси, їх побут і заняття в залежності від природи.

9. Від Києва по Десні в Чернігівщину. Поступова зміна природи й населення. Великороси, їх побут і господарча діяльність. Тютюнні плантації, фабрики.

У наслідках пророблення тем—в області географії діти повинні набути такі відомости й уміння.

А) Знання рідного дому, дитячої установи, району, вулиці, околиць, волости, повіту, губернії і в основних ризах України. Поруч з проходженням цього матеріалу мусять бути засвоєними основні географічні елементи і їх взаємовідносини.

1. Рельєф, що оточує місцевість (долини, гористі місця, рівчаки, кручі, низькі, високі гори, низини й инш.), його відміни (розмивання, провалля, ополонки, наноси землі, вивітрювання, землетруси й инш.). Як утворилась поверхня на батьківщині.

2. Горнотвори й типові ґрунти для данної місцевости. Водопропускні й водонепропускні шари землі (глиняний пещаний ґрунт і ріжниця їх від води).

3. Типові ознаки підсоння данної місцевости: зміна періодів року, продовжність їх, вагання температури в різні періоди року й доби, напрямок і зміна вітрів, хмари.

Поживлення, страва.

Заняття населення данної місцевости. Зв'язок різних галузів праці між собою. Праця, як засіб до існування місцевого населення. Промисловість. Торгівля місцева. Зовнішня (привозна) торгівля. Засоби зв'язку й руху по місту (трамвай, візники, містки, вулиці). Зв'язок з найближчими місцевостями (промежні дороги, шосе, залізниці, водні шляхи), їх порівняння і вплив на місцеве життя.

Духова культура місцевого населення, культурно-освітні установи, їх значіння (дитячі будинки, школи, книгозбірні, музеї, театри і т. и.).

Місцеві адміністративні установи (Наросвіта. Здороввідділ, Раднаргосп, Комгосп, Фінвідділ, Міліція, Виконком, Профспілка, Мійські Ради і т. д.).

8. Загальний малюнок місцевости, де всі географічні елементи щільно й у всіх можливих відношеннях зв'язані між собою.

В) Поруч з студіюванням окремих ландшафтів треба дітей ознайомити з *планом і мапою* і головнішими фактами математичної Географії.

З математичної Географії через *власні спостереження*, що фіксуються яскравими малюнками, а в відповідних випадках і цифровими даними, діти мусять засвоїти:

1) Існування 4-х періодів року; характерні для зими низькі температури, довжина ночей і короткість днів; а для літа—навпаки. Осінь, весна—займають проміжність між літом і зимою.

2) Точки сходу й заходу сонця міняють своє положення: в грудні—найближче до півдня і в червні—найдалше від нього.

3) Найкоротша південна тінь від сторчака в червні і найдовша в грудні.

4) В березні й вересні день та ніч—рівні.

5) Соняшне проміння нагріває поверхню тим більше, чим більше є воно спадистим.

6) Зірки обертаються навколо Полярної зірки, зберігаючи свої відносні віддалення, і описують, очевидно, повне коло за добу, скільки дозволяють нам судити спостереження над зірками в той період, коли їх видно на небі.

7) Неможливість відповіди на таке питання—на чому тримається земля, коли вона—рівне коло. Але факт багатьох світових мандрівок в різних *загальних* напрямках кожної з них і факт засклепности шляху при *незмінності* напрямку в межах кожної мандрівки—можливі тільки при кулястій формі землі.

Коли в наслідку досить довгих спостережень діти самі дійдуть до такого висновку, можна річне й добове обертання землі продемонструвати на приладі (його легко зробити самим).

Необхідність географічної сітки стає особливо ясною для дітей, коли при читанні або оповіданні якоїсь мандрівки (краще по морю) виникне питання, де знаходиться в даний мент мандрівник. Після ознайомлення з поняттями плану й мапи діти мусять засвоїти, що:

1) План показує поземні розміри речі і її віддалення від інших речей.

2) План вимагає точних вимірів і застосування точного мірила.

3) Що менше мірило, тим менше подробиць бачимо ми на плані.

4) План можна читати.

5) План дає можливість цілком точно орієнтуватися в незнайомому місці (в кімнаті, будинкові й инш.).

Програм по географії для дітей старшого віку дитячих установ Соцвиху.

Протягом 5-го й 6-го років вивчають країнознавство. Наше завдання—ознайомити з основними й найхарактернішими ландшафтами і країнами земної кулі і закінчити курс загальним землезнавством.

Метод, що найбільше відповідає данному вікові дітей—це є метод мандрівок. Дитина, виходячи за межі своєї особи, починає цікавитись іншими людьми, особливо колишніми й чужоземними. Інтереси дитини приваблюють герої, пригоди, мандрівки, далекі країни.

„Візьмемо собі за керовника якогось мандрівника. Разом з ним помандруємо в далекі країни і таким чином ознайомимось з ними. Нас все цікавить: підсоння, флора, фауна, торгівля, промисловість, населення й його характер. Все, що ми побачимо своїми очима або дізнаємо з карток, малюнків, фотографій, через стереоскоп, дає нам тривалі враження. Щоразу ми зустрічаємося з народом, що про його вже щось чули раніш; про одіж, житло, знаряддя й права його ми вже можемо що й знаємо. Радозустрічаємо ми цього старого знайомого й пізнаємо його ще ближче.

Після такого опису діти далеко більше придбають знаннів, ніж у тім разі, коли вони вивчать на пам'ять двадцять назв китайських міст або держав Америки“ (Фер'єр).

Нижченаведений матер'ял призначається не для систематичного проходження в зазначеному порядку; його *частини* можна використати для формування тем по методу екскурсій і мандрівок. Бажано не брати багато матер'ялу, щоб можна було його всебічно й як найкраще проробити.

Матер'ял для пророблення.

Оповідання про мандрівки. Мандрівки по суходолу та морем. Небезпеки мореплавання. Мандрівки Марка Поло, Колумба, Васко-де Гами. Відкриття морів і океанів. Вигляд дна і намули на ньому. Течі, їх впливи на підсоння. Вітри, пасати, мусони. Відкриття нових суходолів (материків) і завоювання тубольців.

Поруч подається короткий огляд усіх суходолів, їх типових країн і ландшафтів.

1. *Китай*. Положення й межі. Характерні ландшафти окремих областей. Населення Китаю, його кількість (оскільки числено воно) і щільність (густота). Основні риси господарського побуту китайців (хліборобство, ремісницька про-

мисловість, внутрішня й зовнішня торгівля) і монголів (скотарство, торгівля з Китаєм і Росією). Міста Китаю і підвладні йому володіння.

2. *Японія*. Основне положення. Ландшафти Японії. Населення і його заняття, хліборобство, рибальство, гірничі й фабрично-заводська промисловість. Культурні успіхи сучасної Японії. Міста Японії. Короткий огляд географії Кореї.

3. Загальний огляд *Індо-Китаю й Малайського архіпелагу*. Сіам і колоніальні володіння європейців.

Індостан і Цейлон. Відкриття Індії. Характерні ландшафти. Населення, його численність і щільність, релігія й господарський побут тубольців. Промисловість та європейські впливи Індії. Міста.

5. *Іран*. Його характерні ландшафти й політичне поділення. Персія. Народний побут, господарство й торгівля.

6. *Азіатська Турція*. Месопотамія. Руїни колишніх міст і будівель. Сучасний стан. Аравія. Характерні ландшафти. Палестина і її значіння. Мала Азія. Характерні ландшафти. Населення і його заняття. Міста.

7. *Африка*. Короткий фізичний нарис суходолу. Положення. Рельєф. Ріки й озера. Підсоння. Рослинна й тварина царини. Населення. Історія винаходів і новин в Африці. Сучасний політичний поділ.

8. *Південна Африка*.

9. *Абіссинія*.

10. *Єгипет*.

11. *Країни Атласу*.

12. *Америка*. Короткий фізичний огляд північної й Середньої Америки, потім *південної Америки*. Положення й границі, рельєф. Ріки й озера. Підсоння. Грунти. Рослинна й тваринна царини. Населення. Історія відкриття й сучасний політичний поділ.

13. *Австралія*. Характерні ландшафти. Сільське господарство. Промисловість. Торгівля. Відношення Австралії до Англії. Нова Гвінея. Тасманія. Нова Зеландія.

14. *Океанія*. Сандвичеві острови. Каролінські острови, Марійнські, Самоа, Таїті. Задовольнивши таким чином інтереси певного віку дітей ознайомленням з країнами й населенням, що менше всього схожі на тих, що нас оточують,—на VI році навчання ми повертаємося до Європи. Студіювання її через складність її культурного життя вимагає великого підготування й зрілості.

Метод—той самий, хоч треба відзначити в цьому вікові пробудження абстрактних інтересів, і тому мусить бути тут більше науковий підхід до географічного матеріалу.

Географічний метод „взаємовідносин“ майже цілком можна застосовувати в данному вікові.

Тут вивчаються:

1. *Південні півострови Європи*. Ландшафти Балканського півострова й його народи. Політичний поділ півострова. Сучасний стан Греції, Турції й інших держав. Особливості ландшафтів Піренейського й Апенінського півостровів. Руїни колишніх будівель, сучасне населення, його побут і культура.

1. *Дунайські країни*. Австрія, Чехо-Словакія, Венгрія, Південно-Славія. Рельєф і типові ландшафти країн. Населення. Сільське господарство й промисловість. Міста.

3. *Швейцарія*. Особливості природи Швейцарії, як гірської країни. Населення; його заняття. Освіта. Міста.

4. *Німеччина*. Рельєф і типові ландшафти Північної, Середньої й Південної Німеччини. Населення. Успіхи сільського господарства й промисловости. Участь Німеччини в світовій торгівлі. Політичний лад. Освіта. Міста.

5. *Данія*, її положення, природа й сільське господарство. Ісландія.

6. *Голандія*, її природа, положення, греблі й канали, населення, його заняття. Торгівля й міста.

7. *Бельгія*. Характерні ландшафти. Населення. Фабрична промисловість. Торгівля. Міста.

8. *Франція*. Положення. Ландшафти. Населення. Фабрично-заводська промисловість. Торгівля й міста.

9. *Англія*. Основне положення. Рельєф. Ландшафти. Населення. Сільське господарство. Промисловість і причини її розвитку. Участь у світовій торгівлі. Головні центри фабричної промисловости й гавані. Державний лад.

10. *Скандинавський півострів*. Рельєф і ландшафти. Населення та його заняття. Політичний поділ і головні міста Швеції й Норвегії.

11. *Європейська Росія*. Її області й республіки. Середня Азія, Сибір. Кавказ, Крим і інші.

Курс може закінчуватися схематичним загальним підсумком, відновленням цілого малюнку земної кулі.

На VII році навчання проходиться географія України. Даний вік дітей характеризується, крім пробудження абстрактних інтересів, узагальнень і т. и., ще й пробудженням професійних нахилів.

Курс географії України й дасть можливість:

1) Глибше зупинитися над географічним методом взаємовідносин, що вимагає серйозної роботи думки.

2. Дегальніше ознайомитися з тією країною, де дитині (підліткові) доведеться жити, орієнтуватись і виявляти свою діяльність, а це — надзвичайно підліткові перед вступом до профшколи або просто перед виходом у життя. Основні області розглядаються як ландшафти, де життя природи й

рл 4721 у

НАРОДНИЙ КОМІСАРІЯТ ОСВІТИ
ГОЛОВНИЙ КОМІТЕТ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

ПОРАДНИК ПО Соціальному Вихованню

ВИПУСК I-й

II ПЕРЕРОБЛЕНЕ
Й ДОПОВНЕНЕ
УКРАЇНСЬКЕ
ВИДАННЯ

Львів. бібліотека
АН. УРСР

ВИДАННЯ ГОЛОВСОЦВІХУ Н. К. О.
ХАРКІВ—1923